

SZERKESZTETTE:
KAVECSÁNSZKI MÁTÉ – VADÁSZ MÁRTON

KORTÁRS TEREPMUNKÁK

Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet
Debrecen, 2024

Notitiae Iuvenum III.

Kortárs terepmunkák

Tanulmányok a Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és
Múzeumtudományi Szakcsoportjának Műhelyéből

Notitiae Iuvenum III.

Kortárs terepmunkák

Tanulmányok a Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és
Múzeumtudományi Szakcsoportjának Műhelyéből

Szerkesztette:

Kavecsánszki Máté – Vadász Márton

75 éves a Néprajzi Tanszék

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

Debrecen, 2024

Notitiae Iuvenum III.

Kortárs Terepmunkák

Debreceni Egyetem Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet

A kötetet lektorálta:

Bihari Nagy Éva

Készült az NKFI K143711 sz. OTKA projekt támogatásával.

ISBN 978-963-490-651-3

Technikai szerkesztő:

Hegedűs Edit

Vadász Márton

A borítót Vadász Márton fényképének felhasználásával Hegedűs Edit készítette.

Tartalom

<i>Kavcsánszki Máté</i> : Tehetséggondozás és pályaorientáció szakkollégiumi környezetben	9
<i>Barna Anita</i> : Kockaház-variánsok hajdúnánási esetpéldáinak alaprajzi vizsgálata	22
<i>Kutasi Imre</i> : A hajdúnánási Újházhely kialakulása a levéltári források alapján.....	40
<i>Kalmár Zsombor</i> : Mentalitástörténeti vizsgálódások egy 18. századi boszorkányper alapján	59
<i>Vadász Márton</i> : Örökséghelyzeti elemzések Biharban: Szentpéterszeg és Gáborján esetpéldája.....	69
<i>Porkoláb Benedek</i> : Hortobágyi pásztorok bőrmunkái a XX–XXI. század fordulóján két juhász példáján keresztül.....	96
<i>Vona Zoltán</i> : Debrecen környékének temetőtörténete és fejfaművészete.....	123
<i>Papp Bernadett Kitti</i> : Fennmaradt református fejfák az érmelléki településeken	176
<i>Nagy Gergő</i> : Álmosd településszerkezeti változásai a középkortól a jelenkorig.....	204

NOTITIAE IUVENUM III.

Előszó

A debreceni néprajzi műhely sok évtizedes hagyománya, hogy hallgatói intenzív terepkutatást folytatva kapcsolódnak be a Néprajzi Tanszék tudományos tevékenységébe és első eredményeiket viszonylag korán, már hallgató korukban publikálják. A Tanszék történetében először 2006-ban merült fel önálló hallgatói kötet megjelentetésének az ötlete. A 2007-ben napvilágot látott *Notitiae Iuvenum* tanulmánykötetben a Tanszék akkori doktorhallgatói, hallgatói köszöntötték Ujváry Zoltán professzort 75. születésnapja alkalmából. A kötet szerkesztői (Kiri Edit, Kovács László Erik és Szilágyi Judit) akkor még nem sejtették, hogy a kötet később sorozattá formálódhat, fórumává válhat a Tanszék mindenkor hallgatói számára, kapcsolódva egy-egy jeles alkalomhoz, évfordulóhoz vagy akár egy nagyobb lélegzetű terepmunka lezárásához.

A 2007-es kötet címe 2012-ben már a sorozatteremtés céljával tért vissza. A *Notitiae Iuvenum II. Tanulmányok Ujváry Zoltán 80. születésnapjára* című kötet szerkesztői (Szászfalvi Márta és Kavecsánszki Máté) megtartották az első kötet koncepcióját, vagyis a tanulmányok szerzői elsősorban a Tanszék akkori doktoranduszai és hallgatói közül kerültek ki.

Az immár sorozattá vált folyam harmadik kötete szintén jeles évforduló jegyében született: megalakulása ötödik évét ünnepli a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja. A Néprajzi Tanszék hallgatói és doktoranduszai e tudományos műhely keretében nem csupán néprajzi és kulturális antropológiai terepkutatások résztvevői, tudományos konferenciák szereplői, hanem a kutatói életpálya iránt tartósan elkötelezett, a néprajzos és kulturális antropológus szakma tudományos utánpótlásának biztosításán fáradozó, a tudományos ismeretterjesztést is szívükön viselő, mindig „jelen lévő” kulcsszereplői. Kötetünk a szakcsoport első generációjának tanulmányait közli. Az írások többsége a történeti Hajdú és Bihar vármegye településeihez kapcsolódik. A térségben zajló kutatásoknak a Néprajzi Tanszéken immár sok évtizedes hagyománya van. A különféle leíró, összehasonlító, rendszerező, típusalkotó és összegző munkák mellett fokozatosan kerültek előtérbe az életmódkutatások, a kulturális változásokat megragadó mikroelemzések, illetve az etnicitás vizsgálata. Az ezredfordulótól megerősödött a történeti Bihar vármegye komplex regionális kutatása határon innen és túl. E törekvések folytatásának tekinthetők néprajzos hallgatóink mostani írásai.

A Néprajzi Tanszék fennállásának 75. évében,
Debrecen, 2024. június.

A szerkesztők

Kavecsánszki Máté

A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén a tudományos pálya iránt elköteleződő hallgatók tehetséggondozásának három fontos platformja működik. Ebből kettő a Debreceni Egyetem tehetséggondozó intézményrendszerének a része: 1) a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjában (DE-TEP) a tanszék oktatói is vállalják néprajzos (illetve olykor más bölcsész szakos) hallgatók témavezetését, illetve 2) a DE Hatvani István Szakkollégiumán belül önálló néprajzi szakcsoport működik. A harmadik forma saját tanszéki kezdeményezés, a *DE Néprajzi Tanszék Kortárs Szabadegyeteme*, amely hallgatóink bevonásával a legújabb néprajzi és muzeológiai ismeretek, aktuális kutatási eredmények ismeretterjesztő jellegű megosztását vállalja egyetemen kívüli közegben.

A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumának Néprajzi Szakcsoportja (2023 óta *Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport*) 2019-ben alakult meg két sajátos jelenség ritka szerencsés találkozásának eredményeként: lelkes, a szaktudomány iránt érdeklődő, a tudományos kutatásba egyre inkább bevonódó és bevonható hallgatók jelenléte a képzésben, illetve a tanszék oktatóinak felismerése a hallgatók felsőoktatással szemben támasztott radikálisan más igényeiről és szükségleteiről.

Az egyetemi tehetséggondozás

A felsőoktatási törvény előírja, hogy a felsőoktatási intézményeknek megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk a tehetséges hallgatók fejlesztésére.¹

¹ 2011. évi CCIV. Törvény a nemzeti felsőoktatásról 54§: „A felsőoktatási intézmény feladata a tantervi követelményeket meghaladó teljesítmény nyújtására képes, kiemelkedő képességű és hozzáállású, valamint a hátrányos, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű hallgatók felkutatása,

Miközben a hazai felsőoktatás a felgyorsult generációs változások, illetve a generációk között húzódó szakadékok roppant szélesedése miatt rég – talán soha – nem látott kihívások előtt áll, addig a tehetség mibenléte, kibontakoztatásának és fejlesztésének módszertana is jelentősen átalakul. A felsőoktatási törvény szerint a tehetséggondozás három pillére: a tudományos diákkörök, a szakkollégiumok és a doktori iskolák.² Ehhez csatlakoztak az utóbbi években egyéb, komplex tehetséggondozó programok (pl. a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja, a DETEP³). Igaz ugyanakkor az is, hogy a doktori iskolák már kifejezetten a tudományos utánpótlást, a tudósképzést valósítják meg, míg az alsóbb képzési szintek tehetséggondozásának újabban már nem csupán ez a célja. Azt a korábban egyértelműnek tűnő állítást is árnyalni szükséges, miszerint a TDK a doktori képzés előszobájának tekinthető.⁴ Azon is érdemes elgondolkozni, hogy a doktori iskola milyen formában tekinthető tehetséggondozó intézménynek, hiszen a doktori képzésben részt vevő hallgató esetében is indokolt lehet a konkrét tehetséggondozó programban való részvétel: a Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjának több doktorandusz tagja is van, akik így a doktori iskolán kívüli extrakurrikuláris tehetséggondozásban részesülve szereznek a tudományos pályán előnyre válható képességeket.

A felsőoktatási tehetséggondozás a Debreceni Egyetemen évtizedek óta kiemelt fontosságú és jól intézményesített. Számos, évtizedek óta létező és néhány újabban szerveződött debreceni egyetemi szakkollégium mellett az ország első átfogó tehetséggondozó programja (DETEP) egyetemünkön jött létre 2001-ben.⁵ A komplexitást az adja, hogy a DETEP egységes és önálló szervezeti egység, amely kapcsolatban áll az egyetem vezetésével és a hallgatói képvisellettal is. A DETEP a hallgatók egyéni munkatervét tutori segítséggel, illetve más előnyökkel, ösztöndíjjal támogatja. Sajátos, hogy a szakkollégiumi hallgatók többnyire egyúttal a DETEP tagjai is. A DETEP-ben zajló munka fontos eleme a tutori rendszer, amely egy hallgató és egy oktató (témavezető) közös munkáján alapszik. A tutor gyakorlatilag tehetségmenedzselést végez.

felismerése, és szakmai, tudományos, művészeti és sport tevékenységének elősegítése.”
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> [utolsó látogatás ideje: 2023.05. 15.]

² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> [utolsó látogatás ideje: 2023.05. 15.]

³ <https://detep.unideb.hu/> [utolsó látogatás ideje: 2023. 07. 22.]

⁴ Demeter 2012: 55. Itt nem tárgyalom azt a problémát, hogy a TDK jelenlegi rendszere, működési struktúrája mennyiben alkalmas a Z generáció tudásmérésére, motiválására, illetve a tudományos életpálya iránti érdeklődés felkeltésére.

⁵ Ceglédi–Fónai–Györbíró 2012: 17. A DETEP-ről részletesen lásd Balogh 2009: 174–187.

A Debreceni Egyetemen számos szakkollégium működik, az alább tárgyalásra kerülő Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport azonban a *tehetség gondozó típusú* Hatvani István Szakkollégium keretébe illeszkedik, más, szintén tudományterületek mentén szerveződő szakcsoportokkal együtt.

A szakkollégium

A magyar felsőoktatás legnagyobb múltra visszatekintő tehetséggondozó intézménye a szakkollégium,⁶ ami a felsőoktatási törvény szerint is a felsőoktatási tehetséggondozás egyik pillére. A szakkollégiumoknak több típusa ismert, e helyen azonban a további szakmai/szaktudományos ismereteket biztosító tehetséggondozó formáról indokolt részletesebben szólni. Ezek az intézmények főleg a felsőoktatás eltömegesedésével kaptak egyre nagyobb szerepet, biztosítva a formális egyetemi oktatáson túli ismeretek hozzáférhetőségét egyes hallgatói csoportok számára.⁷ Az extrakurrikuláris formában megszerzhető ismereteken túl azonban a szakkollégiumok „haszna” más dimenziókban is jól kimutatható: A szakkollégisták magasabb hozzáadott értékkel fejezik be a felsőoktatást, a hallgatói szocializáció személyesebb, mélyebb és tartalmasabb, valamint a szakkollégiumokban szakmai tanuló közösségek jönnek létre.⁸ Emellett a szakkollégisták körében kimutathatóan alacsonyabb a lemorzsolódás esélye, elégedettebbek saját intézményükkel, nagyobb arányban tervezik a továbbtanulást a felsőoktatás következő szintjén, akár a doktori képzésben is, és aktívabban vesznek részt egyéb extrakurrikuláris tevékenységekben is,⁹ sőt még a szakváltás is alacsonyabb körökben.¹⁰ Mindezek alapján is jól látható, hogy a szakkollégiumoknak korántsem csupán a tudományos pályára való felkészítés a céljuk, hanem olyan képességek átadása, amelyek az adott – esetleg az akadémiai világon kívüli – szakterület magas szintű műveléséhez szükségesek.¹¹ *Épp ezért nagy hiba lenne a szakkollégiumi tehetséggondozást pusztán a tudományos világban elvárt tevékenységek gyakoroltására szűkíteni, magyarán a szakkollégiumi tevékeny-*

⁶ Ceglédi–Fónai–Györbíró 2012: 12.

⁷ Kardos 2014: 174.

⁸ Részletesen lásd Ceglédi–Bordás–Kardos 2016: 303–316.

⁹ Pusztai 2011.

¹⁰ A tanulmányok elvégzése melletti kitartás, illetve az intézményhez való ragaszkodás között már a korai lemorzsolódás-kutatások is kimutatták az összefüggést. Lásd Pusztai 2018: 112–113.

¹¹ Demeter 2012: 55.

séget konferencia-szereplésekre, publikációk írására, TDK-felkészítésre visszaszorítani. A szakkollégiumok a fentebb már említett felsőoktatási eredményességi modellben kiemelt jelentőséggel bírnak.

„A szakkollégiumokat olyan tehetséggondozással foglalkozó intézményeknek tekinthetjük, amelyek általános célja az egyetemi vagy főiskolai oktatás kiegészítése mellett egy összetartó közösség megteremtése. Ennek részeként lehetőséget biztosítanak a szakmai ismeretek elmélyítésére. A szakkollégiumi munkában való részvétel a tanulmányok melletti elköteleződés egyértelmű megerősítését jelenti, a tanulmányi környezetbe való aktív bevonódást, értékorientált részvételt, ami a hallgatói eredményesség-indikátorok szubjektív mutatói közé sorolható.”¹²

A Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport

A fenti szempontok együttes érvényesítése a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportjában is kiemelt jelentőséggel bír. Ahogyan maga a szakkollégium, úgy a szakcsoport is *öntevékeny hallgatók köre*,¹³ akik tagságuk alatt – reményeink szerint – egyre nagyobb tudatossággal építik szakmai karrierjüket.

A hallgatók sikerességének egyik kulcsa a *bevonódás* az egyetemi aktivitásokba, mind tanulmányi, mind pedig társas tekintetben, hiszen ez segíti elő a hallgató integrációját.¹⁴ A hallgatói integráció, a bevonódás alapvető jelentőséggel bír a tanulmányok időben történő befejezésében, a lemorzsolódás elkerülésében és a tanulmányi teljesítmény fokozásában is.¹⁵ Lényegi fontosságú feladat tehát, hogy a szakkollégium, illetve a szakcsoport lehetőséget teremtsen erre a bevonódásra, elősegítve a hallgatói sikeresség megvalósulását. Ebben fontos szerepet játszanak a szakkollégiumi tagsággal járó különböző előnyök, lehetőségek, mint a kutatásokba való bekapcsolódás, a tanulmányi kirándulások és egyéb közösségteremtő alkalmak. A rendszeresség az, amivel a karriertámogatásban az egyik legfontosabb lépést tesszük meg, nevezetesen az önszabályozó tanulásra való motiválással, illetve felkészítéssel. Ezen keresztül cél, hogy tartós személyiségjeggé ne csupán csak a folyamatos tanulás igénye váljon –

¹² Puszta 2014.

¹³ Részletesen Reisinger–Homor 2014: 122–123.

¹⁴ A hallgatói sikeresség Tinto-i kritériumairól, valamint Tinto integrációs modelljéről lásd Koltói 2014: 53–56.

¹⁵ Koltói 2014: 54.

feltételezve, hogy ezt talán középiskolából hozza magával a hallgató, de megengedve, hogy az esetek jó részében ez nincs így – hanem a tudományos kutatás iránti vágy, a kutatói attitűd kialakulása iránti igény is.

Emellett nem lehet megfeledkezni szakkollégiumunk és így a szakcsoport másik fontos feladatáról, a tudományos-szakmai szakterületi identitás erősítéséről, illetve az akadémiai habitus kialakításáról. A szakcsoport esetében nem csupán a nagy szakkollégiumi konferenciákon való részvétellel, hanem önálló szimpóziumok (rendre a Néprajzi Tanszék által szervezett Hagyományok Hete rendezvénysorozathoz vagy a Kortárs Szabadegyetem programjaihoz kapcsolódva, de olykor teljesen önálló konferenciát szervezve), szakcsoport-gyűlések, közös konferencia-részvételek vagy akár hallgató-doktorandusz (legutóbb a Debreceni Táncstudományi Műhely II. Nemzetközi Konferenciája alkalmával) kerekasztal-beszélgetések keretében zajlik a pályaadaptáció, a kutatói életre való felkészülés.

Lényegi momentum itt is a Hatvani Szakkollégium egyik erőssége, ti. hogy tartalmas intergenerációs kapcsolatrendszer kiépítésére törekszik. Ez a szakcsoport esetében is kiválóan működik. A dinamikus intergenerációs kapcsolatok nemcsak igényként fogalmazódnak meg a szakkollégista hallgatók részéről, hanem valós szocializációs hatással bírnak:

„Ez a teljes személyiséget bevonó, személyes kapcsolatok iránti fogékonyságban megnyilvánuló hallgatói igény egyértelműen szembe helyezkedik azzal az akadémiai világban élő egyik (talán néhol dominánssá vált) nézettel, miszerint minél inkább csak a hivatalos kapcsolattartás jellemző a hallgatók és oktatók között, s minél kevesebb a személyes szál e kapcsolatokban, annál kevesebb akadémiai etikai kockázatot rejt a hallgató-oktató viszony, annál kevesebb lehetőség nyílik a kedvezményekkel és a bizalommal való visszaélésre.”¹⁶

Az intergenerációs kooperáción alapuló extrakurrikuláris aktivitás a Humboldt-féle egyetemek¹⁷ klasszikus műfaja volt, a felsőoktatás tömegesedésével azonban jelentős mértékben háttérbe szorult, aminek csak részben oka az oktató-hallgató (mester-tanítvány) interperszonális viszonyrendszer átalakulása, szigorú hivatali struktúrák közé szorulása. Ugyanis a hallgatói igények is megváltoztak, így az intergenerációs kooperáció már nem csupán a szakmai mentorációt kell, hogy jelentse:

„Az oktatókkal való szervezett keretek közötti, minél sokoldalúbb együttműködés tanulmányi eredményességre gyakorolt elsőrendű hatása elvitathatatlan,

¹⁶ Ceglédi–Bordás–Kardos 2016: 307. Részletesen lásd Pusztai 2011.

¹⁷ Deés 2011: 54.

azonban nem messze marad el ettől az oktató – hallgató közötti multiplex informális kapcsolatok befolyása sem, ami arra vall, hogy az átlagosnál eredményesebb hallgatóknak a hagyományos oktatói szerep helyett némileg kiterjesztett oktatói szerepfelfogást megtestesítő mentorokra is szükségük van.¹⁸

Hogyan lehet népszerűvé tenni az extrakurrikuláris tevékenységet, magyarul érdekeltté tenni a hallgatót abban, hogy nem kötelező, a diploma megszerzéséhez nem feltételként szükséges, egyébként jelentős időráfordítást igénylő tevékenységekben vegyen részt?

Ahhoz, hogy a hallgató felismerje a kötelező kurrikulumokon felüli lehetőségeket, számos tényező szükséges, lehetőség szerint a következők közül minél több teljesülése: Ilyen a tehetséggondozó programokban korábban (tehát már a középiskolai években) szerzett pozitív tapasztalatok, a szakkollégium működéséről és a tagsággal járó előnyökről rendelkezésre álló információk, illetve az, hogy a tagság ne csak kötelezettségekkel, hanem valódi, jövőben is hasznosuló lehetőségekkel járjon együtt. Önmagában az tehát, hogy egy szakkollégium elit intézmény az egyetemen belül, még nem feltétlenül teszi vonzóvá vagy ismertté.

A szakkollégiumok döntő többsége deklaráltan elit intézmény, ahol a felvételinél fontos az előzetes teljesítmény,¹⁹ újabban azonban szembesülni kell azzal, hogy utóbbi megléte már nem magától értetődő az egyetemre belépő hallgatói generációnál. Valójában – és erre a Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport is eklatáns példa – *már a taggá válás érdekében is komoly toborzó tevékenységet kell folytatni*, sőt még a taggá válás előtt meg kell teremtenünk azokat a lehetőségeket, amelyekkel később a felvételi kritériumoknak megfelelően a hallgató. *A tehetséggondozás, illetve tehetség-felfedezés tehát már a szakkollégiumi taggá válás előtt kezdődik.* Erre – vagyis a tehetségazonosításra – viszont sok esetben az oktatói állomány nincs felkészülve. A felsőoktatás klasszikus szemléletében ugyanis a tehetségek felkutatása kevésbé volt jellemző az egyetemekre és inkább csak a lehetőségek felkínálása történt/történik meg. Ez a szemlélet ma már kevésbé elfogadható és egyre inkább szükségessé válik a hallgatók bevonása (toborzása) a tehetséggondozó programokba.²⁰ A tehetséggondozásnak – ponto-

¹⁸ Pusztai 2011: 270. Lásd továbbá Pusztai 2011: 196–204.

¹⁹ Ceglédi–Tóbi–Harsányi 2016: 360. Lásd továbbá Demeter 2012: 63–66.

²⁰ A tehetséggondozás különböző szinterei a felsőoktatásban főként a tudományos diákköri munka, és a szakkollégiumi képzés. Bármely forma létrejötte inkább oktatói, mint hallgatói kezdeményezésére történik (Bodnár 2011: 44.), ugyanakkor épp a Hatvani Szakkollégium rendelkezik erős hallgatói kezdeményező képességgel, és még ebben a kontextusban is kiemelkedik a Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoport. Ettől eltekintve a tehetséges hallgató azonosításában az oktató

sabban az azonosításnak – így az első évfolyamon el kell kezdődnie: A szakkollégiumról való értesülés, a felvételi követelményeknek való megfelelés – a kutatás elindulása, a téma kiválasztása, ami együttesen eredményezi a szakkollégiumi felvételi mellett döntést a hallgató részéről.²¹ Még akkor is, ha elit intézményről van szó, – hiszen szakkollégium –, fontos, hogy a hallgatók ne negatív értelmű szelekciós folyamatként éljék meg a felvételit és olyan megközelíthető, elérhető csoport legyen, ahol a taggá válás tervezhető, kivitelezhető teljesítmények feltétele, ráadásul amely teljesítmények eléréséhez hozzásegítik őket. Nálunk is jellemző, hogy *a témavezető már akkor támogatja a hallgatót, amikor az még nem tag, sőt belépése a leendő témavezetővel való korábbi szakmai kapcsolatnak köszönhető. Sok esetben éppen azt látjuk, hogy a szakkollégiumi felvételre való felkészítés máris a tehetséggondozás része tanszékünk hallgatói esetében.*

Ahogy fentebb is utaltam rá, sokkal szerencsésebb, ha a tehetségazonosítás már a középiskolai években megtörténik, de a tehetségútlelélhez hasonló megoldások a hazai középiskolák és felsőoktatási intézmények között még meglehetősen ritkák. A Debreceni Egyetem egyébként törekszik arra, hogy a tehetséges középiskolás diákokat a DE felé terelje (ennek legújabb, még formálódás alatt álló platformja a *Középiskolások Egyetemi Előkészítő Programja*), de ennek gyakorlatai karonként és egységenként is igen eltérő hatékonyságúak. Szakcsoporthoz azonban e tekintetben is rendelkezik jó gyakorlattal, hiszen *jelenleg is több olyan tagunk van, akiknek tehetségazonosítása és tehetséggondozása már középiskolás korukban megkezdődött (meghosszú egyetemi környezetben).*

Ahogy fentebb már szó volt róla, ezek a programok biztosíthatják a bevonódásnak azon platformjait, amelyek eredményeként csökkenthető a szak, illetve az egyetem elhagyása és elősegíthető a tudományos elköteleződés kialakítása, ezáltal a tudományos-szakmai utánpótlás biztosítása. *Fontos megérteni, hogy a hallgatók túlnyomó többsége még a tudományegyetemi szakokra sem tudományos ambíciókkal és motivációkkal érkezik. Ennek kialakítása az egyetem feladata, kompenzálva a tömegesedés okozta hátrányokat ezen a téren. A tudományos műhelyként is működő szakcsoporthoz összeálló szakkollégium léte tehát valójában az egyetem tudományos szerepvállalásához kapcsolódik az utánpótlás-nevelés tekintetében.*

Emellett azonban a felsőoktatási intézményeknek is elemi érdeke a tehetséggondozás, különösen olyan formái, amelyek képesek a képzési struktúra rugalmatlanságait kompenzálni, ezzel küzdve a hallgatók maradásáért. Arról van

kiemelt szerepet tölt be, hiszen sok esetben ő irányítja hallgatóját a tehetséggondozó programok felé.

²¹ Lásd részletesen Ceglédi–Tóbi–Harsányi 2016: 360.

szó tehát, *hogy már nemcsak önmagában a felsőoktatási intézmény presztízsének növekedése érdekében, a rankingokban való előrejutásért működhet a tehetséggondozás, hanem egyes karok és szakok esetében a hallgatói létszám megtartásáért, a lemorzsolódás csökkentéséért is.*

A szakcsoportunkban a fenti célok egyszerre tudnak megvalósulni, még-hozzá három fázisban:

(1) A szakcsoportban, kapcsolódva a Hatvani Szakkollégium legfontosabb törekvéséhez, szakorientált tudományos tehetséggondozás zajlik a témavezetők segítségével (az interdiszciplináris gondolkodás kialakítását a szakkollégiumi programok, előadássorozatok hivatottak biztosítani). Emellett a szakcsoportnak sikerül ellensúlyoznia a tehetségekkel való foglalkozást a felsőoktatásban igen jelentősen nehezítő tényezőt, a kétciklusú képzést:²² hiszen szakcsoportunkban a BA, MA és PhD képzésben részt vevő hallgatók együtt dolgoznak, közösen szerveznek tudományos programokat, vesznek részt konferenciákon vagy szerveznek akár saját kutatásokat. Fontos ugyanis, hogy a szakcsoport tagjai – a szakkollégium keretrendszerébe illeszkedően – lehetőséget kapjanak arra, hogy több éves felkészülést követően elindíthassák *saját (!)* kutatási programjukat, akár saját kutatócsoportjukat. A hallgatóból kutatóvá érés, egyre autonómabb habitusra szert tevő személy karrierorientációjának egyik legszebb példája ez.

(2.) Másrészt, szembeesülve a bölcsész képzések jelenlegi helyzetével, különösen a vidéki egyetemeken, a kutatói kompetenciák kialakítása mellett a szakcsoport tevékenysége a bevonódás elősegítésén,²³ az élményorientált szakspecifikus környezet kialakításán keresztül a hallgatói létszám megtartásáról, a lemorzsolódás csökkentéséről is szól. E két tevékenység persze szorosan kapcsolódik össze, hiszen a pályán való megfelelés egyik kritériuma a pályához való erős kötődés, ennek a motivációnak a kialakulása pedig a pályára készülés időszakában meghatározó,²⁴ és ma már egyre inkább extrakurrikuláris formában lehet hatékony.

(3) Harmadrészt lényeges a szakcsoportban zajló tudásátadási folyamatok sokrétűsége is. A szakkollégiumok tartalmaznak egyirányú tudásátadást, de

²² Lásd erről Koltói 2012: 15–16.

²³ A hallgatók akadémiai, felsőoktatási közösségbe való beágyazottsága alapján a szakcsoport tagjai az integrációs, kollegiális beágyazottságú hallgatók kategóriájába tartoznak. Pusztai Gabriella szerint „Az integrációs beágyazottságú kollegiális hallgatók között többségében vannak a tudásorientáltak, az akadémiai szereplőkben és a diákszervezetekben bízó hallgatók. Az intenzív önkéntes szervezeti beágyazottságú hallgatók aktívan bekapcsolódnak az integrációs kooperáción alapuló extrakurrikuláris tevékenységekbe, a szakkollégiumok és nagyon gyakran a vallásos ifjúsági körök életébe (41%).” Pusztai 2010: 184.

²⁴ Takács 2011: 72.

gyakran teremtenek olyan alkalmakat, amikor a hallgatók átadhatják saját tudásukat és ezzel részt vesznek a közös tudástermelésben.

„Az a tény, hogy minden tag megosztja saját tudását a többiekkel, mindenkinek kettős szerepet biztosít ezekben a tanulóközösségekben: valamilyen sajátos tudás forrásaivá, átadóivá és mások tudásának befogadóivá, értelmezőivé is válnak egyszerre. Ehhez a folyamatos interakciók elengedhetetlenek. [...] Az egyes tagok tudásának sokféleségéből adódó megtermékenyítő erőt pedig nemcsak felismerik, hanem ki is használják ezek a közösségek.”²⁵

A Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja *tudásépítő közösség*. Tudatosan törekszünk egy olyan közösség megteremtésére és fenntartására, amelyben az egyén és a közösség dinamikus interakciójának hatására, tehát egy valid kommunikációs hálózatban jöjjön létre az új tudás.

A szakcsoport, mint *tanulói közösség* sajátossága, hogy a tagok saját kutatási témával rendelkeznek, egyúttal léteznek közös szakmai programok, feladatok is (például egy tájházban végzett leltározás, épületfelmérés stb.). Mindennek eredményeként a szakcsoportban egyrészt beszélhetünk az önálló tudásszerzés folyamatáról, amelyet minden tag a saját kutatási témáján belül valósít meg (a témavezető mentori támogatásával). A szakcsoport másik fontos sajátossága az információk csoporttagokkal (tanulótársakkal) való megosztása, amely a személyes információmenedzsment modelljén (Personal Knowledge Management – PKM)²⁶ keresztül működhet. Ez teljes egészében megfeleltethető a tudományos kutatás módszertanához szükséges tudások, képességek, attitűdök elsajátításának, mint ahogyan magának a tudományos produktumnak a létrehozásának is. A modellben az egyén felkutatja a szükséges információkat, értékeli és rendszerezi azokat, elemzi, majd létrehozza saját változatát, amit prezentál a csoporttagoknak, majd publikál egy szélesebb szakmai közönségnek.²⁷

A Hatvani István Szakkollégium Néprajzi és Múzeumtudományi Szakcsoportja *felfedező közösség*²⁸ is, amelyben a közösség alapja az együttműködés és a tudásmegosztás, amely szakmai bizalom kiépülésével együtt teremt meg a

²⁵ Bordás–Ceglédi 2012: 16.

²⁶ https://jarche.com/wp-content/uploads/2012/09/seek_sense_share.pdf (utolsó látogatás ideje: 2023.03.01.), Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 44.

²⁷ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 44–45.

²⁸ A felfedező közösségben zajló tanítási és tanulási folyamatok három alappillére a szociális jelenlét, a kognitív jelenlét és a tanári (mentori) jelenlét. Lásd részletesen Dorner–Konyha 2015; Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 30–37.

szakmai/tudományos fejlődés környezetét. Felfedező közösségként megfeleltethető a hálózati tanulás azon modelljének, mely „az együttműködés során kialakuló tudásépítő interakciók segítségével írja le a közös gondolkodás és problémamegoldás folyamatainak összességét.”²⁹

A mentor egy felfedező közösségben egyrésztől instruktorként (konkrét tevékenységek és beavatkozások végrehajtója, kezdeményezője, hiszen ő látja a szakmai célt és az ahhoz vezető utat), másrészt facilitátor szerepben van, tehát a csoporttagok interakcióbeli aktivitását segíti elő. A tanulóközösség tudásépítést támogató interakcióit segíteni, olykor vezetni kell.³⁰ Egyúttal pedig – ez a harmadik szerepe – tervező, szervező szerepe is van, működési kereteket határoz meg, egyfajta szabályozó funkciót is ellát. Szakcsoportunkban azonban ez utóbbi szerepet megosztja a szakcsoportvezetővel, sőt jelentős mértékben inkább utóbbi feladata.³¹ *A mentor feladata itt mindösszesen annyi, hogy a mentorált szakmai fejlődését, tudományos karrierjének első lépéseit támogassa, talán egyfajta modellnyújtás révén, hiszen tekintélyszemély és referenciaminta, akivel könnyen lehet azonosulni.* Kiindulva abból az alapállásból, miszerint a mentor szakmailag tapasztaltabb, mint a mentorált, így szakmai fejlődéséhez is támogatást tud nyújtani.³² A mentor itt egyfajta tanácsadói szerepben van. Az együttműködő szerepben a mentor kooperál a mentorálttal, együtt készítenek elő feladatokat. A mentorálás dinamikus, eseményekkel teli, nem lineáris kapcsolat és nem egy zárt fejlődési út.³³ Emellett csoportmentorálás is zajlik, ahol a témavezető sok esetben több fiatalat is mentorál, ezen kívül magát a szakcsoportot, mint közösséget is mentorálják. Fontos, hogy mindezzel együtt a kortárs-mentorálás is megvalósul, hiszen a szakcsoport vezetője olyan hallgató, aki erre szakmai tapasztalata folytán már képes. Az egyéni és a csoportos mentorálás ki is egészíti egymást, hiszen utóbbi a felkészítő konferenciáinkon, vagyis a belső szimpóziumainkon valósul meg.

Olyan tanulóközösség szerveződött tehát, ahol a tudás bizonyos formái több személy közreműködésével jön létre, illetve kerül átadásra (Néprajzi Tanaszék Kortárs Szabadegyeteme), illetve ahol a közösséget egyaránt jellemzik az egyéni és közös tevékenységek.³⁴

²⁹ Dorner–Konyha 2015: 158.

³⁰ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 35.

³¹ Részletesen lásd erről Dorner–Konyha 2015; Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 36.

³² Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 13.

³³ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 17.

³⁴ Perjés–Héjja-Nagy (szerk.): é.n.: 29.

Kitekintés

A fentiekben szó volt arról, hogy a tehetséggondozást végző intézmények egyszerre szolgálják a tudományos utánpótlás biztosítását és a hallgatói létszám megtartását, a lemorzsolódás csökkenését. Van ugyanakkor egy harmadik terület is, amelybe ezek az intézmények sikerrel kapcsolódhatnak be. Az egyetemek *harmadik missziós* tevékenységének megfogalmazásakor alapelv volt, hogy a tudásteremtés folyamatában bizonyos társadalmi igények is visszatükröződjenek, tehát egy adott közösség számára releváns, érdekes, hasznosítható, esetleg élményteremtő (épp a néprajzkutatás esetében: emlékezeti jellegű) tudás jöjjön létre. Mindennek természetesen az akadémiai világ és a társadalom közötti kommunikáció szükségességének jegyében kell történnie.³⁵ A *debreceni Néprajzi Tanszék az „elkötelezett egyetem”³⁶ modelljét követve* próbálja tehetséggondozó tevékenységét disszeminációs célokra is fordítani. A Tanszék által életre hívott Kortárs Szabadegyetem tulajdonképpen a harmadik misszió³⁷ feladatait vállalja, amin keresztül a szakcsoport hallgatóit is ösztönzi a hasonló elköteleződésre. Ezzel a tehetséggondozó tevékenység igazán egyedi megoldása született meg a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén.

Bibliográfia

BALOGH László

2009 A Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja 2001-től napjainkig. *Educatio*. XVIII. 174–187.

BODNÁR Gabriella

2011 A tehetséges fiatalok menedzselése a felsőoktatási intézményekben. In Bodnár Gabriella – Takács Ildikó – Balogh Ákos: *Tehetségmenedzsment a felsőoktatásban*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 9–50.

³⁵ Vas 2012: 202.

³⁶ „Az elkötelezett egyetem prioritása a helyi és regionális fókuszú oktatási és kutatási misszió, amely fejlesztő szerepet betöltve segíti elő a térség gazdaságfejlesztését és területi felzárkózását, valamint a közösség fokozott szolgálatát jelenti.” Sitku 2019: 88. Lásd még Gál 2016: 226–227.

³⁷ A harmadik misszió az egyetemek összetett felelősségvállalása, elköteleződés és aktív szerepvállalás a lokális és regionális közösségek fenntartható gazdasági, társadalmi és kulturális életében. Lásd Sitku 2019: 85; Gál 2016: 221. Részletesen lásd Hrubos (szerk.) 2012: 81–101. Lásd továbbá, különösen a második és harmadik generációs egyetem közötti átalakulásról Deés 2011: 56–58.

- BORDÁS Andrea – Ceglédi Tímea
2012 A debreceni szakkollégiumok mint a tudásmegosztó és a tudástermelő tanulóközösségek színterei. In Duda Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett (szerk.): *Egyetemi életbelyzések. Ifjúságszociológiai tanulmányok II.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 9–52.
- Ceglédi Tímea – BORDÁS Andrea – KARDOS Katalin
2016 Egyről a kettőre vagy nulláról a háromra? Szakkollégiumok intézményi hatása. In Pusztai Gabriella – Bocsi Veronika – Ceglédi Tímea (szerk.): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke. Közelítések az intézményi hozzájárulás empirikus megragadásához.* Nagyvárad – Budapest: Partium
- Ceglédi Tímea – FÓNAI Mihály – GYÖRBÍRÓ András
2012 *Tehetséggondozás és társadalmi kohézió – Tehetséggondozó intézmények a Debreceni Egyetemen és a Partiumi Keresztény Egyetemen.* *Pedagogia Online.* 2012. October. 1–37. file:///C:/Users/User/-Downloads/Tehetséggondozas_es_tarsadalmi_kohezio_T%20(2).pdf [utolsó látogatás ideje: 2023. 03. 27.]
- Ceglédi Tímea – TÓBI István – HARSÁNYI Szabolcs Gergő
2016 Reziliens hallgatók és szakkollégiumi felvételi szelekció. *Educatio.* 2016. 3. 359–371.
- DEÉS Szilvia
2011 A harmadik generációs egyetem. *Felsőoktatási műhely.* 5. évf. 2. sz. 53–64.
- DEMETER Endre
2012 Szakkollégiumok, a tehetség közege. *Felsőoktatási műhely.* 6. évf. 4. sz. 53–72.
- DORNER Helga – KONYHA Rita
2015 Esettanulmány alapú online kollaboratív tudásépítés vizsgálata – a tudásépítő interakciók kapcsolatrendszere az elégedettség és az eredményességgel. *Magyar Pedagógia.* 115. (3). 157–181.
- GÁL Zoltán
2016 Egyetem és város. *Educatio.* 25. évf. 2. sz. 220–233.
- HRUBOS Ildikó (szerk.)
2012 *Eléféntsonntoronyból világtótórony.* A felsőoktatási intézmények misszióinak bővülése, átalakulása. Budapest: Aula Kiadó.
- KARDOS Katalin
2014 Felsőoktatási szakkollégiumok és hallgatóságuk – Egy országos szakkollégiumi kutatás másodelemzésének tapasztalatai. In Pusztai Gabriella – Lukács Ágnes (szerk.): *Közösségteremtők. Tisztelegés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 173–194.
- KOLTÓI Lilla
2012 Tehetséggondozás a felsőoktatásban. *Felsőoktatási műhely.* 6. évf. 4. sz. 15–26.
2014 Hallgatók társas és tanulmányi integrációjának hatása a szakmai szocializációjukra. *Felsőoktatási műhely.* 8. évf. 3. sz. 53–66.

- PERJÉES István – HÉJJA-NAGY Katalin (szerk.)
é.n. *Tanulástámogatás a felsőoktatásban. Online mentorálási kézikönyv.* Képzőktől képzőknek I. é.n. Eger: Eszterházy Károly Egyetem.
- PUSZTAI Gabriella
2010 *Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra.* Akadémiai doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/455/4/dc_43_10_doktori_mu-1.pdf [utolsó látogatás ideje: 2023. 03. 01.]
2011 *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
2014 „Nem biztos csak a kétes a szememnek...” Hallgatói eredményességi koncepciók és mutatók a felsőoktatás-kutatásban. In Nagy Péter Tibor – Veroszta Zsuzsa (szerk.): *A felsőoktatás kutatása.* Budapest: Gondolat. file:///C:/Users/User/Downloads/Pusztai_2015_Nembiztos.pdf [utolsó látogatás ideje: 2023. 04. 09.]
2018 Egy hatékony tényező a lemorzsolódás mérséklésére. In Pusztai Gabriella – Szigeti Fruzsina (szerk.): *Lemorzsolódás és perzsisztencia a felsőoktatásban.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 109–127.
- REISINGER Adrienn – HOMOR Nikolett
2014 Mennyire vonzó a tudományos élet a felsőoktatási hallgatók számára? – Fókuszban a Széchenyi István egyetem hallgatói. In Dr. Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerőpiaci kibívásai a XXI. században.* Győr: Széchenyi István Egyetem. 117–134.
- SITKU Krisztina
2019 Vidéki egyetemek harmadik missziós tevékenysége: a társadalmi tudásmegosztás hatásai. *Iskolakultúra.* 29. 2019/8. 83–100.
- TAKÁCS Ildikó
2011 Pályaorientáció, a karriertanácsadás lehetőségei a felsőfokú intézményekben. In Bodnár Gabriella – Takács Ildikó – Balogh Ákos: *Tehetségmenedzsment a felsőoktatásban.* Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 51–88.
- VAS Zsófia
2012 Tudásalapú gazdaság és társadalom kiteljesedése: A Triple Helix továbbgondolása – a Quadruple és Quintuple Helix. In Rechnitzer János – Rácz Szilárd (szerk.): *Dialogus a regionális tudományról.* Győr: Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 198–206.

Barna Anita

Kockaház-variánsok hajdúnánási esetpéldáinak alaprajzi vizsgálata

A szocializmus időszakának egyik látványos, a vidéki települések képét alapvetően megváltoztató építészeti örökségei a kockaházak.¹ E tanulmányban a különböző időszakokban eltérő megítélés alá eső és a népi építészetet felváltó, illetve végső soron megszüntető *kockaház-jelenség*² elterjedésének módját mutatom be egy adott megközelítés szerint Hajdúnánás esetpéldáján keresztül.

A kockaházak típusainak meghatározásakor leginkább egy jelenség és annak körvonalazása releváns, mintsem a konkrét paraméterek alapján behatárolható háztípus megállapítása. Már a kocka megnevezés sem pontos, mert a legtöbb gyakorlati példa esetében nem szabályos 8x8, vagy 10x10-es méretű lakóházakat takarnak a külső megjelenítés alapján kockaháznak nevezett variánsok. Az egyszerűség, a fogalom szélesen vett értelmezési lehetőségei, illetve a ténylegesen négyzet alaprajzú házak hiánya miatt a tanulmányban azokat a lakóházakat nevezem kockaháznak, melyek utcai homlokzata a kockaházak jellegre utal. A szakirodalom és a tereptapasztalat alapján a típusba sorolás esetében a definícióalkotás helyett a lakóházak külső jellemzői és az utcai homlokzat mérvadó, tehát kockaház-jelenségről és a variánsok szintjén általában „álkocka” házakról beszélhetünk.³ Ezek alapján kockaház alatt a négyzetes alaprajzú, általában földszintes, leginkább sátozott, az utcafronton két háromszögletű ablakkal az utcára néző és kőporos vakolattal rendelkező családi lakóház értendő. A homlokzat kialakításának prioritása miatt ide sorolhatók azok az L alakú lakóházak is, melyek vagy eredetileg L alakban épültek, vagy az egyébként nyeregtetőssé hosszúházak – általában egy szobával történő – toldás után és az utca felőli tetőzet kontyolásával L alakúvá váltak és kockaházra jellemző homlokzatot kaptak.⁴

¹ Témavezető: Dr. habil. Kavcsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

² A kockaház jelenségként való értelmezése többek között, de elsősorban Tamáska Máté nevéhez kapcsolható. Tamáska 2021: 9–11.

³ Tamáska 2021: 9–11.

⁴ Tamáska 2021: 24.

1. kép: *Változó utcakép (Hajdúnánás, 1986).*

„Hát egy szoba vót, azt háznak nevezték, földes vót, meg egy pitar vót, meg egy kisebb szoba. E vót a épület... és abba tizennégyen laktak, abba' az egy házba! Akkor nem vót olyan túl kényelmes az. Utána mán oszt nem lett jó, úgyhogy ezt mondom, hogy változtak az igények mindig egy kicsit, mink már a kényelem szempontjából többet akartunk.” (M. A. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12)

Az építészeti jellegű kutatás alapvetően két módszertani megközelítésre épül. Egyrészt a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának Hajdúböszörményi Fióklevéltárban található építési tervdokumentációkon keresztül történő részletes alaprajzi vizsgálatból áll, amely során a Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának működése alatt kiállított, vagyis 1953 és 1978 között keletkezett iktatott iratait vizsgálom át. A kutatómunka részeként az adott időszakban kiadott összes építési tervdokumentáció áttanulmányozásával a lehető legpontosabb képet igyekszem adni többek között az épületállomány átalakulásáról, a különböző háztípusok alaprajzi változásairól, jellemző házrendszerekről,⁵ az átalakításokról, melyek során újabb variánsok

⁵ A népi építészet vonatkozásában Harkai Imre használta a háztípus, variáns, modell és házrendszer fogalmát: „A hasonló elv szerint létrejött házak gyakori megjelenése modell értékű házat eredményez. Ez a modell értékű ház házrendszernek nevezhető.” Házrendszernek nevezi tehát az egy háztípus köré csoportosítható épületek modellszerű megjelenését egy terület jellegzetes építészetében. „*A nem modell értékű, tehát a terepen kis számban jelen lévő valós házrendszereket variánsoknak nevezji.*” Harkai megfogalmazta továbbá a házrendszer-vizsgálat módszertanát és az általa

jöhettek létre. E tanulmányban értelemszerűen elsősorban a levéltári forrásanyagban a kockaházakat megjelenítő építési tervdokumentációkra helyezem a hangsúlyt. Továbbá az épületállomány változásának, modernizálódásának közelebbi megismerése, tehát a hivatalos „papírmunka” mögötti élethelyzetek, gondolkodásmód, esetleges motivációk, az építkezések körülményei és a személyes tapasztalatok feltárása érdekében a Hajdúnánáson kockaházat építőkkel/építtetőikkel készített félig strukturált interjúk segítségével életmód- és mentalitásvizsgálatot végzek. A mentalitásvizsgálat eredményeit e tanulmány nem foglalja magába, csak helyenként történik ezekre utalás.

2. kép: Sátor tetős kockaház és egy L alakú ház homlokzata (Hajdúnánás, 1986).
Forrás: Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténet Gyűjtemény (Hajdúnánás)

A különböző alaprajzzal, belső térformálással rendelkező, valamint eltérő igények kielégítésére alkalmas kockaházak és a hivatalosan kiállított, levéltárban található tervdokumentációk egyre nagyobb számban az 1950-es évek második felétől keletkeztek (1953 és 1957 közötti forrásokban nincsenek építési tervdokumentációk). Tehát az 1950-es évek végétől az 1970-es évek végéig terjedő időszakot tekintve azt vizsgálom, hogy a kockaház esetében milyen variánsokkal találkozhatunk, a házak alaprajzát tekintve milyen változás, fejlődés és differenciálódás volt jellemző Hajdúnánáson, valamint e változások mögött az építetők részéről milyen igények húzódhattak meg az ideális, de legalábbis kielégítő lakáskörülmények szempontjából. A vizsgált időszakban az építészeti

kutatott, főként mai szerbiai települések népi építészetére levetítve különböztette meg a terepen jellemző házrendszereket. Harkai 1995: 13–15; Harkai–Klamár 1997.

változásokon túl, ezekkel párhuzamosan és egymást generálva jelentős életmódbeli és mentalitásbeli változások zajlottak, melyek az aktuális divatnak, morálnak megfelelően a megépült házrendszereken keresztül a településképen látványos nyomot hagytak.

Történeti háttér

A kocka alaprajzú ház nem a szocializmus időszakának sajátos találmánya, hiszen már a 19–20. század fordulóján kezdtek megjelenni a falvakban is a városi házak mintájára kockaházak, illetve az 1910-es, majd az 1930-as évektől kiadott títusterv-katalógusokban, tervgyűjteményekben egyre több kockaház terv jelent meg.⁶ Vidéki elterjedése során az urbanizáció szimbólumaként a vidékies villák építészeti mintáit követte.⁷ Más megközelítés szerint azonban nem a városi mintakövetés eredményeként lettek általánosak a kockaházak, hanem a hagyományos parasztház fejlődésével, bővülésével járó természetes folyamatok hozadéka. Több kutató hangsúlyozza e két aspektus együttes hatását a háztípus elterjedését illetően,⁸ valamint a hajdúnánási építkezések tervdokumentációit vizsgálva is tapasztalható, hogy mindkét megközelítés releváns lehet a vidék kockaház építkezései esetében.⁹

Az bizonyos, hogy a háztípus az 1950-es évek végétől folyamatosan vált uralkodóvá a vidéki településeken.¹⁰ A hosszúház átalakításával elért, kockaházra jellemző homlokzat kialakítása során, tehát bizonyos kockaház-variánsok megalkotásakor (lásd L alakú házak) a parasztház modernizációjának folyamatai egyértelműen megfigyelhetők, és észlelhető egyfajta folyamatosság, átmeneti jelleg a parasztház és a modern kockaház között, mely szintén azt jelzi, hogy a kocka alaprajz az egyszerű praktikusság által önmagát is életre hívhatta.

Az építkezések tervdokumentációja

A levéltári kutatás során átvizsgált építési tervdokumentációk azokat az építetők által a városi tanács város- és községgazdálkodási szervénél kötelező

⁶ Perényi 2021: 99–107.

⁷ Tamáska 2008: 100–103; Tamáska 2021: 14; Tóth 2010: 7.

⁸ Bali 2012: 55; Kovács 2021: 172; Tamáska 2021: 11; Zuh–Hausmann 2021: 67.

⁹ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3–66. d.

¹⁰ Sári 2021: 129; Tamáska 2008: 104; Tóth 2010: 8.

jelleggel leadott, az aktuális rendelkezéseknek megfelelő dokumentumokat jelentik, melyek a Magyar Közlönyben megjelent „A város- és községgazdálkodási miniszter és a pénzügyminiszter 1/1955. (III. 26.) V. K. G. M. számú együttes rendelete és a családi lakóházépítési [sic!] akciók egységesítéséről”¹¹ szülő miniszteri rendelet III. bekezdésének 9.§-ában meghatározásra kerültek.

A rendelet alapján:

(1) „az építkező köteles az illetékes járási (városi, városi kerületi) tanács végrehajtóbizottságának [sic!] város- és községgazdálkodási szervétől engedélyt kérni.” Az engedélyhez (2) csatolni kellett a) a házhely három hónapnál nem régebb keletű telekkönyvi kivonatát, vagy telekkönyvi szemlét, házhelyjuttatás esetén a jogerős juttatási határozatot; ha nem tulajdonát képező telken épít, a tulajdonos beleegyező nyilatkozatát. b) A helyi felmérési (kataszteri, vagy más térkép) rajzról készült helyszínrajzot három példányban, amely feltünteti a telket és annak közvetlen környékét. A helyszínrajzra léptékhelyesen be kell rajzolni a saját és a közvetlen szomszédságban lévő telken esetleg álló épületek (lakóházak, istállók, ólak, kutak, árnyékszékek stb.) külső alaprajzi körvonalait, a fővárosban és a városokban hivatalos helyszínrajzot. c) Az épület összes szintjeinek alaprajzát, az összes homlokzati rajzokat, és az elbíráláshoz szükséges metszeti rajzokat 1:100 méret arányban [sic!], szükség esetén szilárdságtani számításokat. d) Budapestben és városokban három darab műleírást a tervezett anyagokról és szerkezetekről.

(3) Ha az építkezés títüsterv alapján történik, a (2) bekezdés c) pont alatti mellékleteket nem kell csatolni és a títüsterv jelét (pl. MNOT – 7/54) kell megadni. (4) A kérelemhez csatolt terveket – amennyiben tervező és kivitelező van – a tervezőnek és a kivitelezőnek alá kell írnia. A títüsterveket csak a kivitelezőnek kell aláírnia.

(5) A város- (község-) gazdálkodási szerv az építési engedély megadása tárgyában a kérelem beérkezésétől számított 15 napon belül köteles érdemben határozni, vagy a határozathozatal akadályát kérelmezővel közölni. (6) Községekben az építési engedély iránti kérelmet és mellékleteit a házhely szerinti illetékes községi tanács végrehajtóbizottságánál [sic!] kell benyújtani. A végrehajtóbizottság [sic!] a kérelmet a benyújtástól számított 8 napon belül véleményével ellátva, az illetékes járási tanács végrehajtóbizottság [sic!] községgazdálkodási csoportjához felterjeszti.

(7) Az építkezés megkezdését és befejezését az építkezés helye szerinti illetékes községi tanács végrehajtóbizottságánál [sic!] (városokban az elsőfokú városgazdálkodási szervnél) kell bejelenteni, amelyről a szakigazgatási szervek kötelesek igazolást kiadni és nyilvántartást vezetni.”¹²

A Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának (1953–1978) – a fenti szabályozásoknak megfelelően megtalálható – iktatott iratai között 1957 januárjától datált építési tervdokumentációkat alapul véve a már megfogalmazott kockaházaz jelleg szerint épült első családi ház tervrajza 1957.

¹¹ Magyar Közlöny, 1955. március 26. 36. szám, 207.

¹² Magyar Közlöny, 1955. március 26. 36. szám, 207–216.

januárjában készült.¹³ Feltételezhető azonban, hogy már korábban is épültek ilyen típusú lakóházak a vidéki villák, vagy parasztpolgári házak mintájára, esetleg történtek L alakúvá alakított hosszúházak. A második világháború katasztrófája után ugyanis a megújuló települések számára három „alternatíva kínálkozott: az új stílusú parasztház, a tervezett népies parasztház és az úgynevezett városi villa kockaház.”¹⁴ Hajdúnánás esetében is ezekkel a típusokkal találkozhattunk az adott időszakban.

Az átvizsgált építési tervrajzok alapján az 1960-as évektől nagy számban elterjedő kockaházak előtti időszakban épült új házak Hajdúnánáson általában népies, vagy új stílusú parasztházak voltak, vagyis többségében hosszúházak.¹⁵ Általánosan megállapítható, hogy az 1960-as és főként az 1970-es években virágzott a lakásépítkezés.¹⁶ Hajdúnánás lakásállománya ebben az időszakban jelentős változásokon és kicserélődésen ment keresztül, hiszen az 1980. évi népszámlálási adatok szerint a település belterületén lévő 5619 lakás 48,7%-a (2739 lakás) 1960 és 1979 között épült, melyek – az eddig átvizsgált építési tervdokumentációk függvényében – nagyrészt kockaházak.¹⁷

A Tamáska Máté által új stílusú parasztháznak nevezett háztípus variánsai Hajdúnánáson még az 1950-es években, illetve az 1960-as évek elején jelentős számban épültek. Az építési tervrajzok szerint még 1964-ben is nagyjából fele-fele arányban épültek a kocka- és az új stílusú, vagy modernizált parasztházak. Az ilyen parasztházak variánsai az építési tervek alapján közelebb álltak a népi építészethez, mint a modernhez, hiszen e lakóházak esetében az adott helyi népi építészeti hagyományokhoz alkalmazkodtak.¹⁸ Ehhez kapcsolódóan érdekes megfigyeléseket végezhetünk és következtetéseket vonhatunk le az építési tervrajzokat készítő személyes „építészeti irányultságát”, a propagált háztípust, vagy építészeti stílust illetően, hiszen észrevételeim szerint különböző helyi építésztechnikusok, vagy a gyakran tervezéssel is foglalkozó kőművesmest-

¹³ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3. d.

¹⁴ A tanulmányban a Tamáska Máté által használt elnevezéseket alkalmazom a háztípusokra vonatkoztatva. Tamáska 2008: 3.

¹⁵ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3–35. d.

¹⁶ Roters–Szolnoki 2021: 56–57.

¹⁷ Az 1980. évi KSH adatok alapján a földszintes lakóházak száma 4931, mely számadatból kivonva az 1960 előtt épült 2880 lakást, 2051 földszintes lakóházzal számolhatunk, melyek 1960 és 1979 között épültek. Az összes földszintes lakáshoz viszonyítva tehát megállapíthatjuk, hogy a földszintes lakóházállomány 41,6%-a az 1960 és 1979 közötti időszakban épült. KSH 1981 9a kötet: 75.

¹⁸ A népies modernként nevezett irányzat egyik jeles képviselője volt Rác György, aki 1946-ban a válságos lakásínség és lakásviszonyok idején megjelent munkájában még leginkább a parasztházak modernizálásában látta a vidék lakásproblémájának mérséklését és javaslatokat tett a korszerű parasztház létrehozására. Rác 1946.

erek által rajzolt terveken megfigyelhetők a személyükhöz vonatkozatható építészeti viszonyulások.¹⁹

Az új stílusú parasztházak variánsainak tervdokumentációival ritkán még az 1960–1970-es években is találkozhatunk, de az 1960-as évektől fokozatosan meghatározóvá váltak az új, városképileg idegen kockaházak.²⁰ Az eddigi tapasztalatok szerint ekkor már általában azok építettek hosszúházat, akik nem engedhették meg maguknak a nagyobb és modernebb kockaház kivitelezését, hiszen a levéltári források alapján a modernizált parasztházak általában szoba–konyha–kamra felosztással épültek. A fiatal építetők igényeinek ez a fajta minimalizmus ideális esetben már nem felelt meg:

„Hát úgy kicsi volt. Elég lett volna az, de mint ahogy mondták az ezelőtti öregek, tudod, hogy kihúzták az alsó fiókot a kredencnek, oszt ott is gyermek aludt, kettő is, aludtak a gyermekek láb végében az ágynak, még mink is aludtunk úgy Cserkeszen.²¹ Megfértünk, nem is mondtuk, hogy szűk a hely. Csak változtak az igények, a kényelem. Akkor meg se fordult a fejünkben, hogy nem alszunk egy ágyba’, meg vót ágyalva és aludtunk. És ott aludtak anyuék is egybe, meg mink is. De hát mindig változtak az igények.” (M. E.)²²

Az alaprajzi vizsgálat eredményei

A 3. és 4. képen szereplő építési tervrajzon bemutatott nánási kockaház érdekes példája annak a jelenségnek, melynek során a hosszúházat felváltották a kockaházak, és amely mögött a mentalitás változásának folyamata is érzékelhető. Ez egyfajta kettősséget mutat, hiszen a paraszti életkörülményekhez alkalmazkodó belső térhasználat mellett, – e variáns esetében 4 egységből álló tér – külső kialakításában a modern kockaházat példázza. A kívülről városias mintákat követő forma belülről hagyományos igényekhez alkalmazkodó térelosztást mutat. A ház szoba–konyha–kamra és előszoba helyiségekből állt.

Az átvizsgált tervrajzok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a parasztházat jellemző 3 helyiség első lépésben előszobával bővült, melyet gyakran

¹⁹ Hajdúnánáson Kéký Lajos kőművesmester tervrajzain érezhető leginkább a népies építészet és az új stílusú parasztház propagálásának irányába történő elmozdulás. A levéltári források alapján az utolsó Kéký által készített építésitervrajz 1964-ben készült. MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3–26. d. A magántervezés hatósági szabályozásáról lásd: Ispán 2021: 156–163.

²⁰ Sári 2021: 129.

²¹ Nagycserkesz Nyíregyháza nyugati agglomerációjában található falu, ahol beszélgetőpartnerem (M. E.) a gyermekkorát töltötte.

²² M. E. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

a hosszúház hosszanti, kert felőli oldalán kiugró helyiségként toldottak az épülethez. E kockaház esetében a belső terek alakítása szempontjából a paraszti életmódhoz kapcsolódó szükségletek domináltak, hiszen a tervrajz szerint a konyhában még megtalálható az előszobából fűtött kemence is.²³ Az 1957-ben tervezett ház külső formavilágát és hangulatát tekintve már a kockaházakra jellemző jegyeket tükröz, vagyis a paraszti polgárosodásra és urbanizációs törekvésekre utaló magatartás többek között e variáns példáján keresztül is megfigyelhető.

A ház belső része, mely a benne élők számára szolgál, a lakók szükségleteihez alkalmazkodva épülhetett, a terek funkcióit tekintve a parasztságra emlékeztető mentalitást mutat. A lakóház külső megjelenítése, mely leginkább a külvilágnak készült és reprezentatív jellegű, a hagyományostól eltérő formavilágot és utcafronti kialakítást mutat. Ezzel azt a hatást kelti, hogy a benne élők modern, újszerű szemlélettel rendelkeznek, és bizonyos mértékben szakítanak a hagyományos, régies formákkal és városi mintát követnek.

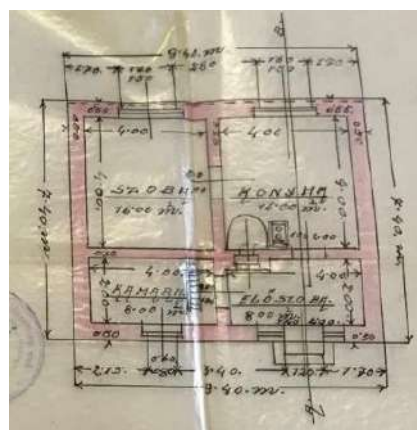
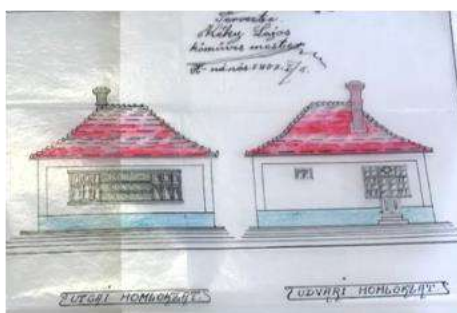
A levéltárban átvizsgált építési tervrajzok segítségével meghatározható, hogy a kockaházak esetében általánosan Hajdúnánáson milyen belső térformálás jellemző, vagyis hogyan alakult a helyiségek elrendezése. E változások is összefüggésbe hozhatók az igények mellett a mentalitás alakulásával, de nagyon nagy szerepe volt a megbízott tervezőnek is – a készített interjúk alapján talán leginkább a tervező javaslata meghatározó –, aki gyakran minden megbízója számára hasonló paraméterekkel és műszaki adatokkal rendelkező kockaház-variánst ajánlott és ugyanazt a tereosztást szorgalmazta az építetők részére.

Az 1950-es évek végi kockaházak esetében megfigyelhető egy jellegzetes alaprajzi elrendezés, mely a fent bemutatott *kemencés kockaházat* is jellemzi. Az adott időszakra vetítve meghatározó variáns kívülről a kockaházra jellemző vonásokkal rendelkezik. A valójában álkocka ház hosszabbik oldala képezi az utcai homlokzatot, mely esetében a konyha és az ebből nyíló szoba ablaka néz az utca felé. Belső elrendezését tekintve előszoba–konyha–szoba–kamra helyiségekre tagolódik. Az egyébként téglalap alapú ház belsejét gyakorlatilag két főfal négy részre osztja, amelyben a legnagyobb helyiség a szoba. Ennek oka minden bizonnyal a többgenerációs együttélés gyakorlatára vezethető vissza, ami összességében nagyobb teret igényelt. Ettől valamivel kisebb a konyha, de amennyiben a helyiségek prioritásának mércéje a tér nagysága, akkor a konyha

²³ A konyhai kemence az 1960-as évek építkezései során már nem jellemző, a kockaházakban már nem helyeztek el kemencét, ezért is izgalmas olyan kockaház tervrajzával, illetve olyan – vélhetően a mentalitásváltozásból és a városi mintakövetésből fakadó – megoldással találkozni, melyben igényt tartottak a kemencére.

mérete jelzi, hogy ekkor a családi élet és a különböző munkák fontos színtere a konyha volt. E variáns esetében a szoba „alatt” található a kamra és a konyha „alatt” a legkisebb helyiség, az erre az időszakra immár általánossá vált előszoba.

Az életmód, divat, mentalitás, a kötelezően előírt szabályozások és egyéb hatások mellett az építkezés anyagi vonzata is befolyásolta a helyiségek számának alakulását. Emiatt előfordult, hogy az 1960-as évek közepén, amikor már leginkább a kétszobás, fürdőszobás kockaházak domináltak, még található kezdetlegesebb, egyszobás kockaház, például az Újházhelyen, ahol tudvalevő, hogy a város szegényebb rétege lakott.²⁴ Elterjedésük után az 1960-as években általánosan legalább másfél, de inkább két szobával épültek a kockaházak, ezek ablaka nézett az utca felé, és akkoriban már ritka volt az egyszobás kockaház. E néhány kezdetleges, egyedi példától eltekintve alaprajzi szempontból eltérő időszakokban Hajdúnánáson alapvetően két jellemző kockaház-variánssal találkozhattunk.

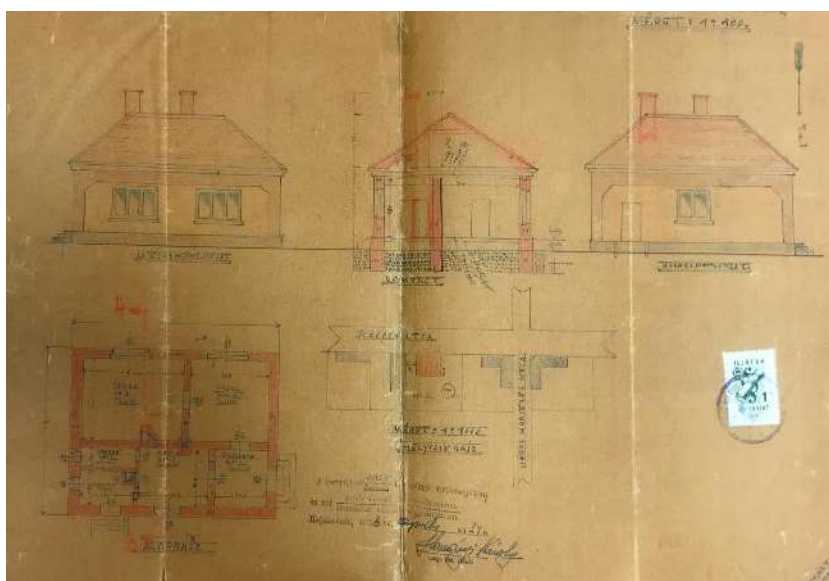

3. és 4. kép: Kezdetleges kockaház-variáns (1957).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 3. d).

²⁴ A tanyákról a városba áramló népesség házhelyigényeinek kielégítése céljából az 1945-ös földosztással párhuzamosan házhelyosztás valósult meg, aminek eredményeként létrejött a város nagykörútján kívüli területen északra az Újházhely nevű településrész. A migrációs folyamatok hatására a város e részére az 1960-as évekig költözött, általában rossz anyagi helyzetben lévő, korábban tanyai lakosság csak kezdetleges, kunyhószerű, legrosszabb esetben földházat, jobb esetben szoba–konyha–kamra felosztású új stílusú parasztházakat tudott építeni. A szegregációval is veszélyeztetett terület sokáig a település legszegényebb övezetének számított, illetve a helyiek napjainkban is leginkább a szegénység képzetét társítják a város e részéhez. Az Újházhely kialakulásával, fejlődéstörténetével kapcsolatban lásd: Kutasi 2019; Kutasi 2020.

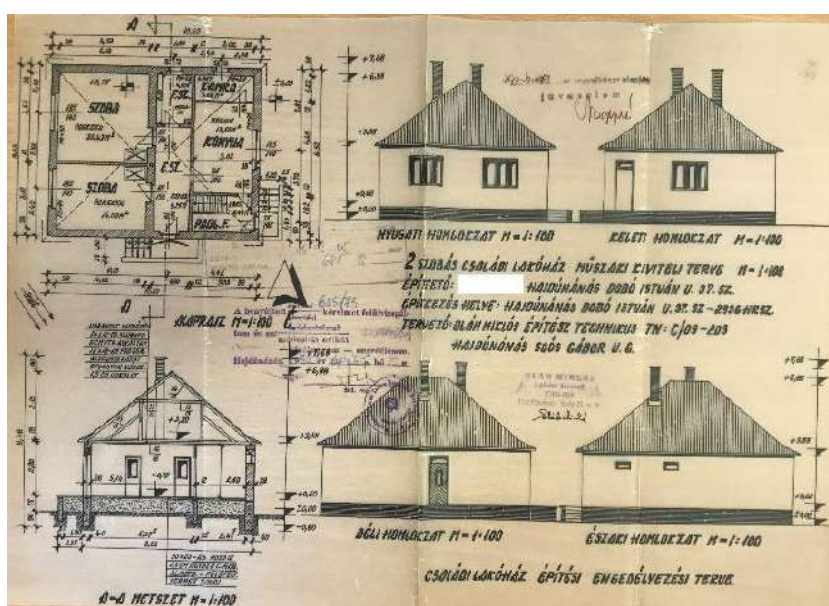
Az 1960-as évek második feléig szintén az inkább téglalap, mintsem kocka alapú, lényegében álkocka lakóházak jellemzők, melyek alaprajza a belső térformálás szempontjából az utca vonalával párhuzamosan két részre osztható. A fentebb már leírt belső elrendezés után egy tovább osztott, differenciáltabb igények kielégítésére szolgáló kockaház-variáns jött létre. A ház legnagyobb részét az utcáfrontra néző, gyakran egymásba nyitható két szoba foglalta el. A szobákkal párhuzamos, kert felőli házrész többnyire három, közel egyenlő részre osztódik. Itt található a bejárathoz kapcsolódó előszoba, amit ritkán tornác is helyettesíthetett, majd többnyire középen a konyha, mellette a harmadik harmadot megfelelve, a konyhából nyílt a kamra, valamint a fürdőszoba, melyet szintén a konyhából lehetett megközelíteni.

Az 1970-es években épülő kockaházak tagoltabbak, több helyiségből álló belső elosztást mutatnak. A korábban az utca vonalával párhuzamosan leginkább két részre osztott házbelső immár három párhuzamos részre tagolódott. A legnagyobb harmadot, szinte a ház belső területének felét az utca felőli két szoba töltötte ki. E szobákat is gyakran építették átjárhatóvá, vagyis ajtóval választották el, általában azért, hogy nagyobb családi összejövetel alkalmával megfelelő méretű teret tudjanak kialakítani.

5. kép: A 1960-as évek végéig jellemző kockaház-variáns (1958).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 5. d.)

Emellett a második egységben a tervrajzokon előszobaként megnevezett hosszú folyosó található, melynek egyik végén a bejárat, másik végében a fürdőszoba vagy ritkán a spájz került kialakításra. A kert felőli házoldalban a kamra, konyha és vagy az étkező vagy ehelyett még egy kisebb szoba (*félszoba*) volt megtalálható. Ennek a belső elrendezésnek eredményeképpen a családtagok privát tere megnőtt és az egymástól történő akaratlagos szeparáció megvalósulhatott. A gyermekek részére a külön szoba igénye, a gyerekszobában történő tanulás szerepe nőtt, valamint a kamaszkorúak által vágyott magánélet megélésének lehetősége megteremthetővé vált.²⁵ Az 1960-as, 1970-es évek mindennapjainak alapvetően része volt a társadalmi és gazdasági szempontból elveszített privát szféra visszaszerzésére törekvés, melynek érzete mikroszinten a családi házban valósulhatott meg.²⁶

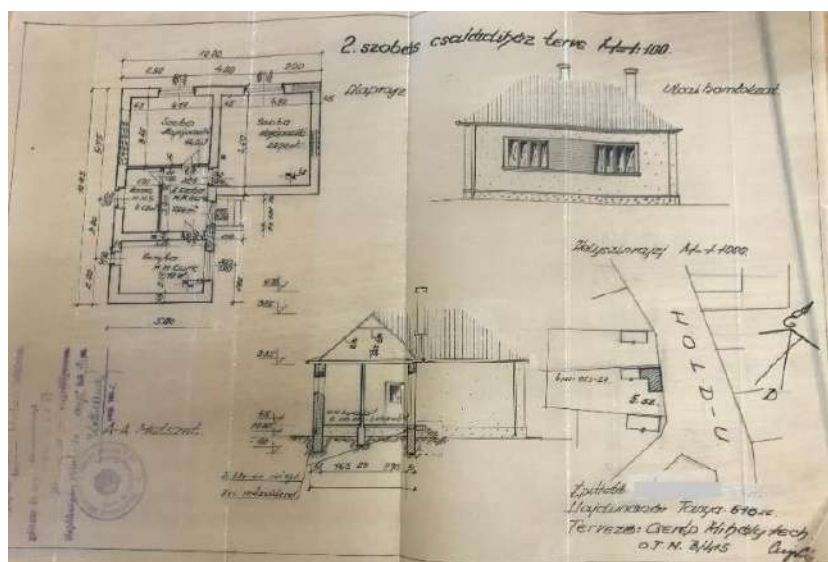
6. kép: A 1970-es években jellemző kockaház-típus egyik jellemző variánsa (1973).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 65. d.)

Utcaképi szempontból a kockaházra emlékeztető, a hagyományos hosszszűháztól eltérő formavilággal rendelkező, mintegy „hiányos kockának” is tekinthető háztípus az L alakú ház. E típus látszólag a kockaház és a hosszúház

²⁵ Kovács 2017: 152.

²⁶ Valuch 2008: 59.

közötti átmeneti szakaszban maradt meg. A téralakítás is erre az átmeneti állapotra emlékeztet, hiszen az L alakot eredményező szoba nélkül a legtöbb ilyen variáns az új stílusú parasztház térrendezését (szoba–konyha–kamra) tükrözi, azonban a plusz egy utcafronti szobával a kockaházra jellemző modern homlokzatot mutat. Az L alakú házak a melléképületekkel történő bővítések szempontjából is a hosszúházakhoz hasonló lehetőségekkel, „adottságokkal” rendelkeztek, hiszen lehetővé tették a hagyományos tendenciákat, vagyis a folytatólagos beépítést akár közvetlenül a ház folytatásaként. Ellenben a kockaházak önmagukban lezárt egységet alkotnak, a kocka alaprajz és a sátoztető kizárja a folytatólagosság lehetőségét, további bővítésük is mind feltűnő bővítmény, a melléképületek nem tudnak a ház szerves részévé válni.²⁷

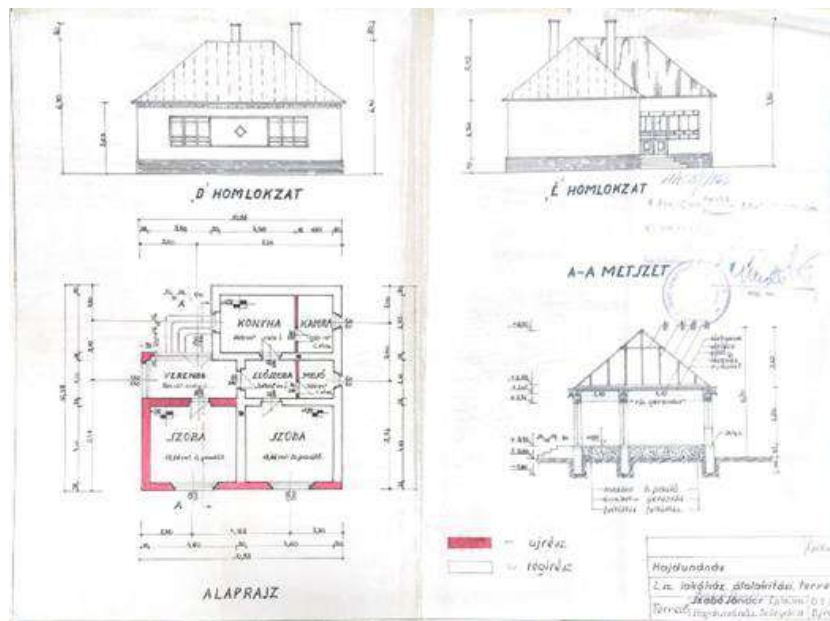
7. kép: Eredetileg L alakú ház alaprajza (1963).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 20. d.)

Az újonnan épített kockaház jellegű családi házak (kockaház, álkocka ház, L alakú ház) létrehozása mellett jellemző volt a már meglévő hosszúházak belső és külső átalakítása, toldása. A bővítések többféleképpen történtek, de az általam bemutatott típus létrehozása általában az utca vonalára merőlegesen épült hosszúház utcafronti végéhez toldott szoba helyiséggel, L alakúvá alakításával valósult meg. Az átalakítás során a legalább két szobás lakóház kialakítására

²⁷ Tóth 2010: 6.

törekedtek, mely lehetővé tette az együtt élő két generáció „különválását”, a kényelmesebb lakáskörülményeket.

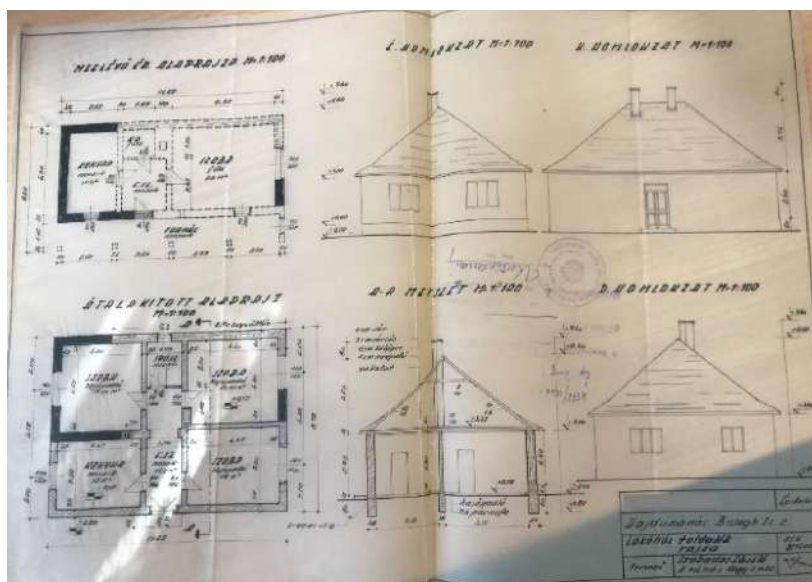
A toldás után létrejött házak utcafronti oldaluk megjelenésében a kockaházakhoz hasonlóak lettek, hiszen az ablakok méretének növelésével, háromszatú nyílászárókkal és a tető két oldali kontyolásával a kockaházak homlokzatot érték el. Eddigi tereptapasztalatok alapján a bővítés módjának elsősorban praktikus okai voltak, és elsősorban nem az időszakban presztízsértékkel bíró kockaházakra jellemző kialakítás élvezett prioritást. A megkérdezett építetők, átalakítatók elmondásai alapján nem a tudatos divatkövetés motiválta őket a kockaházak homlokzat elérésére, csupán a praktikus térkihasználás, térformálás eredményezte, hogy a parasztház, mint hosszúház az utcafronti oldalon történő bővítéssel a kockaházakra hasonlított. Esetlegesen a már meglévő melléképületek miatt a ház folytatásában nem volt megoldható a bővítés. Az építetők indirekt tevékenysége ennek ellenére szakított a hagyományos formákkal, és akaratlanul is hozzájárult a hagyományos utcaképek és végső soron a településképváltozásához.

8. kép: Hosszúház L alakúvá alakítása (1966).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 16. d.)

A parasztház alaprajzának „megduplázására” utaló építési tervdokumentációk a kockaházak létrehozásának egy további lehetőségét jelzik. Ilyen kivitelezésre csekély számú terv áll rendelkezésre, hiszen általában a régi, elavult parasztházakat teljes egészében elbontották és új házat építettek a helyére. A bontás során felszabadult megfelelő minőségű építőanyagot, például a vályogtéglákat az új ház, vagy a melléképületek építésekor újra felhasználták. Az átvizsgált források szerint a „duplázás” során gyakran bizonyos szintű belső átalakítás is jellemző annak érdekében, hogy a szükséges méretű belső tereket újraalkossák. A külső falak egy részének újrarakására akkor került sor, ha a fal nem megfelelő állapotú, esetleg sérült vagy nyers volt. Minden esetben átalakításra került azonban az ablak, főként az utcára néző szobák ablakainak méretét növelték meg, illetve ez esetben három osztatú duplaablakra cserélték a régi ablakokat.

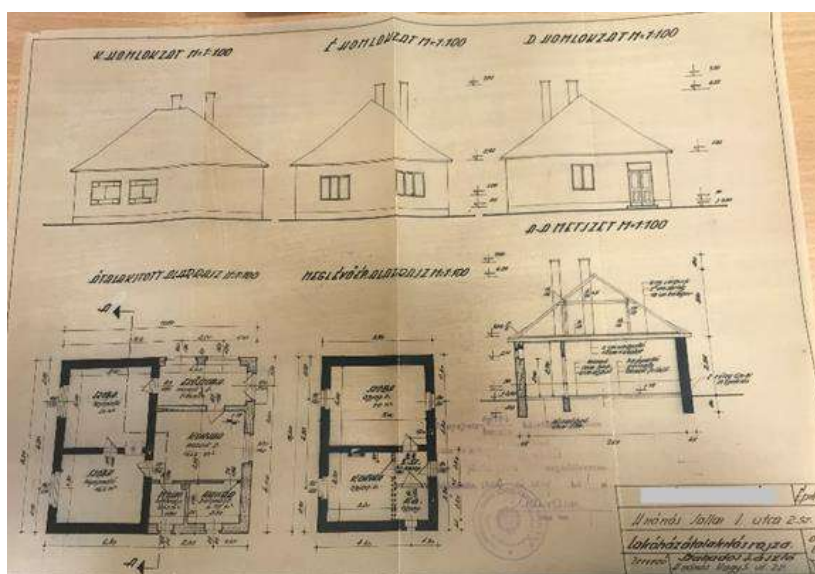
A 9. képen látható bővítés után az 1950-es évek végétől az 1960-as évek végéig jellemző, korábban kétsoros elrendezésű kockaház-variánsként bemutatott típus alakult ki. A 10. képen a toldás során értelemszerűen megszűnt a ház hosszanti oldalán végigfutó tornác is, így az átalakítással az 1970-es évek leggyakoribb kockaház-variánsára emlékeztető házat hoztak létre. A parasztház duplázásaként leírt házbővítési struktúrák során végül a korábbi hagyományos háromosztatú parasztházból egy modern – bár fürdőszobát még nem minden esetben tartalmazó – variáns alakult ki.

9. kép: Parasztház „megduplázásával” létrehozott kockaház (1966).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 31. d.)

Összegzés és kitekintés

A kockaház-jelenség megismeréséhez és megértéséhez vezető egyik út a háztípus létrehozásának és a típusba sorolható variánsok alaprajzainak vizsgálata, mely jelen esetben a levéltárakban megtalálható építési tervdokumentációk segítségével történt. A részletes forráselemzésen alapuló vizsgálati módszer segítségével a háztípus műszaki adatain túl a településen előforduló leggyakoribb variánsok is meghatározóak, ezen keresztül pedig a település épületállományának változását, kicserélődését a háztípus alaprajzainak szintjén vizsgálhatjuk.

10. kép: Parasztház „megduplázásával” létrehozott kockaház (1966).
(Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 30. d.)

Egy településen megtalálható háztípusokkal kapcsolatosan teljes képet akkor kaphatunk, ha nemcsak a házat, hanem az azt építő és a benne élő embert is vizsgálat alá vonjuk. A kockaház, mint jelenség általánosan és pontosan leginkább az adott közösséget érintő különböző – leginkább társadalmi, gazdasági, politikai – jellegű változások fizikai megnyilvánulásaként értelmezhető, e háttér folyamatokat figyelembe véve és hatásukat vizsgálva írható le. A háztípus 1950-es évek végétől tapasztalt széles körű elterjedése többféle okra vezethető vissza. Eddigi tapasztalataim, vagyis az építető generáció tagjaival készített interjúk szerint leggyakrabban nem maguk az építetők, hanem főként a tervezők

szorgalmazták a kockaházak építését. Újszerűsége, divatos megjelenése és komfortossága miatt az építetők is elégedettek voltak a kockaházzal. Többek között a lakóház megteremtésén keresztül igyekeztek alkalmazkodni, másrészt kénytelenek is voltak idomulni a divathoz, a többséghez, a többségi magatartáshoz és fogyasztási mintákhoz, valamint a modern szemlélethez. Jellemzően a tetszetős építészeti mintákat, megoldásokat igyekeztek egymástól „ellessni” és hasonlóan kivitelezni, ami szintén eredményezhette azt, hogy a településen az építkezés bizonyos szegmenseit illetően sok hasonló megoldással találkozhatunk az adott időszakban. Ezáltal országos viszonylatban a kockaházak esetében is kimutathatók regionális különbségek, vagy hasonlóságok.²⁸

Az építkezés szabályozását nagyban meghatározó politikai vezetés, a helyi tanács végrehajtó bizottságának műszaki osztálya és a tervezők egyaránt az új, modern és főként városidegen típus alkalmazását ajánlották, de alapvetően nem volt kötelező a kocka alaprajz és a sätortető alkalmazása.²⁹ Ennek ellenére bizonyos esetekben mégis behatárolták az adott helyzetben, adott telekre építhető háztípust. A kockaházak építkezése esetében megállapítható tehát bizonyos fokú felülről érkező rákötelezés is, például Hajdúnánás viszonylatában az 1967-es belvízkáros házak esetében, melyek helyére előre meghatározott, kockaházak tervrajzok közül választhattak az építetők.³⁰

A korszakot jellemző építkezési viszonyok részletesebb megismerése, és a lehető legpontosabb kép tehát az építetők által, a lakóházzal és a lakáshoz jutás körülményeivel kapcsolatos tapasztalataikon keresztül formálható. E folyamat leginkább a korszakot érintő társadalomszerkezeti vizsgálat, valamint életmód- és mentalitásvizsgálat során írható le, mely további kutatás tárgyát képezi.

Bibliográfia

BALI János

- 2012 A lakóház és a lakóudvar változása Hetés falvaiban. In Marx Mária (szerk.): *A kődisállástól a kockaházig és tovább...* Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 35–78.

²⁸ Tamáska 2021: 27.

²⁹ Kovács 2017: 106–113; Kovács 2021: 173–177.

³⁰ Tanulmányában Sári Zsolt a Tisza-menti árvíz-káros házak helyreállítására szervezett akciók példáján vázolja fel a vidéki épületállomány helyrehozására tett központi kísérleteket. Sári 2021: 139–140.

HARKAI Imre

1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben.* Budapest: LaVik 1992 Grafikai és Szolgáltató Bt.

HARKAI Imre – KLAMÁR Zoltán

1997 *Adorján népi építésze.* Kanizsa: Cnesa.

ISPÁN Ágota Lídia

2021 Modern házak népi építészeti környezetben. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó. 149–168.

KOVÁCS Zsuzsa

2017 *Kockaházak.* Egy háztípus és benne egy falusi életforma felderítése Zala megyében a 20. század közepétől napjainkig. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Történelemtudományok Doktori Iskola.

2021 Kockaházak Zala megyében. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó. 169–184.

KUTASI Imre

2019 Határhasználat, tagosítás, tanyásodás – A téma percepciója a történeti szakirodalomban és a folyamatok bemutatása Hajdúnánás példáján. In *Új Nézőpont.* VI. 1. 59–81.

2020 *Hajdúnánás városfejlődésének vizsgálata a 20. században, különös tekintettel az Újházhelyre.* Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék szakdolgozat. Elérhető: hdl.handle.net/2437/284906.

PERÉNYI Tamás

2021 Mintatervek és kockaházak. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó. 99–107.

RÁCZ György

1946 *A korszerű parasztház.* Budapest: Sarló Könyvkiadó.

ROTTERS, Katharina – SZOLNOKI József

2021 A magyar kocka. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó. 53–66.

SÁRI Zsolt

2021 Kádár-kocka: presztízs és szimbólum. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó. 129–148.

TAMÁSKA Máté

2008 Kockaház a Skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. In Sipos Balázs (szerk.): *Múltunk.* LIII. 3. 98–108.

TAMÁSKA Máté (szerk.)

2021 *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest: Martin Opitz Kiadó.

TÓTH Zoltán

2010 Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall.* XI. 40. 5–44.

VALUCH Tibor

2008 Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk* 2008. 3. 40–59.

ZUH Deodáth – HAUSMANN Cecília

- 2021 Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház” - jelenség kutatásához. In *Kockabázis: A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest: Martin Opitz Kiadó. 67–86.

Források

- Az 1980. évi népszámlálás adatai. Hajdú-Bihar megye számlálókörzeti és külterületi adatai. 9.a kötet. 1981. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveletárban Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának (1953-1978) iktatott iratai.
XXIII. 535/a 1-66. d.
- Magyar Közlöny 1955. március 26. 36. szám. 207-216. A város- és községgazdálkodási miniszter és a pénzügyminiszter 1/1955. (III. 26.) V. K. G. M. számú együttes rendelete.

Interjúk

- M. A. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.
M. E. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022.

Kutasi Imre

A hajdúnánási Újházhely kialakulása a levéltári források alapján

Az 1945-ös földosztás Magyarország birtokstruktúrájára gyakorolt hatását a történettudomány már feldolgozta.¹ Kevésbé ismert tény, hogy a földosztással párhuzamosan házhelyosztás is történt, amely szabályzásáról, lezajlásáról és hatásáról elenyészőek az ismereteink. Ezért jelen tanulmány célja e kevésbé ismert, ám véleményem szerint jelentős esemény eredményének vizsgálata Hajdúnánás Újházhely elnevezésű városrészének kialakulásán keresztül. A témát a következőkben levéltári források és jogforrások felhasználásával igyekszem bemutatni. Az események ismertetése kronologikus sorrendben történik, miközben kitérek a terület kijelölésére és kisajátítására, az igényjogosultság megállapítására, a költségtérítés folyamatára. A szoroson vett téma tárgyalása előtt azonban szükségesnek látom kiemelni az 1945-ös házhelyosztás jelentőségét.

A házhelyosztás lényegében a földbirtokreform szerves részét képezte, ezt jól bizonyítja az a tény, hogy már a 600/1945. M.E. rendelet is szabályozta folyamatát. A célja az volt, hogy egyrészt a földhözjuttatottak, másrészt mindazok, akik nem rendelkeznek sem lakóházzal, sem beépítésre alkalmas telekkel, házhelyet kapjanak. Ezzel segítve mindazokat, akik például majorságok egészségtelen nyomortanyáin éltek, illetve azokat, akik saját lakás hiányában – akár nyolcan tízen – egy háromosztatú parasztházban laktak.² Ez a folyamat a szakirodalom szerint csak elenyésző részét érintette – mintegy kb. 110 ezer kat. holdat³ – a földosztás során összesen felhasznált 5,6 millió kat. holdból.⁴ Ezért első ránézésre úgy tűnhet, a házhelyosztás nem okozott lényegi változást a magyar agrártársadalomban és a vidéki települések fejlődésében, ám a szakirodalom és a saját kutatásaim ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Pontos számadataink nincsenek, de körülbelül 2800 településen történtek házhelyosztások, ahol 300 ezer és 450 ezer közé tehető a kiosztott telkek száma.⁵ Mindez jelentős

¹ Témavezető: Dr. habil. Kavacsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

² Perczel 1948: 791.

³ Luka 2019: 97.

⁴ Fazekas 1995: 212.

⁵ Perczel 1948: 791; Illés 2009: 44; Beluszky–Sikos 2007: 47; Luka 2019: 97.

változást okozott egyes településeken Perczel Károly építészmérnök, urbanista szerint, aki közelről tapasztalta meg a házhelyosztás hatásait, mivel fontos szerepet vállalt a kiosztási tervek felülvizsgálatában. Az érintett települések egy része akár kétszeresére is megnövekedett, új városrészek keletkeztek. Sőt, ahol a központtól messze a határban elhelyezkedő területen került sor házhelyosztásra, ott új tanyabokrok és települések is létrejöttek. Véleménye szerint ezzel megváltozott az ország képe és térképe is egyaránt.⁶ A helyi társadalmakra szintén jelentős hatást generálhatott az esemény, főleg a házhelyhez juttatottakra és családjaikra. Pontos számadatunk egyelőre nincsen róluk, de egy óvatos becslés szerint is körülbelül 1 millió emberről lehet szó.⁷

Kisebbségi települések esetében arra is lehetőséget adott a törvény, hogy bármely üres, beépítetlen telket felhasználjanak „közérdekű telekként”, így pótolva az esetlegesen hiányzó alapvető infrastruktúrát. Ilyen módon iskola, bolt, orvosi rendelő, vagy bármilyen középület építése lehetővé vált.⁸

Véleményem szerint az előbb említettek miatt fontos lenne megvizsgálni, milyen hatást gyakorolt a házhelyosztás a vidéki települések szerkezetére, fejlődésükre és természetesen a helyi társadalmakra. E kérdéskörök a településnéprajz, a társadalomnéprajz, a helytörténet és a mikrotörténet számára is érdekes kutatási terület lehet.

Az Újházhely kialakulása

A házhelyosztás jelentőségének ismertetése után szeretném bemutatni a Hajdúnánás északi peremterületén a Köztemetőtől nyugatra elhelyezkedő Újházhely kialakulásának folyamatát. A 600/1945 M.E. 22. és a 37. §. alapján a földosztással lehetőleg egy időben „házhelyek és ezekkel kapcsolatos konyhakertek céljára”⁹ is igénybe kellett venni területeket azokon a településeken, ahol legalább tíz házhelyhez juttatható jelentkezett, illetve ott, ahol ezt közérdekű célok is követelték.¹⁰ A hatályos jogszabályok a Községi Földigénylő Bizottságokat (továbbiakban: K.F.B.) ruházta fel a házhelyosztás helyben elvégzendő

⁶ Perczel 1948: 791.

⁷ Luka 2019: 97–98.

⁸ Perczel 1948: 793.

⁹ 600/1945. M.E. 37. §.

¹⁰ 2400/1945 F.M. 18. §.

munkálataival.¹¹ Ennek eredményeképpen a Hajdúnánáson 1945. március 6-án létrejövő K.F.B. céljai a következők voltak:

1. Földigénylők és a kiosztásra alkalmas területek statisztika szerinti összeírása.
2. Az elfogadott igényjogosultságok alapján a földek kiosztása.
3. A házhely igénylők összeírása, a telkek kiosztása, valamint a juttatottak birtokba helyezése.¹²

A város sajátos birtokstruktúrája természetesen mind a földosztást, mind a házhelyosztás folyamatát és eredményét nagyban meghatározta. Újabban Csizsár Imre kutatásai is megerősítették a korábbi kutatók meglátásait,¹³ miszerint Hajdúnánásra egyáltalán nem volt jellemző a nagybirtokrendszer. Legnagyobb arányban (66,89%-ban, amely jóval magasabb érték, mint az Alföldre jellemző 46,24%) az 5 kat. hold alatti törpebirtokok és az 50–100 kat. hold közötti középirtokok voltak jelen. Tehát Nánást az igazán kis földdel rendelkező szegényparasztok és a módosabb gazdák együttélése jellemezte, valamint a földínség is fokozottabban volt jelen, mint az ország más területein.¹⁴ Ez a tény valószínűleg befolyásolta a K.F.B-t a házhelyek kiosztására alkalmas terület kijelölésénél, amely folyamat a készített interjúk és a fennmaradt források segítségével valamelyest felfejthető.

A témában megkérdezettek között abban konszenzus volt, hogy a házhelyosztás előtt szántóföldként hasznosították a területet, és tanyák is voltak itt. Egyes korábbi vagy jelenlegi újházhelyi lakosok közül többen emlékeztek „Kovács doktor tanyájára”, amely feltételezhetően még a '60-as években is állt. Ebből a tényből arra következtettek, hogy valószínűleg az egész terület – mintegy 126 kat. hold¹⁵ – a „Kovács doktoré” volt.¹⁶ Míg mások úgy vélték, Csíha Győző malomtulajdonosé volt a későbbi Újházhely.¹⁷ A tanyák tulajdonosait a házadólajstromok felhasználásával viszonylag egyszerűen meg lehet állapítani, miután pontos meghatározásra kerül, hányas számon tartották nyilván az itt található épületeket. Ezt két – egy tanyaszámokat is jelölő 1920-as és egy 1969-es városrendezési célokat szolgáló – térkép egymásra illesztésével lehet meghatározni. Az Újházhely későbbi területének beazonosítása egyszerű feladat volt,

¹¹ Pl.: 600/1945. M.E, 2400/1945 F.M.

¹² Csizsár 2015: 231.

¹³ Lásd pl.: Orosz 1973: 178–191.

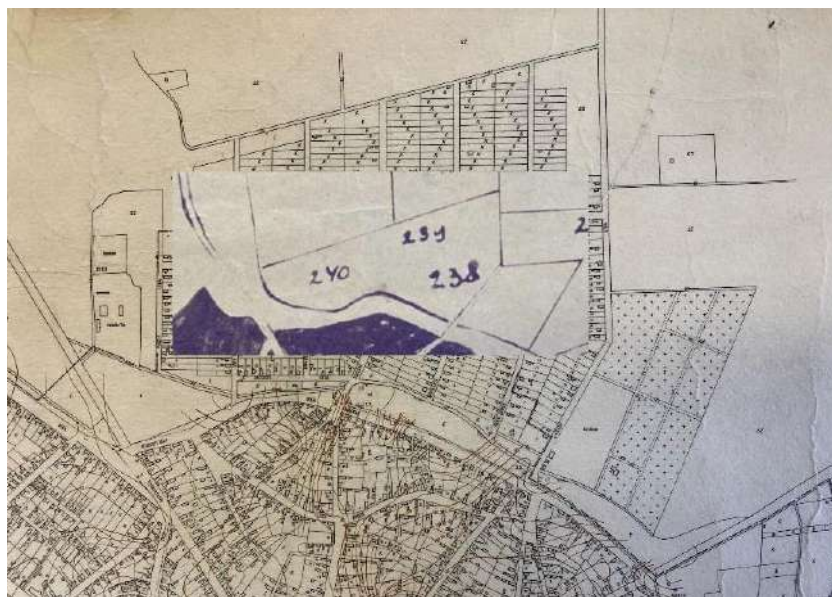
¹⁴ Csizsár 2015: 229–230.

¹⁵ MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 49–1448/1947.

¹⁶ K. Lné 1939; Sz. Iné 1940; Sz. I. 1938; V. M. 1920.

¹⁷ Sz. S. 1931; K.I. 1938.

mivel a területet határoló dűlök jellegzetes alakjuk miatt könnyen felismerhetők.

1. kép: Az 1920-as határtérkép¹⁸ (kisebb) és az 1969-es vámszervezési térkép¹⁹ (nagyobb).
(Saját szerkesztés)²⁰

Ez alapján az 1946–1947-es házaslájstrom megfelelő kötetében a 238, 239, és 240-es tanyaszám alatt öt darab épületet tüntettek fel, mivel legutóbbi három felé lett osztva (240, 240/a, 240/b), ebből arra lehet következtetni, hogy korábban egy tulajdonosé volt ez a három birtok. A források szerint a későbbi Újházhelyet ekkor: Dr. Kovács László („Kovács doktor”), özv. Csohány Miklósné, Dr. Berencsi Pál és társai, Dr. Nagy Imre, illetve Csiha Győző birtokolta.²¹

Források hiányában nem tudható, milyen jogalapra hivatkozva sajátították ki az előbbieken felsorolt személyektől földjeiket, kivéve két esetben. Dr.

¹⁸ MNL-HBML HF Ny. 117.

¹⁹ MNL-HBML HF Ny. 208.

²⁰ Mindkét térképen jellegzetes alakjuk miatt felismerhetők a határoló dűlök: északon és délen a kelet-nyugat irányba futó, előbbi srégen, míg utóbbi egy sajátos kanyart alakítva. Keleten pedig az északi déli irányba futó Temető dűlő, a későbbi Liliom utca. A területtől nyugatra a Köztemető látható.

²¹ MNL-HBML HF V.B. 378/b 31.

Kutasi Imre

Berencsi Pál orvos és társai, Berencsi Gábor és Zoltán összesen 196 kat. hold 774 négyszögöl terület úri birtokosai voltak.

1	2	3	4
Sorszám	A tényleges birtokos neve	Utca (tér, út)	Házszám, (helyrajzi szám)
281	Dr. Kovács László	Borsikai 32	238
282	özv. Bohány Miklósné	Zrínyi 28-30	239
283	Dr. Berencsi Pál és társai	Borsikai 8	240
284	Horváth László Dr. Nagy Imre	Városvai 6	240/a
285	Csiha Győző	Tanya 16	240/b

2. kép: Az Újházhelyen lévő tanyák és birtokosaik az 1946–1947-es házdőlajstromban. Dr. Nagy Imre neve valószínűleg azért van lebúzva, mert tanyáját már Horváth Miklósnak juttatták.

(Kép forrása: MNL-HBML HF V.B. 378/b 31.)

Ezt az Országos Földbirtokrendező Tanács jogerős határozata nélkül elvették tőlük már 1945 áprilisában, majd haszonbérletbe adták. Kiterjedt birtokukból viszont házhelyek számára csupán 9 kat. hold 1589 négyszögölet vett igénybe a K.F.B.²² A másik személy, Csiha Győző okleveles gépészmérnök, malomtulajdonos, aki az 1937-es gazdacímtár szerint 110 kat. holddal büszkélkedhetett.²³ Így a 600/1945 M.E. rendelet értelmében, mivel több mint 100 kat. holdon gazdálkodott, birtokait igénybe vehették a földosztás céljára.²⁴ Mivel 1947-ben ipari kulákká nyilvánították, az általa tervezett és építetett malmot pedig következő évben államosították, majd el is költözött Budapestre Hajdúnánásról.²⁵ Így 1949-ben a Pusztai XI. dűlőjében található földjéből 4 hold 1100 négyzetölt az államkincstár részére ajánlotta fel haszonbérletként.²⁶

²² MNL-HBML HF V.B. 374/c 208d 407/1945 5697/946; XVII. 505.1d. 124/1946.

²³ Gazdacímtár 1937.

²⁴ 600/1945 M.E. 10§.

²⁵ Dravitzky 2021: 43.

²⁶ MNL-HBML HF V.B. 374/c 235d. 3340/1949. 7441 jegyzőkönyv.

A terület kisajátítása után még a Megyei Földbirtokrendező Tanács helyszíni szemlét is tartott²⁷ 1945 október 23-án és megállapította:

„...Hajdúnánáson házhely céljára a Nemestanya²⁸, a körülötte elterülő földterületekkel a legalkalmasabb...”²⁹.

Ezzel lényegében kijelölésre és kisajátításra került a létrejövő Újházhely elnevezésű városrész.

Az itt a jövőben kialakításra kerülő házhelyeket a földosztás gyakorlatához hasonlóan igényelni lehetett az arra rászorultaknak. Azt, hogy kik lehetnek igény jogosultak ezekre a telkekre, az április 27-én törvényerőre lépett 2.400/1945 F.M. „házhelyek, valamint közérdekű telkek juttatásáról” című II. számú végrehajtási rendelet szabályozta. A Nagy Imre földművelésügyi miniszter által jegyzett rendelet értelmében házhelyet/konyhakertet azok a vagyontalan, családos, magyar állampolgárok kaphattak, akiknek sem lakóhelyükön, sem máshol, saját vagy háztartásukban élő hozzátartozójuknak nem volt lakóháza vagy beépítésre alkalmas telke. A földhözjuttatottakat „különösen telekhez juttathatóknak” ítélte, de az agrárfoglalkoztatottakon kívül bármilyen más munkakörben tevékenykedő is lehetett jogosult. Ám kizárólag abban az esetben, ha rászorultak, illetve a helyi házhelyigénylőknek már biztosítottak telkeket. Így akár ipari munkások, kiskereskedők is kaphattak telkeket. Tehát a házhelyosztás foglalkoztatási szempontból még több társadalmi csoportot érintett, mint a földosztás.

A törvények egyes igénylőket előnyben részesítettek a többivel szemben az alábbi szempontokat figyelembevéve:

1. A többi igénylőnél is hátrányosabb szociális helyzet: a három vagy több gyermeket egy háztartásban nevelők, illetve olyan sokgyermekes szülők nőtlen fiúgyermekei, akik birtokviszonyaik miatt földet nem kaphattak.
2. A második világháború alatt kiemelkedő harci tett végrehajtása: a törvény hatálybalépésének idején a hadseregben szolgálók, partizánmozgalomban vagy a „fasizmus elleni harcban” résztvettek.

²⁷ A 2400/1945 F.M. 21.§. értelmében, mivel előreláthatólag több mint 20 telket kerül kiosztásra.

²⁸ A Nemestanya elnevezés a terület korábbi birtokosaitól a Nemes családtól eredhet. A 19. század végén egy kataszteri térkép szerint Nemes Miklós gazdálkodott itt. MNL-HBML HF HmK 2/61–61.

²⁹ MNL-HBML HF XVII. 505.1d. 124/1946 3186/1945.

3. A második világháború alatt ért személyi veszteség: szabadságukat veszítették, internálást elszenvedettek, elhunytak.³⁰

Az igényléseket 1946. január 1-jéig lehetett benyújtani, majd a helyi K.F.B. és a Megyei Földbirtokrendező Tanács meghatározta (továbbiakban: M.F.T), kik jogosultak házhelyekre. A fenti rendeletek alkalmazásával az M.F.T. úgy döntött, csak azon személyek jogosultságát fogadja el, akiknek az igénylés idején minimum egy gyermekük volt. Döntését azzal indokolta, hogy a rendelkezésre álló területből:

„...nem alakítható több házhely, mint amennyi azoknak a részére szükséges, akik egy gyermekkel, vagy annál több gyermekkel rendelkeznek.”³¹

A jogosultság megállapítása nem volt egyszerű feladat, a K.F.B és az M.F.T. nem értett egyet a kedvezményezettek személyében. Utóbbi olyan személyek kérelmét is pozitívan bírálta el, akik a településen lakóházzal rendelkeztek, valamint elutasította egyesek igénylését, akikét a K.F.B. elfogadta. A Hajdúvármegyei Földhivatal a város polgármesterét kérte fel, tegyen igazságot és állapítsa meg a hatályos törvények alapján, kik jogosultak házhelyek birtokbavételére.³² A folyamatot az a tény is nehezítette, hogy az igénylők, és ennek megfelelően a jogosultak névsora is folyamatosan változott.³³ Ennek számos oka lehetett: egyesek elköltöztek a városból, mások lemondtak házhelyeikről, akik pedig anyagilag jobb helyzetbe kerültek, lakóházat vettek, így jogosultságukat elvesztették.³⁴

Az Újházhely kialakulásának megértéséhez szükséges röviden megvizsgálni a házhelyigénylők helyzetét. A források nem részletezik az életkörülményeiket, de azt világosan jelzik, hogy nagyrészt nehéz anyagi körülmények között élt. Többek hadigondozottak voltak,³⁵ míg mások helyzete elkeserítő volt, mivel:

³⁰ 600/1945 M.E. 37§; 2400/1945 F.M. 5.§. Ha maga a jogosult már sajnos nem él, akkor jogosultsága átszállt házastársára vagy gyerekeire, ezek híján szüleire. 600/1945 M.E. 36. §.

³¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 331/1947.

³² MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 331/1947.

³³ A Hajdúvármegyei Földhivatal polgármesternek írott levelében így fogalmaz: „További intézkedésig a városi Adóhivatal műszaki költséget ne szedjen be, mert az állandóan változó házhelyigénylők száma a műszaki munkálatokat akadályozni fogja.” MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 2983/1948.

³⁴ Pontos számadataink nincsenek, hogy mennyien költöztek el, egy kimutatásban 38 személyt sorolnak fel, egy másik irat pedig 32 db lemondási nyilatkozat felterjesztéséről tesz említést. MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 78/1948; HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945. 2636/1948; HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 331/1947.

³⁵ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 393/1947.

„...a nagy lakáshiány következtében földjeiken egészségtelen tanyaházakban laknak és kilátás sincs rá, hogy lakáshoz jussanak.”³⁶

Máró Imre polgármester az Országos Földhitelintézetnek írott egyik levelében pedig igen erősen fogalmazott velük kapcsolatban:

„...mind szerencsétlen hadiözvegy és hadisegélyezett, akinek az égvilágon semmi más egyebe nincsen, mint egy csomó ruhátlan gyermeke.”³⁷

Mindezekből világosan látható, hogy a juttatottak többsége a hajdúnánási társadalom legalsó szegmensébe tartozott. Közülük a hadiözvegyek és a hadisegélyezettek – életerős férfi hiányában – még nehezebb körülmények között élhettek.

Hiába voltak sokan hátrányos, sőt egyesek halmozottan hátrányos helyzetben, igénylésük pozitív elbírálása után nem ingyen kapták meg telkeiket. A számos költség közül a legfontosabbak a megváltási ár és a műszaki költség voltak. Ezek nem fix kiadást jelentettek, mértéküket a búza árfolyamának változásához kötötték. A megváltási ár esetében ez úgy történt, hogy a juttatott terület kataszteri tiszta jövedelmének húszszorosát 40 pengős árral átszámolták, hogy mennyi középminőségű tiszavidéki búzának felel meg. Az így megállapított összeget – kivéve 10%-át, amit birtokbahelyezéskor azonnal ki kellett fizetni – kis- és törpebirtokosoknak 10, míg a földnélküli gazdasági cselédeknek, és mezőgazdasági munkásoknak 20 évi egyenlő részletre osztották és azt folyamatosan törlesztették.³⁸ Az M.E. rendelet utóbbiak segítésére még 3 évi halasztási lehetőséget is engedélyezett, amelyet az M.T.F. állapított meg számukra.³⁹ A fizetést nemcsak készpénzben, hanem búzában is teljesíthették, előbbi esetében természetesen a búza aktuális árával számolva.⁴⁰

Téríteniük kellett még 5 évi egyenlő részletben – kivéve a birtokbahelyezéskor kifizetett 10%-ot – az M.F.T. által maximum 3 pengőben meghatározott⁴¹ vételárat. Utóbbiak – hasonlóan a megváltási árhoz – 1 évi haladékot kaphattak.⁴² Ezeken felül még a telek birtokbavétele előtt eljárási költséggel is

³⁶ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 13634/1947.

³⁷ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 2587/1947.

³⁸ 600/1945 M.E. 40.§.

³⁹ 600/1945 M.E. 42.§.

⁴⁰ Budapesti középárfolyamon. Ha késedelmes fizetés történt és a fizetés napján magasabb volt a búza ára, akkor ennek alkalmazásával. 600/1945 M.E. 40. §.

⁴¹ Ezt úgy kellett megtennie, hogy a mezőgazdasági és ipari munkások, valamint a gazdasági cselédek 20%-kal kevesebbet fizessenek. 400/1945 F.M. 26. §.

⁴² Ugyancsak az M.F.T. engedélyével 400/1945 F.M. 27. §.

sújtották őket, amely összege 1949-ben Futaky szerint 60 Ft volt.⁴³ Sőt még a házhelyek kijelöléséhez felhasznált 3–4 cöveket is a juttatottaknak kellett saját költségükön beszerezni.⁴⁴ Utolsó kiadásként a telek megváltási ár és műszaki költség alóli tehermentesítése jelent meg, amely a terület nagyságától függetlenül 10 Ft-ba került.⁴⁵

Az előbbieken ismertetett költségek a Földbirtokrendező Alapba kerültek, amely egyrészt a földosztás költségeinek fedezésére szolgált. Másrészt az itt összegyűlt tőkéből kártalanították volna – „az állam teherbíróképessége” szerint –, azokat, akiktől elvették földjeiket.⁴⁶ Helyi szinten a házhelyhez-juttatottak befizetéseit a K.F.B. kezelte 1946 januárjáig, de erre nem kapott felhatalmazást, így a Városi Adóhivatal vette át ezt a tevékenységet. Amely az Országos Földhitelintézetnek tartozott elszámolással, mivel ez a szerv kapta feladatul a Földbirtokrendező Alap kezelését.⁴⁷ Az eddigi kutatások során előkeült halasztási kérelem⁴⁸ és számos fizetési felszólítás⁴⁹ arról tanúskodnak, hogy a megváltási ár és a műszaki költség törlesztése – érthető módon – hatalmas próbatétel elé állította a helyi társadalom legszegényebb rétegébe tartozó igényjogosultakat és juttatottakat. Mind az ő, mind a hatóságok helyzetét jelentősen megnehezítette a háború utáni hiperinfláció. A pengő értéke soha nem látott mértékben kezdett el csökkenni, így a búza ára folyamatosan növekedett, amely komolyan veszélyeztette a házhelyosztás végrehajtását is. A probléma súlyosságát jól szemlélteti az Országos Földbirtokrendező Tanács által 1946. február 1-jén a Városi Adóhivatalnak küldött levele.

„A búza árának hivatalos megállapítása nem tarthat lépést a pénz értékének rohamos csökkenésével és a földbirtokreformot anyagilag fedező Földalap – az értékelőtőlódás folytán – a juttatottak által búzaalapon teljesítendő szolgáltatások késedelmes befizetési miatt, súlyos károsodást szenved.”⁵⁰

Ezért az O.F.T. úgy rendelkezett, hogy a hatalmas mértékű pénzromlás által keletkezett kiesést is megfizetteti a juttatottakkal. Mégpedig olyan módon, hogy az alapvető költségeken túl törleszteniük kellett:

⁴³ Futaky 1949: 85.

⁴⁴ Futaky 1949: 87.

⁴⁵ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d 7311/1947.

⁴⁶ 600/1945 M.E. 39.§.

⁴⁷ MNL-HBML HF V.B.374/c. 207d. 407/1945. 10312/1945.

⁴⁸ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 393/947.

⁴⁹ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 10189/1947; 14415/1947.

⁵⁰ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 35.726/1946.

„...az árfolyamkülönbség, ami a búzaár legutolsó hivatalos megállapításának napján érvényes adópengő és a befizetés napján jegyzett adópengő árfolyama között mutatkozik.”⁵¹

A szerv tisztában volt vele, hogy ezzel a tisztviselők adminisztrációs munkáját is megnehezítik, ezért nagyobb kezelési költségtérítést ítéltek nekik, amelyet természetesen ismét a költségeket fizetőkre hárítottak. Az O.F.T. előrelátóan arra is utasította az adóhivatalokat, hogy:

„A juttatottakat pedig világosítsa fel, hogy az árfolyamkülönbséggel nem külön megterhelést ró az Országos Földbirtokrendező Tanács rájuk, hanem kizárólag az ő késedelmes fizetésük folytán előálló értékeltolódás, arányos és méltányos kiegyenlítésére szolgál.”

Valamint ezen kívül még azt is szeretne volna elérni, hogy:

„... a pénz értékcsökkenésére alapított és fizetések elodázásában nyilvánvaló spekulációt...”⁵²

megakadályozza. Ez az intézkedés igen nagy problémát okozott a Polgármesteri és a Városi Adóhivatalnak. Az ügyintézés lassúsága és bonyolultsága, valamint az infláció hatalmas mértéke és gyorsasága miatt nem tudták pontosan, hogy milyen búzaárral kell számolni az adott időszakban. Ezt jól érzékeltetik a források: például az egyik arról tájékoztat, hogy egy február 1-jén keltezett levél csak március 4-én érkezett meg Hajdúnánásra, ezért az abban foglaltakat értelemszerűen nem lehetett február 15-étől alkalmazni.⁵³ Ugyanaz a helyzet állt fenn egy másik esetben is. A február 26-án keltezett levél⁵⁴ csak július 5-ére érkezett meg a Polgármesteri Hivatalba, de ekkorra már a benne foglalt intézkedéseket nem lehet teljesíteni, mert időközben hatályon kívül helyezték a megfogalmazottakat.⁵⁵ A pontos tájékoztatást március 27-én kapta meg a város az M.F.T.-től, amelyben az szerepel, hogy a búza árát:

„...február 2-ával kell 500.000 pengős alapon számolni, az elszámolást 1946. évi február hó 15-ével pedig adópengőben kell megétegni” (sic!).⁵⁶

⁵¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 35.726/1946.

⁵² MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 35.726/1946.

⁵³ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 1688/946.

⁵⁴ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 39.321/1946.

⁵⁵ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 4928/946.

⁵⁶ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 1603/1946.

Véleményem szerint az előbbi esetpéldák jól mutatják, hogy mennyire nehéz helyzetben voltak a hatóságok és a hivatalnokok a hiperinfláció miatt. Mire meghoztak egy-egy döntést és az a legalsóbb szintre is megérkezett, már nem tudták alkalmazni a helyzet gyors megváltozása miatt.

A hiperinflációból adódó problémákat végül a forint 1946. augusztus 1-jei bevezetésével sikerült megoldani, amelyet megelőzött az 5.420/1946. M.E. rendelet. Ennek értelmében július 31-ig fel kellett függeszteni az 1945. és 1946. évben már teljesített befizetések elszámolását, illetve a már elszámolt költségek keresztülvezetését is.⁵⁷ Valamint felfüggesztették a Földbirtokrendező Alap javára teljesítendő összes pénzbeli befizetést is. Erről Hajdúnánást az Országos Földhitelintézet távirat formájában értesítette, és megkérte a hivatalokat, hogy dobolás útján közvetítsék az illetékesek felé is a rendelkezést.⁵⁸

Arról sajnos nem szólnak az eddigi kutatások során előkerült források, hogy a házhelyet igénylőket és juttatottakat hogyan érintette a hiperinfláció. A társadalmi helyzetükből, anyagi lehetőségeikből kiindulva, valószínűleg ez a jelenség még inkább megnehezítette a már eddigiekben is hátrányos helyzetüket.

A forint bevezetése után sem oldódtak meg teljesen az anyagi problémák. Az O.F.T. által 1946. szeptember 12-én küldött levélben egyenesen úgy fogalmazott:

„... minthogy azonban az állami költségvetésben a földreform végrehajtására kellő fedezetet biztosítani nem lehetett...”.

Ezért arra hívja fel a juttatottak figyelmét, hogy

„...befizetési kötelezettségüknek a lehetőséghez képest már szeptember hó folyamán tegyenek eleget, hogy ezáltal a befolyó összegből a földreform befejezése minél előbb megvalósítható legyen.”⁵⁹

Az ügyintézés sem ment teljesen zökkenőmentesen, ezt nagyon jól mutatja a Hajdúvármegyei Földhivatal közlése, miszerint olyan személyektől is szedett be a Városi Adóhivatal műszaki költségeket, akik a juttatási határozatban nem is szerepelnek. Éppen ezért kérte Máró Imre polgármestert, hogy vizsgálja ki az ügyet, felhívva a figyelmét:

⁵⁷ 5.420/1946. M.E.

⁵⁸ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. O.F.T. 210.776/1946.

⁵⁹ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. O.F.T. 210. 222.483/1946. I/2.

„...a megyei tanácsi határozatban szereplő nevek esetleg (sic!) tévesek, viszont a megküldött befizetési jegyzékben szereplő nevek helyesek.”⁶⁰

A juttatottak – a források szerint – a forint bevezetése után is nehezen tudták csak teljesíteni a költségek térítését. Az Országos Földhitelintézet 1947. január 25-én kelt levelében azt állította: „...elenyészően csekély...” összeg érkezett eddig be az intézethez. Ezért felkérte a Városi Adóhivatalt, hogy szoros határidő kitűzésével az összes illetékes figyelmét egyenként hívja fel kötelezettségei teljesítésére. Ellenben kénytelen lesz a tartozásokat „közadók módjára” behajtani és ez negatívumokkal járna:

„... T. Előljárásnak sok munkát, a juttatottaknak pedig külön költségeket fog jelenteni.”⁶¹

Hajdúvármegye alispánja is hasonlóan járt el, amikor közölte – 1947. február 27-én kelt levelében – a polgármesterrel, hogy a vármegye területén az 1946/47-es évre jutó költségeknek eddig csak az 5%-a folyt be, ezért lehetőleg minden eszközt vessenek be a befizetések előmozdítása érdekében.

„... felhívom, hogy teljes hivatali befolyásával és erkölcsi súlyával (sic!) és a rendelkezésre álló egyéb eszközökkel igyekezzék a juttatottak fizetőkészségére hatni, őket kötelezettségük teljesítésére figyelmeztetni s működése ne csak az önként jelentkezőktől való pénzfelvételre szorítkozzék.”

Továbbá arra is megjegyzést tett, hogyan közölje mindezt az illetékesekkel:

„Igyekezzék a köztudatba átvinni, hogy az esedékes törlesztő részletek elmaradása csak szaporítja a költségeket és veszélyesen növeli a következő év terheit...”

Valamint azt is meghatározta, ne felejtse el említeni számukra, hogy a telekkönyvezési és műszaki munkálatok csak a költségek befizetése után indulhatnak meg.⁶² A lakosságot mindezekről az intézkedésekről dobolás útján, sőt még a helyi újságban megjelent hirdetményben is tájékoztatták.⁶³ Mivel az eddigi kutatások során még nem került elő a juttatási névsor, illetve a fizetési naplómásolatok, így nincs pontos adat, hogyan és milyen mértékben történt meg a költségek térítése.

⁶⁰ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945. 2636/1948.

⁶¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945. 1389/947.

⁶² MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945. 3340/1947. alisp. sz.

⁶³ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 12558/1947; Májó 1948: 4.

Természetesen mindeközben folytak a házhelyosztás kivitelezésével kapcsolatos tervezések. A bonyolult, több szerv munkáját igénylő folyamatban kiemelt szerepet játszott az Országos Építésügyi Kormánybizottság és annak nyolc vidéki kirendeltségei közül a debreceni. Feladatuk volt többek között a romhelyzet áttekintése, az építőanyaggazdálkodás irányítása, valamint a házhelyosztások városrendezési szempontok szerinti irányítása.⁶⁴ Ennek megfelelően szerepük volt például a házhelyek kijelölésében és tervezésében.⁶⁵ A kormánybiztos már 1945 októberében megállapította:

„... hogy a házhelyosztás igen sok helyen olyan arányu , hogy a telepedési terület jelentős kiterjedésével kell számolni...”.

Éppen ezért nem volt biztos benne, hogy:

„... a házhelyosztás révén keletkező telepedések a már kialakulthoz szervesen fognak simulni...”.

Lényegében már előre látta a házhelyosztások veszélyeként a külterületen elhelyezkedő, közművesítetlen, a belterülettől elszakított településrészek létrejöttét. Ennek elkerülése érdekében felhívta a figyelmet: „... a tervszerű házhelyosztás fontosságára...” és felajánlotta a kormánybiztosság segítségét.⁶⁶ Ahhoz, hogy a lehető legjobb kiosztási terv készüljön el, a kormánybiztos Fischer János úgy döntött, a „saját műszaki közegeivel” készítetti el a „házhelyek kiosztásával kapcsolatos szabályozási tervezetet”, és felszólította a helyi K.F.B.-t, hogy ennek elkészítése érdekében juttassa el hozzá a levélben közölt információkat.⁶⁷ Az igyekezet ellenére a források⁶⁸ és a szakirodalom szerint nem minden mérnök vette figyelembe a városfejlesztés szempontjait, és így számtalan hibát vétettek. Mint például: nem alkalmazkodtak a topográfiai, természeti környezethez, sok házhelyet egészségtelen területre telepítettek, nem hagytak helyet közintézményeknek és ellátási intézményeknek, parkoknak, sőt még néhol utcáknak sem. Ezen hibák feltárását Perczel Károly – ekkor már az Újjáépítési és Közmunkaügyi Minisztérium alkalmazottjaként – végezte az általa összeállított csoport vezetőjeként. Feladatuk a kiosztási tervek felülvizsgálata volt, településfejlesztési, társadalmi, környezeti, településhálózati szempontok figyelembe-

⁶⁴ Borbíró 1947: 39.

⁶⁵ Hönsch 1947: 34.

⁶⁶ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 5283/2/1945.sz.

⁶⁷ MNL-HBML HF V.B.374/c 210d. 153 sz. 1946; MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 12.023/1945. szám

⁶⁸ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 179/1946.

vételével. E munka eredményeként 2800 község házhelyrendezését módosították, illetve látták el tervvel.⁶⁹ Hajdúnánás esetében még nem kerültek elő olyan források, amelyek információval szolgálnának arról, hogy történt-e valamilyen változtatás a házhelykiosztási terven Perczel Károly és az általa vezetett csoport munkájának eredményeként. A kiosztási tervről annyi tudható, hogy az Országos Építészeti Kormánybiztos 1946. októberében jóváhagyta végleges kidolgozását és arra kérte a polgármestert, hogy tárgyalják meg a képviselőtestülettel a beépítési módozatot és azt a végleges tervvel együtt küldje fel hozzá.⁷⁰ Ám az említett jóváhagyó határozatot sem a város, sem a K.F.B. nem kapta meg, így a képviselőtestület nem tudott határozatot hozni az ügyben, ezért kérte ezen iratok megküldését.⁷¹ Egyedül a terv megérkezéséről tájékoztatnak a források, amely 1947. január 29-én történt.⁷²

A tervezési munkálatok közben természetesen nem hagyták paragon a házhelyek számára már el tulajdonított területet. A hatályos törvények értelmében⁷³ tartalékföldnek számított, amelyeket kishaszonbérletek formájában kellett hasznosítani a helyi K.F.B.-nak. A folyamatot az Országos Földhivatal felügyelte, a bérletek összegét a K.F.B. szedte be pénzben vagy terményben, de a bevétel a Földbirtokrendező Alapot illette.⁷⁴ Így az ideiglenesen haszonbérletként használt területre tilos volt építkezni. A hatóságok ezt olyannyira szigorúan tiltották, hogy felhatalmazták a rendőrséget, hogy az esetleges építkezéseket „...szükség esetén karhatalommal is akadályozzák meg”.⁷⁵ Mivel Hajdúnánáson nem történt építkezés ekkor még az Újházhelyen, ezért nem is volt szükség ilyen drasztikus lépésekhez folyamodnia a hatóságoknak.⁷⁶ A terület az 1946/1947-es gazdasági évben volt tartalékterület, de már 1947. februárjában paragon hevert.⁷⁷ Ám a végleges kiosztás még nem következhetett be, mivel a településrész kialakítása még folyamatban volt. A törvényhatósági kisgyűlés még nem fogadta el a házhelykiosztási tervet, ezért az iparügyi miniszter sem tudta véleményét kifejezni.⁷⁸ Mivel érthető módon a területet a város hasznosítani akarta, ezért azt kérte:

⁶⁹ Perczel 1989: 82.

⁷⁰ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 1068/1946.

⁷¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 10334/1946.

⁷² MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/ 1945.142/1947.

⁷³ 2.400/1945. F.M. 25.§.

⁷⁴ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 3678; 133/1946; MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 5574/1946.

⁷⁵ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 947/1946. sz.

⁷⁶ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 7249/1946.

⁷⁷ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945 1947. február 28.

⁷⁸ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 9.362/1947.sz. Városrend.

„...ha 1947. április 1-éig nem kerül a juttatottak birtokába, úgy az konyhakerti veteményes földek céljára osztassék ki, mivel az nemzetgazdasági szempontból is kívánatos volna.”⁷⁹

1947. tavaszán ideiglenesen ki is osztottak a területen az iparosok részére 200 ölet, míg a napszámosoknak 350-et. De a hirdetményben kihangsúlyozta a munkálatokat végző Városi Adóhivatal:

„... végleges házhelyjuttatásban csak azok részesülhetnek, akik a rendeletek szerint előírt befizetési kötelezettségeknek eleget tettek.”⁸⁰

A végleges kiosztás természetesen nem történhetett meg addig, amíg minden szerv el nem fogadta a kiosztási tervet, valamint az ideiglenes kiosztás miatt addig sem, amíg a betakarítási munkálatok meg nem történtek. Ennek megfelelően 1947. decemberében kezdődtek volna el a műszaki munkálatok, de a Budapestről Debrecenbe utazó főmérnöknek, Wittig Gusztávnak azt a tájékoztatást adta a Földhivatal, hogy eddig a juttatottak mindössze 60%-a fizette be a műszaki költségeket, így a jogszabályok alapján nem tudja elkezdni a munkát.⁸¹ A polgármester válaszából kiderül, nem is fogják 100%-ban befizetni a költségeket, mivel

„...a juttatottak közül többen elköltöztek más városba és lemondási nyilatkozatot meg nem írtak alá...”

ezért, ha a

„... Hajdúvármegyei Földhivatal erre vár itt a házhely rendezve sohasem lesz.”⁸²

Így a végleges munkálatok egészen 1948 tavaszáig húzódtak el,⁸³ amikor már a bürokratikus akadályok is lassan elgördültek a házhelykiosztás elől.⁸⁴ A terület kialakítása a kiosztási terv szerint történt, amely a következőket közli: az Újházhely az Új Felső temetőtől nyugatra terült el a Pusztai XI. dűlőjében a „Nemes Berta és Somi féle földön”, területe 126 kat. hold. A vasútállomástól

⁷⁹ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945 1947. február 28.

⁸⁰ MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 3844.

⁸¹ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945 78/1948.

⁸² MNL-HBML HF V.B.374/c 208d. 407/1945. 3844.

⁸³ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945 78/1948.

⁸⁴ MNL-HBML HF V.B.374/c 207d. 407/1945 2983/1948.

⁸⁴ MNL-HBML HF V.B.374/c 211d. 3183/1945. 13–22054/1947. kisgy. sz.

a legközelebbi pontja 2,6 km-re található, de könnyen megközelíthető volt, mivel a Temető út kezdetéig műút vezetett. A telep közepén játszótér és piac céljára 6 kat. hold zöldterületet hagytak ki. A nyugati részén lévő zöldterület esős időjárás esetén csak kaszálóként volt használható. Vízellátása a főtéren lévő 4 ásott kútból történt. A parcellák mérete általában 400 négyzetöl, de ennél voltak kisebbek, 200 négyzetölesek is. A terület 93%-a magas, míg a fennmaradó 7% mélyfekvésű volt, így nagyobb esőzések esetén utóbbiak vizenyősek voltak, sőt tavak is kialakulhattak. Ám a későbbiekben a kiosztási vázlatrajz segítségével megállapították, hogy a terület – a korábbi adatokhoz képest – nagyobb része volt (10–15%-a) mélyfekvésű, de ezek is kiosztásra kerültek. Ezért a kultúrmérnöki hivatal további felméréseket javasolt annak érdekében, hogy meg tudják állapítani a belvíz levezetésének módját. A munkálatok elvégzése 500 Ft-ba került, de ha Hajdúnánásnak nem állt volna rendelkezésre az összeg, államsegély útján is hozzájuthatott.⁸⁵ A város képviselőtestülete meghatározta a beépítés módját is. Az Eszlári utcát jelölte ki főutcának, amely folytatása a Kossuth utcának, és egy dülő megnyitásával összeköttetésben lehet a tiszaszilári országúttal. Beépítési módként a 12 db (térképen 15 van jelölve),⁸⁶ a város és a ház hely főtere felé néző telekre ikerházak építését rendelte el, 5 méteres előkerttel. A többi telken – méretük nagy volta miatt – szabadon választott beépítési módot írt elő, nem határozott meg maximális beépíthető területet, de északnak háttal kell, hogy álljanak és kötelezővé tette az 5 méteres előkert létesítését. A főtér⁸⁷ déli oldalán megépülő házaknak pedig kelettel hátnak kell megépülniük. Meghatározták, hogy az építkezések csak abban az esetben kezdődhetnek el az Újházhelyen, ha már a belterületen beépítésre kerültek az üres telkek.⁸⁸ Ezzel lényegében 1948-ra befejeződött a ház helyosztás, egyes telkeket már az év őszére telekkönyveztek is,⁸⁹ de jogilag a folyamatot majd csak 1949-ben zárta le véghatározat.⁹⁰

⁸⁵ MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 49.1448/1947; MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 7166/1947; MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 264/1948.

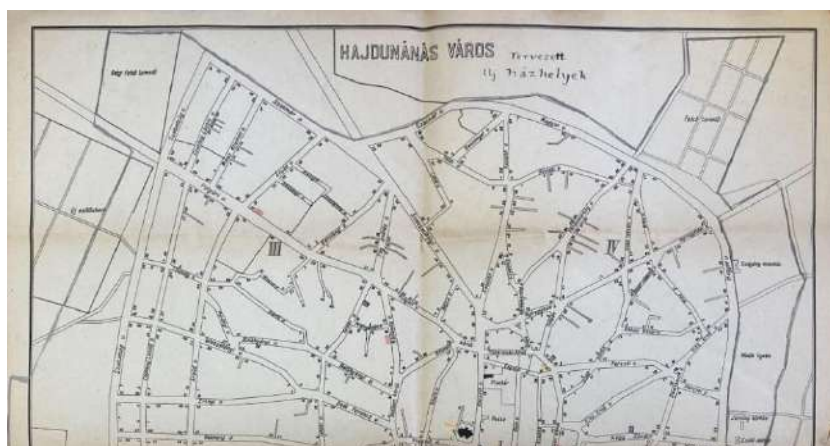
⁸⁶ MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 49–1448/1947.

⁸⁷ Az Újház hely tervezett főtere a mai Nyúl utcától északra helyezkedett el a Tar Kálmán és az Eszlári utcák között, a mai Róka utca magasságig.

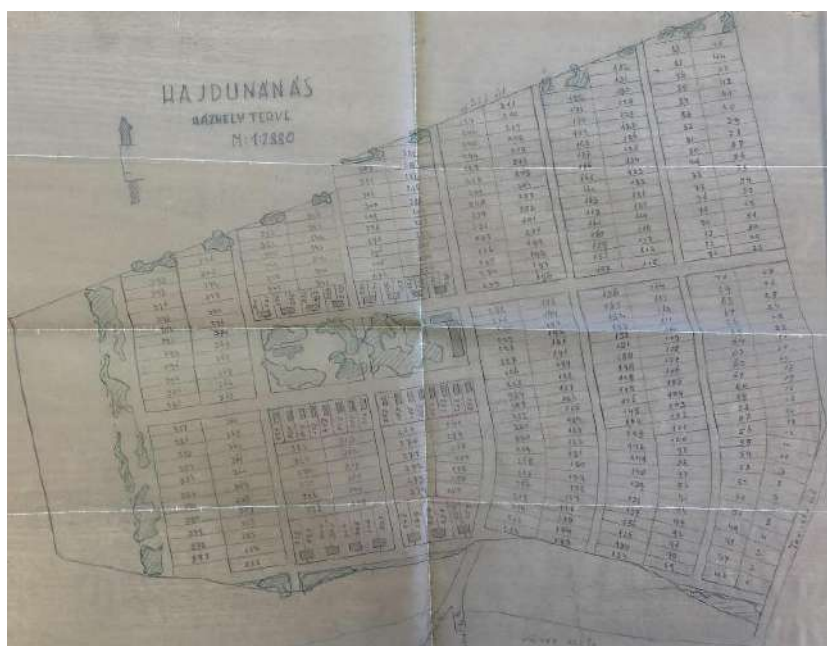
⁸⁸ MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 49.1448/1947.

⁸⁹ HBML HF V. B. 374/c 207.d. 407/1945. 4268/1948. tk.

⁹⁰ HBML HF V. B. 374/c 207.d. 407/1945. 849/1949.

3. kép: Az Újbázhely tervezett belye Hajdúnánás térképén.
(Kép forrása: MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 527/1946.)

4. kép: Hajdúnánás háznelvtervezési tervének térképvázlata.
(Kép forrása: MNL HBML HF V. B. 374/c 211.d 3183/1945. 527/1946.)

Kitekintés

A levéltári források és a jogforrások segítségével feltérképezhető a házhelyosztás lezajlásának folyamata Hajdúnánáson, és ezzel pedig az Újházhely kialakulása. Láthattuk, hogy számos szerv foglalkozott a kérdéssel, amelyek munkája sokszor nem volt összehangolt, így évekig is elhúzódó folyamatról beszélhetünk. Közvetlenül a második világháború utáni hiperinflációs környezetben az egyébként is hátrányos helyzetben lévő juttatottak csak nagy nehézségek árán tudták kifizetni az egyre növekvő költségeket. Így lényegében 1949-re fejeződött be a már '45-ben elkezdődött házhelyosztás, ezzel jogilag létrehozva Hajdúnánás Újházhely elnevezésű városrészét, ám a területre ekkoriban még nem költöztek be.

Bibliográfia

- BELUSZKY Pál – SIKOS T. Tamás
2007 *Változó falvaink.* (Magyarország falutípusai az ezredfordulón). Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország az ezredfordulón)
- BORBÍRÓ Virgil
1947 Az Országos Építésügyi Kormánybiztosság körzeti kirendeltségeinek tevékenysége. *Tér és Társadalom* 20. 2. 39.
- CSISZÁR Imre
2015 Földosztás Hajdúnánáson. In Varga Zsuzsanna – Pallai László (szerk.): *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpátmedencében.* Hajdúnánás: Hajdúnánás Város Polgármesteri Hivatala. 219–247.
- DRAVICZKY Imre
2021 *Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson (1946–1956).* Második, javított és bővített kiadás. Hajdúnánás: Hajdúnánás Város Önkormányzata.
- ILLÉS Iván
2009 *Területfejlesztés Magyarországon a 20. században.* Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.
- FAZEKAS Béla
1995 Ötvenéves a földreform. *Statisztikai Szemle.* 73. 3. 197–215.
- FUTAKY Zoltán
1949 Házhelyosztások grafikus végrehajtása. *Geodézia és kartográfia* 1. 1–4. 85–93.
- KISS István
1974 Tanya- és külterületi lakotthely típusok a két világháború között. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter (szerk.) *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Szolnok: Damjanich János Múzeum. 133–144.

Kutasi Imre

LUKA Dániel

- 2019 Házhelyrendezés és a házhely/belbelki ingatlanok jogi szabályozása Magyarországon 1945–1967. In Rab Virág – Somogyi Bianka – Tuboly-Vincze Gabriella – Varga Tímea (szerk.): *XVIII. és XIX. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs: PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma. 95–107.

MÁRÓ Imre

- 1948 Hirdetmény. *Nánási Szabadság*. III. 2. 4.

OROSZ István

- 1973 A gazdálkodás rendszere és a társadalom szerkezete. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás: Hajdúnánás Városi Tanács.

PERCZEL Károly

- 1948 Házhelyosztás. *Forum. Irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat*. 10. 791–198.
- 1970 A magyar faluhálózat eddigi fejlődése és jövője. *Városépítés*. 6. 5–8.
- 1989 *A Magyarországi regionális tervezés történetéhez*. 3. 3. 80–105.

Források

- MNL HBML HF Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Hajdúböszörményi Fiókleveletár.
- V. B. 374/c. Hajdúnánás Város Polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok.
- V.B. 378/b. Hajdúnánás Város Adópenztátának iratai. Adókievetési lajstromok.
- XVII. 505. Hajdúnánási Földigénylő Bizottság iratai.
- HmK 2/61-61. Hajdúnánás határtérképe Rendezett tanácsú város Hajdú megyében.
- Ny. 117. Hajdúnánás. A város határtérképe a dűlők és telekszámok feltüntetésé.
- Ny. 208. Hajdúnánás. A város általános rendezési terve. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 1969.
- Gazdacímtár 1937.
- Magyar Közlöny, 10. szám, 600/1945. (III.18.) M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról, 1945. március 18.
- Magyar Közlöny, 23. szám, 2.400/1945. (V.6.) F.M. számú rendelet házhelyeknek, valamint közérdekű telkeknek juttatásáról. (II. végrehajtási rendelet). 1945. május 6.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár a 100 kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérlések az 1937. évi adatok alapján. Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1937.

Kalmár Zsombor

Mentalitástörténeti vizsgálódások egy 18. századi boszorkányper alapján

Bevezetés

Egy-egy boszorkányper dokumentumainak előkerülése lehetőségként szolgál arra, hogy a kutató az adott közösség mentalitásába, normarendszerébe nyerjen bepillantást.¹ Írásomban egy nagyobb volumenű kutatás eddigi eredményeit kívánom ismertetni, amely során egy 18. századi háromszéki közösség mentalitását vizsgálom Benkő Anna boszorkányperén keresztül.²

Az esetre először Bokor Zsuzsanna tanulmánya hívta fel a figyelmemet,³ amelyben többek között az a kérdés is górcső alá kerül, hogy mennyire tekinthető az eset boszorkánypernek és mennyire prostituált pernek. Az esettel kapcsolatos tanúvallomások megtalálhatóak a Magyarországi boszorkányperek kisebb forráskiadványok gyűjteményének első kötetében.⁴ További fontos forrásként használható Szádeczky Lajos munkája, amelyben Benkő Anna levelezései olvashatók.⁵ Kutatásom célja, hogy a tanúvallomások alapján feltérképezzem Háromszék vármegye egyes településein megjelenő boszorkányképzet jellemzőit és ezen keresztül betekintést nyerjek a közösség mentalitásába, valamint normarendszerének működésébe. Továbbá az eset történeti kontextusba való helyezésével feltárom azokat a mechanizmusokat, amelyek során a megtűrt szokás tiltott és tilos szokássá változott. Munkám során történeti néprajzi, történeti antropológiai szempontokat érvényesítek.

¹ Példaként említem Anna Catharina Weissenbühler esetét, amelyet a nyelv metaforikus struktúrájának elemzésén keresztül használt fel D. W. Sabeau a közösségi gondolkodás színtereinek megvilágítására. (Sabeau 1988: 156–192).

² Témavezető: Dr. habil. Kavcsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

³ http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/KKonyvek_01_1999_BE-CzD_szerk_Valtozotarsadalom_05_BokorZs.pdf (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 01.)

⁴ Klaniczay et al. 1989: 297–367.

⁵ Szádeczky 1903: 241–471.

Történeti és jogi struktúrák

A boszorkányüldözések nemcsak a közösségben fellépő feszültség levezetését szolgálják, de egyfajta morális fegyelmezési módszerként is értelmezhetőek.⁶

Cesar Beccaria 1764-ben megjelent könyve az európai büntetőjognak egy fordulópontját jelenti.⁷ A könyv a XVII–XVIII. század gondolkodói által képviselt eszmék hírvivője lett, miszerint a tortúra és a halálbüntetés nem csak haszontalan, hanem szükségtelen is.⁸ Az újkori felfogás szerint a büntetőeljárások során a tortúra, mint kihallgatási eszköz szükséges volt ahhoz, hogy a társadalomban lévő erkölcstelenséget felismerjék és el tudják távolítani azt.⁹ Jean Bodin a *Demonomaniában* bemutatja azokat a bűnöket, amivel a boszorkányokat vádolhatják. A tizenöt büntetből kilencet Isten ellen követnek el, a maradék hatféle büntetés az emberek ellen irányul.¹⁰ A közösség szempontjából az első kategóriába tartozók jelentették a nagyobb veszélyt. Úgy tartották, hogy ezen bűnök tolerálása az egész közösséget veszélybe sodorja. A XVII. században a boszorkányok létezését nem tagadták ugyan, de már megjelentek olyan írások, amik a tortúrák és a boszorkányperek eltörlését szorgalmazták.¹¹ A tortúra és halálbüntetés korlátozásának az elterjedése Beccaria munkájának volt köszönhető.¹²

A kora újkori magyarországi boszorkányperek a világi bíróságok előtt zajlottak, mivel nem a *crimen exceptum*¹³ kategóriájába tartoztak.¹⁴ Az 1696-ban megjelent *Corpus Juris Hungarici* a boszorkányságot jogilag a vallást és az erkölcsiséget rontó büntettek közé sorolta.¹⁵ A *Praxis Criminalis*, amit

⁶ Pócs 1995: 9. A morális fegyelmezési módszereket létrehozó, fegyelmezők és a fegyelmezés alól kiszakadó egyének mentális világainak az összeütközése lehetőséget ad a társadalmi konfliktusmező vizsgálatára. (Kavecsánszki 2021: 77–78). Jelen esetünkben a fegyelmező hatalom az egyház és a világi hatóságok. A kiszakadni törekvő egyén Benkó Anna, akit a közösség többek között normaszegéssel vádol.

⁷ Tóth 2020: 130.

⁸ Tóth 2020: 130.

⁹ Tóth 2020: 131.

¹⁰ Tóth 2020: 131.

¹¹ Samuel Stryk nem a boszorkányok létezését vonta kétségbe, hanem azt, hogy jogilag lehetséges a boszorkányságot bizonyítani. (Tóth 2020: 132).

¹² Tóth 2020: 132.

¹³ A *crimen exceptum* a kivételes bűncselekmények kategóriáját jelenti. Azzal, hogy a boszorkányság nem ebbe a jogi csoportba tartozott, lehetővé vált, hogy a boszorkányperekkel kapcsolatos jogi teendőket a világi hatóságok hajtsák végre. (Koncz 2007: 147).

¹⁴ Koncz 2007: 133.

¹⁵ Koncz 2007: 190.

függeléként használták a Corpus Juris Hungaricához,¹⁶ fogalmazta meg azt, hogy a boszorkányság bűne alá milyen vétkek tartoznak.¹⁷ Ez fontos paradigmabeli változást hozott a magyarországi boszorkányperek jogi értelmezésében, mivel a későbbi maleficium vádak során a Praxis Criminalis¹⁸ szövegét útmutatóként használták.¹⁹ Fontos azonban, hogy a könyv sohasem emelkedett törvényerőre, így a boszorkányperekben eljáró bizottságnak lehetősége volt arra, hogy a Praxis Criminalison kívül segítségül hívja a helyi népi hiedelmeket a boszorkánysággal kapcsolatban.²⁰ Az újabb paradigmaváltás a magyarországi boszorkányperekben Mária Terézia (ur. 1740–1780) 1755, 1756, 1768-as rendeletei, melyek először korlátozzák és kiveszik a helyi hatóságok kezéből a boszorkánypereket, majd 1768-ban be is szüntetik őket.²¹

A boszorkányperek jogi beszüntetése Európa államaiban viszonylag hosszú idő alatt következett be.²² Jóllehet központilag ugyan korlátozták és beszüntették a boszorkánypereket, de lokális szinten, illegálisan történtek ilyen perek.²³ Az ilyen esetek jól mutatják azt, hogy a jogszabály változása és a mentalitásban bekövetkező változás nem esik egybe, sokszor, évszázad/évszázadok is kellenek ahhoz, hogy változás következzen be a mentalitásban.

A három nagy peranyag (1752, 1753 és 1759)

Az általam vizsgált boszorkányper meglehetősen nagy időintervallumot ölel fel, amelyből 1742 és 1763 közöttől vannak dokumentumok. Ezért a könnyebb átláthatóság kedvéért két csoportra osztottam a forrásokat. Az 1.) csoport *A három nagy peranyag* elnevezést kapta, míg a 2.) csoport a *nem*

¹⁶ A Corpus Juris Hungarici azt fogalmazta meg, hogy a boszorkányság bűn, de azt már nem, hogy kik számítnak boszorkánynak, és hogy milyen cselekedetek tartoznak a boszorkányság bűne alá. A Praxis Criminalis ugyan nem emelkedett törvényi erőre Magyarországon, de ítélkezési gyakorlatban használták és a benne foglaltak szerint meg volt határozva, hogy kik számítnak boszorkányoknak. Fontos, hogy a Praxis Criminalis bevezetésének a következtében a laikus gyógyítók is boszorkányság fogalma alá kerültek. (Koncz 2007: 149–151).

¹⁷ Klaniczay 1986:265.

¹⁸ A könyve egészen az 1768-ban megjelent Constitutio Criminalis Theresiana-ig képezte fontos részét a boszorkánypereknek (Tóth 2020: 135).

¹⁹ Ez a könyv adja az egész formai keretet az 1728-as szegedi boszorkánypernek. (Tóth 2020: 133).

²⁰ Petyók 2015: 148.

²¹ <https://qubit.hu/2019/04/24/lelekkurvak-es-kanordogok-mit-remeltek-a-boszorkanyok-meg-olesetol-a-kozepkori-europaiaik> (utolsó látogatás: 2022. 04. 08.).

²² Hollandiában 1679, az Osztrák-Németalföld területén az 1720-as években, Angliában és Skóciában 1736 (Tóth 2020: 385–390).

²³ Hollandiában 1823-ban Hendrika Hofhuis ellen indítottak eljárást boszorkányság vádjával (Gijswijt-Hofstra M. 1999: 112; Tóth 2020: 385).

peranyagok címet, ennek oka, hogy utóbbi csoportba olyan személyes levelek, tanúvallomások tartoznak, amelyek részben ugyan kapcsolódnak valamelyik nagyobb perhez, de más időpontban keletkeztek.

1752. augusztus 31-én zajlott Benkő Anna ellen az első per boszorkányság, prostitúció és bűbájosság vádja miatt.²⁴ A vádpontok a következők voltak:

1) erdőn, mezőn, városban és faluban botránkoztató társaságba keveredett és elítélendő magatartást tanúsított. 2) boszorkánysággal és más bűbajos cselekedetekkel fiatalokat és házasságokat készítetett különféle cselekedetekre. 3) Házastársak között veszekedést, és más emberek között ellentétet szított.²⁵ A vádlottat minden bűnéért 200–200 aranyforint fizetésére és eklézsiakövetésre²⁶ kötelezték.²⁷

Az 1753. március 14–22. között folytatott per során a vád szintén boszorkányság és bűbájosság. Huszonhárom tanút hallgatnak meg, akik közül huszonkettő ellene vall. A tanúvallomások során megjelenik a babvetés²⁸ vádja, továbbá az olyan, néphitben gyökerező cselekedetek, mint a megétetés²⁹ vagy a tartozékok megszerzése.³⁰ A vallomások között az is szerepel, hogy Benkő Anna ellen már folytattak boszorkánypert, és rögzítik azt is, hogy milyen ítéletet hoztak abban a perben ellene.³¹

1759. február 13. április 29. közötti pert Benkő Anna kezdeményezte, hogy bebizonyítsa az ártatlanságát³² és igazolja azt, hogy az előző perben ellene vallók nem is látták őt Apor Józseffel szeretkezni, bűbájossággal és

²⁴ A Corpus Juris Hungarici szerint a boszorkányság jogilag egy csoportba került a bűbájosság, a méregkeverés és a magzatelhajtás vádjával (Koncz 2007: 190).

²⁵ Szádeczky 1903: 402.

²⁶ Az eklézsiakövetés, az erkölcs, a közösség ellen vétők egyházi eredetű büntetése, amely abból áll, hogy a bűnösnek nyilvánosan a templomban vagy a templom előtt hangosan be kellett ismernie a bűneit.

²⁷ Klaniczay et al. 1989: 298.

²⁸ A babvetést jóslás céljából használták, de nem csak a jövő feltérképezésére, hanem elveszett tárgyak, állatok megtalálására is alkalmazták. (Diószegi 1977: 181–182.) (Utolsó látogatás 2022. 08. 14.).

²⁹ A megétetés a néphagyományban a szerelem megszerzésének egyik leggyakoribb módszere. A lényege, hogy az egyén a kiszemelt ételébe, italába olyan szert juttasson, aminek vélt szerelemkeltő hatása van. A másik ilyen módszer a kiszemelt tartozékainak (köröm, szőr, haj stb.) elfogyasztása. Pócs 1980: 542.

³⁰ Valamint a bűbájosság és a varázslás. Több beszámoló is leírja azt cselekedetet, hogy a házának a négy falát mézzel kikente és ezt mondta közben „valamint ezen négy fal örökké egymást nézi. Úgy nézzen szüntelen reám Apor József, és valamiképpen azon falak egymástól meg nem válhatnak, úgy meg ne válhassunk mi is egymástól” (Klaniczay et al. 1989: 305).

³¹ Klaniczay et al. 1989: 301–318.

³² A boszorkányperek során a vádlott ártatlanságát kellett bizonyítani és nem pedig a bűnösséget. Erre a tanúvallomások mellett olyan módszerek is léteztek, mint az istenítélet. Tárkány Szűcs 1979: 650–651.

boszorkánysággal kapcsolatos tevékenységeket folytatni. A per során 316 tanút hallgatnak ki, a vallomások mindegyike Benkő Anna ártatlanságát igazolja.³³ Több tanú vallomása között is szerepel az, hogy Vay Mária, Apor József felesége halálosan megfenyegette és szidalmazta Benkő Annát. Továbbá a tanúk közül többen is beismernek hamis tanúskodást a korábbi perek során, de azzal indokolják, hogy Apor József feleségének fenyegetésére, kérésére tették azt.³⁴

Benkő Anna társadalmi megítélése

Azoknak a dokumentumoknak a bemutatására és rövid elemzésére kerül most sor, amik nem kapcsolódnak szorosan a három (1752. október 13.; 1753. március 14. – 22; 1759. február 13. – április 29) nagyobb per anyagához.

Az első négy dokumentumból kiderül, hogy Benkő Anna gyámság alatt állt, valamint az 1742-es dokumentumok alapján Benkő Annát lopással is megvádolták.³⁵ A tanúvallomások közül az szolgálhat némi információval Benkő Anna helyzetével kapcsolatban, amelyek azt állítják, hogy hallotta, ahogy Salétromfőző Tóbiás ezekkel a szavakkal illette a vádlottat:

„tudom én kglmed kiben bizik, de én nem félek kglmed törvényétől, mert kglmed csak húr, hegedű húr, Apor-húr.”³⁶

A negyedik levél Benkő Anna levele: 1.) Megtudjuk, hogy Mihálcz Mihályné a templom bejárata előtt inzultálta és „fattyá-vetett kurvának” nevezte őt. 2.) Az is kiderül, hogy a szóbeszéd szerint Apor Péter is „kurvának” nevezte. Továbbá olvasható Apor Péter válasza, miszerint ő csak a mások által mondott szavakat mondta vissza.³⁷ Ezekből kiderül, hogy Benkő Annát a faluban bizonyos emberek már kiközösítették.

A törvénytelen szexuális kapcsolatok, a házasságtörés vádja komoly veszélyt jelentettek a nők számára, becsületük megvonásával és a társadalmi állásuk lehanyaglásával járt, ha elterjedt róluk.³⁸ Azokat a nőket, akik házasságtörést követtek el, a közösség kivette magából és sokszor nemcsak megbélyegezték,

³³ http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/KKonyvek_01_1999_BE-CzD_szerk_Valtozo-tarsadalom_05_BokorZs.pdf (Utolsó megtekintés 2022. 06. 10).

³⁴ Szádeczky 1903: 425–455.

³⁵ A vád szerint elloptak egy klárisgyöngyöt a Kézdivásárhelyen tarott vásáron és Benkő Annát vádolják vele. A per királyi bírák előtt zajlott és semleges kimenetelű. (Szádeczky 1909: 393–395).

³⁶ Szádeczky 1903: 397.

³⁷ Szádeczky 1903: 398–399.

³⁸ Erdélyi 2017: 130.

hanem el is űzték őket.³⁹ Mostani ismereteim szerint 1742 és 1752 között nem született olyan dokumentum, amely rögzítette volna azt, hogy Benkő Annáról törvényszék előtt állította volna valaki, hogy törvénytelen szexuális viselkedést tanúsított. Mindenesetre a fentebbi dokumentumokból lehet következtetni Benkő Anna társadalmi állására az 1742-es években.

Az 1753. június 12. levél kapcsolódik az 1753-as per anyagához, de mivel nem konkrétan annak a részét képezi, ezért ebben a fejezetben tárgyalom. A dokumentum Benkő Anna által írt levél Szalai Sztojka Zsigmondnak, az erdélyi református püspöknek. A levélből kiderül, hogy az 1753-as per során bűnösnek találták és börtönbüntetésre ítélték. Azt is megtudjuk, hogy az 1752 október 13-ai per során hozott ítéletek végrehajtását megtagadta, és ezért Gyulaférváron az egyházi törvényszék előtt kellett felelnie a bűneiért és a gyulaférvári bűnbánóhelyen kellett nyilvános bűnbánatot tanúsítania.⁴⁰ Továbbá az elítélt elismeri bűneit és hét pontban ismerteti, hogy szabadon engedése után hogyan fog viselkedni.⁴¹ Benkő Anna levele azért fontos, mert képet kapunk arról, hogy a 18. században milyen elvárásoknak kellett megfelelnie egy nőnek, hogy tisztességes tagja tudjon maradni a közösségnek.

Az 1759. december 20. és 1760. január 2. között tartott meghallgatás anyagát a királyi törvényszék elé terjesztik, Mária Teréziának címezve. Erre a már említett jogi változások miatt volt szükség. A per Voldorfon zajlott. A per kiegészítője az ellenpernek, és a kérdések arra irányulnak, hogy Benkő Anna, valamint Apor József hogyan viselkedtek egymással Apáti László házában. A vallomások többnyire semlegesek és alátámasztják az ellenperben elhangzottakat.⁴²

A következő dokumentum egy tanúvallomás arról, hogy 1754-ben hogyan vitték Károly-Fehérvárra Benkő Annát és hogyan tartotta fogva a püspök. A kihallgatásra Gyula-Fehérváron került sor 1760-ban. A meghallgatott emberek között szerepelnek polgárok, nemesek és egy lófőszékely státuszú személy. A dokumentumból fontos információk derülnek ki arról, hogy miként tartották fogva őt. Fegyveres őrk kíséretében vasba verve vitték. Az ablakokat és ajtókat vasrácsokkal és lakattal erősítették meg.⁴³

³⁹ A cselekmény nem csak a közösség morális integritását volt hivatott megőrizni, de komoly büntetésnek számított, hiszen az egyén a közösség nélkül halálra volt ítéelve.

⁴⁰ Klaniczay et.al. 1989: 318–320.

⁴¹ Megígéri, hogy amíg férjhez nem megy, nem hagyja el birtokait, nem találkozik többet Apor Józseffel, nem mutatkozik illetlen emberek társaságában, betartja az egyház törvényeit és megfelelő tiszteletben részesíti a világi és egyházi méltóságokat. (Klaniczay et al. 1989: 320.)

⁴² Klaniczay et al. 1989: 351–357.

⁴³ Bokor 1999: 73–90.

Benkő Anna fogvatartásáról további információkat tudunk meg az 1761. január 14-én írt, személyes hangvétellű levélből. Ebben leírja, hogy hogyan tartották fogva és ezalatt milyen betegségektől szenvedett. Emellett említi birtokainak lekötését 1400 forint értékben, továbbá megköszöni Apor Lászlónak és Székely Júliának (feleségének), hogy támogatták őt a perekben és a fogva tartása során.⁴⁴ Az 1763. december 9-i tanúkihallgatás során Szalai Sztojka Zsigmond jószágigazgatóját hallgatják meg arról, hogy hogyan tartották Benkő Annát fogságban. Lényegében megerősíti azokat az információkat, amiket az 1760-as dokumentumból tudunk. Az érdekesség, hogy ezt az eljárást Apor László és Székely Júlia kezdeményezte.

Benkő Anna boszorkányperében a közbotrány, amelyet a magatartásával kiváltott fontos szerepet játszott a körülötte létrejövő boszorkányperben.

A tanúvallomások értelmezési lehetőségei

A boszorkányüldözés intézményének a pszichológiai funkcióját eredetileg részben az az elgondolás adta, miszerint a közösséget ért – bekövetkezett vagy a vélt erkölcstelen magatartás miatt várható – csapások a közösségen belül lévő rossz szándékú egyéntől erednek. A boszorkányságra vonatkozó jogi szabályozások lehetővé tették, hogy a közösség legitim módon eltávolítsa a konfliktus más résztvevőit.⁴⁵ Ezáltal a közösség számára a boszorkányság egy létező intézmény, mely ellen a boszorkányüldözés egy racionális reakció, ezért, hogy a boszorkányperekben megjelenő mechanizmusokat értelmezni lehessen, úgy kell tekinteni a boszorkányság intézményére, mint a kor embere számára létező és leírható közösségre.

Ha a boszorkányperekben szereplő vádlottakat úgy azonosítjuk, mint azok az egyének, akik képzik és alkotják a boszorkányok közösségét, akkor az egyes tanúvallomások értelmezhetőek úgy, mint a boszorkányok közössége ellen irányuló sztereotíp magatartásformák. Walter Lippman, aki elsőnek használta a mai értelemben vett sztereotípiá terminust, úgy jellemezte a fogalmat, hogy „fejben lévő belső kép”, tehát a csoportok külső megjelenéséről és viselkedéséről alkotott, leegyszerűsített mentális ábrázolások.⁴⁶ Mit jelent és hogyan értelmezhető ez a meghatározás jelen esetünkben? Ha Benkő Annára úgy tekintünk, mint a boszorkányok, bűbájosok közösségéhez tartozó egyénre, akkor

⁴⁴ Klaniczay et al. 1989: 362–365.

⁴⁵ Pócs 1995: 9.

⁴⁶ Smith et al. 2016: 220.

ő birtokában van minden olyan mentális reprezentációnak, amit mi a boszorkányság fogalmához társítunk. Vagyis amikor az eljáró hatóság meghatározza a kérdéseket és ismereti a vádpontokat, akkor aktiválja és nyelvileg hozzá férhetővé teszi a boszorkányt, mint egy közösség tagját a többi egyén számára.⁴⁷ Továbbá a közösség felfogható olyan kevésbé részletezett tulajdonságok nyálábjaiként, melyek a személyek mentalitásának kivetülései és tulajdonságok absztrakciója során jönnek létre.⁴⁸ Ezáltal a vádlott „y” az aktuális vádló „x_{1;2;3;4...}” mentális reprezentációja, így a per folyamán „y”-ról alkotott kép dinamikusan változhat és „x_{1;2;3;4...}” által észlelt, mentálisan feldolgozott információkból áll.⁴⁹ Hiszen egyének szintjén az információk érzékelése, tudatosítása, elsajátítása más mentális képet eredményezhet és az így létrejövő mentális képek hozzájárulnak a boszorkányság meghatározásának a leképeződéséhez a közösség tudatában.⁵⁰

Összegzés

Benkő Anna boszorkányperének az elhelyezése történeti kontextusban megvilágítást adhat arra, hogy a különböző jogi változások milyen mentalitásbeli folyamatokat eredményezhetnek. Abból a korszakból származik ez a peranyag, mikor az állam és az egyház fellépett a népi babonák ellen. Nem lehet azt mondani, hogy a perben résztvevők mindegyike tudatában lett volt a különböző jogi gyakorlatoknak és változásoknak, de a felvázolt mechanizmusok során a vallomások alatt elsajátíthatták, formálhatták a meglévő és létrejövő képet a boszorkányokról.

⁴⁷ Petykó 2015: 150–151.

⁴⁸ Tátrai 2011: 271.

⁴⁹ Petykó: 2015: 151; Tátrai 2011: 28.

⁵⁰ Az egyének közötti információ átadásból származó mentális mechanizmusok dinamikáját lásd.: Kastrup 2017: 43–48.

Bibliográfia

BOKOR Zsuzsanna

- 1999 Parázna, prostituált, szerelmi varázsló vagy boszorkány. Egy háromszéki boszorkányper a 18. század végén. In Borbély Éva–Czégényi Dóra (szerk.): *Változó Társadalom*. Kolozsvár: Kriza Könyvek. 73–90.

DIÓSZEGI Vilmos

- 1977 Babvetés, bobolás. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon A–E*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 181–182.

ERDÉLYI Gabriella

- 2017 Nők a bűn hálójában: becsület, szexualitás és a társadalmi nemek közötti viszonyok a késő középkori Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, Thomus 21, fasc. 2. (2017): 120–137.

GIJSWIJT-HOFSTRA, Marijke

- 1999 Witchcraft after the witch-trials. In *Witchcraft and magic in Europe*. V. The eighteenth and nineteenth centuries. William Monter. London: The Athlone Press, 95–191.

KASTRUP, Bernardo

- 2017 Making Sense of the Mental Universe. *Philosophy and Cosmology*. Volume 19, 33–50.

KAVECSÁNSZKI Máté

- 2021 Tánctudomány és társadalomtörténet: lehetséges kapcsolódási felületek. *Tánctudományi Tanulmányok 2020–2021*: 68–96.

KLANICZAY Gábor

- 1986 Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97. 257–295.

KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva

- 1989 *Magyarországi boszorkányperek kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport

KONCZ Ibolya Katalin

- 2007 *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Miskolc.

PETTYKÓ Márton

- 2015 A boszorkányperek periratai, mint közösség-és identitásképző diskurzusok. *Magyar nyelv* 111. 2. 147–161.

PÓCS Éva

- 1980 Megétetés. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 542.

- 1995 Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768). In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 9–67.

Kalmár Zsombor

SABEAN, David Warren

1988 Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében. In Vári András (vál.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 156–192.

SMITH, Eliot R. – MACKIE, Diane M. – CLAYPOOL, Heather M.

2016 *Szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

SZÁDECZKY Lajos

1903 *Br. Apor Péter Verses művei és levelei II. kötet*. Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

TÁRKÁNY-SZÚCS Ernő

1979 Istenítélet. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* F-Ka. Budapest: Akadémiai Kiadó. 650–651.

TÁTRAI Szilárd

2011 *Bevezetés a pragmatikába*. Funkcionális kognitívmegeközelítés. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

TÓTH G. Péter

2020 *Boszorkánypánik és Babonatéboly*. Budapest: Balassi Kiadó.

Források

<https://qubit.hu/2019/04/24/lelekkurvak-es-kanordogok-mit-remeltek-a-boszorkanyok-megolesetol-a-kozepekori-europaiak> (Utolsó látogatás: 2022. 04. 08.)

Vadász Márton

Örökséghelyzeti elemzések Biharban: Szentpéterszeg és Gáborján esetpéldája

Bevezető

Egy közösséget, egy falut talán a legjobban az jellemez, hogy miként alakítja ki mindennapi életterét, milyen új épületeket emel, és hogyan viszonyul a régről rámaradt építészeti elemekhez.¹ A néprajzi kutatások is korán felfedezték ezt, így a népi építészeti érdeklődés szinte egyidős a néprajz kialakulásával. A 19. század második felének és 20. század elejének evolucionista és pozitivista kutatói más-más hangsúlyokkal, de lankadatlan lelkesedéssel gyűjtötték a népinek tekintett építészeti elemeit.²

Ezek a gyűjtések alapozták meg a 20. század második felének nagy vállalkozásait. Az egyik ilyen volt a szabadtéri néprajzi múzeumok létrehozása (Szentendre, Nyíregyháza-Sóstó és Szombathely), illetve az országos tájházhálózat kiépítése.³ Az ekkor létrehozott kiállítóhelyek komplex egységben és „életnagyságban” mutatták be a parasztság építészeti kultúráját, lakásbelsőit, a házban zajló életet. A 20. század második felének másik nagy népi építészeti projektje a táji, regionális monográfiák elkészítése volt.⁴ Ennek keretében megírták azokat a nagy összefoglalókat, melyek részletesen tárgyalják egy-egy vidék népi építészetét, a legtöbb esetben egyszerre érvényesítve egy építészeti (építéstechnika, faltípusok, tetőtípusok stb.) és egy néprajzi (ház és ember kapcsolata, díszítések, szakrális és profán elemek a lakóházon stb.) szemléletmódot.

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP 22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Témavezető: Dr. habil. Kavcsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

² Kavcsánszki 2017: 67–97.

³ A szabadtéri néprajzi múzeumokról összefoglaló jelleggel lásd: Kurucz–Balassa M.–Kecskés 1987.

⁴ Csak néhány példa, a teljesség igénye nélkül: Balassa 1994; Barabás–Gilyén 1979, 2004; Bellon 1989; Bíró 1975; Cseri 1987.

A nagy monográfiák keletkezésével egy időben, az 1945 utáni társadalmi változások eredményeképp szűk két évtized alatt jelentősen átalakult a parasztság helyzete. A termelősövetkezetek megszervezése, az iparosítás hatással volt az életmódra, ami a mindennapi életér megváltozását is eredményezte, ez pedig a kutatói szemmel hagyományosnak tartott népi építészet eltűnését, átalakulását hozta magával. Az 1950-es évektől kezdve először kisebb mértékben, majd az 1960-as évektől kezdve egyre gyorsabb ütemben hódított teret magának a „kockaház”, ami kiszorította a hagyományos, utcára merőlegesen épített parasztházakat. Ez a változási folyamat azt eredményezte, hogy a 21. századra sok esetben csak relikvumszerűen őrződtek meg az 1945 előtti korszak építészeti emlékei, így a népi építészeti kutatásoknak is új irányt kellett venniük, hiszen az a gazdag terepen gyűjthető épületanyag, melyet még a 20. század derekán is dokumentálhattak a kutatók, mára vagy elpusztult vagy valamilyen átalakulási folyamaton ment keresztül.

Az új kutatási irányok közül az egyik út az 1940-es évektől kezdődő változási tendenciákra koncentrál, beemelve a népi építészeti vizsgálatok kánonjába a típus-terves (FAGI, ONCSA és „kockaház”) lakóépületeket.⁵ Ez az irányzat jelentős és új eredményeket hozott már eddig is, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy jelentőségéhez mérten máig nagyon elhanyagolt kutatási területről van szó. A másik lehetőség a megmaradt, hagyományos épületek vizsgálatára alapoz, két fő hangsúllyal: az egyik az archaikus formák keresésével a múlt század népi építészeti kutatásaihoz kapcsolódva igyekszik felgyűjteni a korábban hiányosan, vagy egyáltalán nem dokumentált térségeket, épület típusokat.

A másik vonal a megmaradt épületek jelenbéli hasznosítására, tovább élésére, átalakulására vagy az épületekhez kapcsolódó mentális képzetekre, identitáselemekre koncentrál, egy-egy falu vagy kisebb tájegység esetpéldáján keresztül. A dolgozatban bemutatott kutatás is ehhez az irányzathoz kapcsolódva mutatja be két bihari falu – Szentpéterszeg és Gáborján – népi építészeti örökségének kutatói megkonstruálását és változásait az elmúlt évtizedekben.

A kutatás módszertana, forrásai

A bevezetőben említett új kutatási irányok közül kiemelkedik Tamáska Máté módszertana, aki örökséghelyzeti elemzés néven egy új vizsgálati irányt alkotott meg. Ennek lényege, hogy a korábbi szemlélettel ellentétben nem a történeti struktúrák építészeti értékeire koncentrál, hanem „az eredeti társadalmi kontextusukat

⁵ A téma egyik legteljesebb összefoglalója: Cseri–Sári 2009.

elvesztett történeti struktúrák helyét vizsgálja a mai településszövetben.”⁶ Azaz a módszer alkalmas arra, hogy egy mára jórészt eltűnt társadalmi csoport – a termelőszövetkezetesítés előtti parasztság – által épített háztípus jelenbéli tovább élését vagy eltűnését vizsgáljuk a segítségével. Az örökséghelyzeti elemzés több lépcsős folyamat, ahol a nagyobb elemektől halad a vizsgálat a kisebbek felé. Az első lépés a táji környezet leírása (hol helyezkedik el a vizsgált falu, milyen földrajzi, társadalmi, gazdasági háttere van). Második lépésben a településszerkezeti vizsgálat következik, míg végül az udvarformák kerülnek sorra, illetve azok az egyedi karakterelemek, amelyek jelentősen meghatározzák egy-egy falu térszerveződését, mint például egy templom, kastély vagy kúria. Mindezt egy két lépcsős tipologizálás követi, melynek első lépése az utcaképtípusok meghatározása (zárt soros, hézagosan zárt soros, telekhatáron vagy a telken belül álló lakóházak). Végül a modernizáció és örökség kapcsolódása (régí és új találkozása, modernizáció jelenléte vagy hiánya és hatása az épület fizikai állapotára) kerül sorra a vizsgálatban.

Az örökséghelyzet nem egyenlő a kulturális örökséggel: Tamáska Máté megfogalmazásában

„minden történetinek minősíthető városépítészeti jelenségnek leírhatjuk az örökséghelyzetét, függetlenül annak esztétikai, ideológiai konnotációjától.”⁷

Tamáska két időkategóriát: *régit* és *újat* határozott meg az örökséghelyzeti elemzés esetében, melyek az adott kutatás igényeihez alkalmazkodva képlekenyen alakíthatóak,⁸ és különösen fontos szereppel bírnak a modernizáció–örökség relációban, hiszen csak akkor vizsgálható a modern, az új, ha meghatároztuk azt is, hogy mi számít réginek. Ebben az értelmezésben az általam vizsgált településeken *régí* minden 1960 előtt épült ház, és *új* minden 1960 után emelt épület. A látszólag önkényesen meghúzott 1960-as határvonal egy építészeti és társadalmi váltáshoz köthető: ettől kezdve az újonnan épült lakóházak már csak ritka esetekben követték a hagyományos, háromosztatú parasztházak stílusát, egyre inkább a „kockaházak” hódítottak tért maguknak.⁹ Az átalakulásnak társadalmi okai vannak, ekkorra fejeződött be véglegesen a termelőszövetkezetek megszervezése, ami életformaváltást is jelentett.

Ahhoz, hogy megértsük a lezajló változási folyamatokat, fel kell tárunk, mi alapján alkották meg Szentpéterszeg és Gáborján népi építészeti örökségképét a

⁶ Tamáska 2013: 12.

⁷ Tamáska 2011: 263.

⁸ Tamáska 2011: 263.

⁹ Természetesen 1960 előtt is épültek a kockaház típusába sorolható épületek, és 1960 után is emeltek parasztház-típusú épületeket, a tendencia azonban ekkor, 1960 körül fordult meg.

korábbi kutatások során. Erre a későbbiekben bővebben ki fogok térni, itt csak említés szintjén mutatom be azt a két forrásanyagot, ami segít megérteni a népi építészeti örökség megkonstruálásának folyamatát. Az első forrásanyag Varga Gyula néprajzkutató hagyatéka, aki az 1960-as évektől kezdve 2004-es haláláig szinte folyamatosan dokumentálta Bihar népi építészetét, így Szentpéterszegen és Gáborjánban is többször járt, fotódokumentációkat készített az általa értékesnek tartott épületekről, majd ezeket a fotókat is felhasználva 1979-ben publikálta a Bihar-sík népi építészetét bemutató tanulmányát.¹⁰

1. kép: Egy lap Varga Gyula néprajzkutató fotóalbumából: 1992-es gáborjáni gyűjtés fényképei. (Kép forrása: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

A másik forrásértékű anyag Szentpéterszeg 1999-es¹¹ és Gáborján 2000-es népi építészeti felmérése¹², mely Pataky Emőke műemlékvédelmi szakmérnök szakmai tanácsadásával, az akkori KLTE Műszaki Főiskolán tanuló építészhallgatók bevonásával készült az ezredfordulón.

Varga Gyula fotóin keresztül néprajzi, a felméréseken keresztül pedig egy építészeti-műemlékvédelmi szempontú örökségkonstrukciót láthatunk. A terepmunkák során 2021 és 2023 között több alkalommal is jártam Szentpéterszegen és Gáborjánban, ekkor újra felkerestem a Varga Gyula és az 1999/2000. évi felmérőtá-

¹⁰ Varga 1979: 193–233.

¹¹ <http://www.biharkoz.hu/Ertekmentes/Bevezeto.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 04.)

¹² <http://gaborjan.hu/images/gaborjan/muemlek/index.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 04.)

bor által megörökített helyszíneket.¹³ Az itt talált (vagy az épület pusztulása esetén éppen, hogy nem talált) házak esetében három szempontot vizsgáltam:

1. Hogyan alakult át az adott épület a korábbi felmérés(ek)hez képest?
2. Ha már nem áll az épület, miért pusztult el?
3. Milyen szerepet játszanak ezek az épületek a helyi közösségek életében, hogyan vélekednek róla a benne, mellette élők?

2. kép: Gáborján, Fő utca 72 fotói a 2000. évi felmérésanyagból.
(Forrás: <http://gaborjan.hu/images/gaborjan/muemlek/album07.html>
utolsó meglekintés: 2023.05.09.)

Minden felkeresett épület vagy helyszín esetében fotódokumentáció is készült, ami törekedett az épület egészének, részleteinek és környezetének dokumentálására. A fotókból a későbbiekben online elérhető, nyilvános adatbázis fog készülni.

Bár a kutatás elsősorban a közelmúlt és a jelen folyamataira koncentrál, és Tamáska Máté sem tekinti elsődleges célnak a történeti rétegek rekonstruálását,¹⁴ véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni a két falu földrajzi helyzetét, 18–20. századi történelmét sem, hiszen ezek az adottságok és események alakították ki a térségre sajátosan jellemző népi építészetet.

A térséggel már korábban, más témák kapcsán is foglalkoztam, ezen munkák során az emlékezettel már nem elérhető múlt kutatására levéltári forrásokat használtam, melyek jelen dolgozatba nem konkrét adatokként épülnek be, azonban –

¹³ Itt szeretném megköszönni kollégámnak és kutatótársamnak, Vona Zoltánnak, hogy elkísért kutatóútjaimra, illetve Hegedűs Editnek, hogy megleléseivel, javaslataival segítette munkámat.

¹⁴ Tamáska 2011: 263.

Vadász Márton

mivel szélesítették a térségre vonatkozó szemléletmódot – fontosnak tartom megemlíteni ezeket az anyagokat is. Ezeknek a forrásanyagoknak jó része a vármegyei, illetve a községi közigazgatáshoz kapcsolódva keletkezett és jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára őrzi. A másik jelentős adatforrás az egyházi szervekhez kapcsolódik; mivel mindkét település egészen a közelmúltig szinte kizárólagosan református lakosságú volt, ezeket a forrásokat a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában tudtam kutatni, illetve az egyházközségek levéltárában is jelentős forrásanyag állt rendelkezésemre.¹⁵

3. kép: Gáborján, Fő utca 72. Az épület szerepel Varga Gyula és a 2000. évi népi építészeti felméréstábor dokumentációjában is, ekkor országos műemléki védelemre javasolták.
(Forrás: DE Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

¹⁵ Itt szeretnék köszönetet mondani Szentpéterszeg és Gáborján lelkészének, Tóth Józsefnek, illetve Szentpéterszeg egyházközségének, Vadász Sándornak, hogy támogatták kutatásaimat, és rendelkezésemre bocsátották az egyházközségek iratanyagát.

4. kép: Gáborján, Fő utca 72. Az összedőlés határán álló épület. (saját felvétel, 2021)

Szentpéterszeg és Gáborján – táji és népi építészeti jellemzők

Szentpéterszeg és Gáborján Hajdú-Bihar vármegyében, a Berettyó-mentén elhelyezkedő községek, Berettyóújfalutól néhány kilométerre keletre. A fő telepítési tényezője a falvaknak a víz volt, ami biztos megélhetést és egy fontos közlekedési útvonalat is jelentett,¹⁶ de a háborús időkben a településeket körbeölelő mocsarak, nádasok védelmet is nyújthattak. Mindkét település a vizenyős területekből kiemelkedő földhátakra települt, ami alapvetően meghatározta a településszerkezetet is: a falvak régi magja eredetileg egyutcás volt, később halmazosodott, az évszázadok óta változatlan utcaszerkezet zugokkal tagolt.¹⁷

A két település története az Árpád-kortól kezdve összeforrt, hiszen Szentpéterszeg a gáborjáni monostor tartozékaként alakult ki,¹⁸ és a középkor folyamán is hasonló helyzetben volt mindkét falu. Bár Gáborján 1616-tól kezdve szűk száz

¹⁶ A Berettyó középkori szerepéhez lásd Dankó 2002: 7–26.

¹⁷ Papp 1996: 21–22.

¹⁸ Módy 1996: 85.

éven keresztül „nagyobb kiváltságokkal rendelkezik, mint a hajdu városok”,¹⁹ ez a privilegizált helyzet 1711 után nem jelentett már semmit, hiszen a Habsburg uralkodók nem ismerték el a település kiváltságait, így Szentpéterszeggel együtt jobbágsorba süllyedtek a gáborjániak is. A két falu jobbágyi helyzete azonban nem jelentett olyan szoros függést a földesúrtól, mint az ország más vidékein, hiszen a gáborjániak az Eszterházy családdal kötött egyezségük értelmében több földesúri szolgáltatást pénzen megválthattak, és a szentpéterszegiek is viszonylagos szabadságot élvezhettek a Váradi káptalan birtokossága idején.²⁰ Ez a „félszabad” helyzet lehetővé tette a falu társadalmának differenciálódását, melynek alapja a megművelt földterület mellett az állatállomány mérete és a faluban betöltött szerep volt.²¹ Ez a folyamat a jobbágyfelszabadítás (1848) után gyorsult fel igazán, és a 19. század közepétől kezdve már az építészetben keresztül is nyomon követhetjük a társadalmi folyamatokat. Míg a 19. század közepéig gyakorlatilag csak a helyben felhasználható anyagokból tudtak építkezni a parasztszaládok, addig a vasútépítések és a környező városok (Debrecen, Nagyvárad, Berettyóújfalú) hatására új anyagok is megjelentek, ami lehetővé tette a társadalmi helyzet reprezentálását az építészetben keresztül.

A 19. század második fele, 20. század eleje a paraszti polgárosodás korszaka. Ekkoriban a gazdagodó parasztsok saját státuszuk reprezentálására egyre nagyobb és egyre díszesebb, téglán alapon vályogfalú lakóépületeket kezdtek emelni, míg a szegényebb parasztszaládok körében továbbra is a vertfal maradt szokásban. A falazaton túl a homlokzati díszítések is rangjelző szereppel bírhattak: a népies barokk homlokzatú épületeket a jobb módú, gazdagabb parasztszaládok építették, feltehetően már valamilyen szinten képzett kőművesmester irányításával. Az eklektika és a vakolatdíszek sokszínűsége is ekkoriban tört utat magának, elsősorban városi minták utánzásaként. A korábbi háromosztatú, szoba-pitvar/konyha-kamra felosztású lakóház is elkezdett átalakulni, az utca felőli szobában tisztaszobát alakítottak ki, így a homlokzaton túl egy belső reprezentációs térrel is bővült a ház. Ezekben az esetekben a kamrát alakították lakószobává, és az épület végéhez tapasztottak egy kis kamrát, így gyakran négyosztatúvá vált az épület. A 20. század elején már egyre többször alkalmaztak cserepet vagy palát a tetőkön, ezzel is növelve a tűzbiztonságot.

Ezek a változások Szentpéterszegen és Gáborjánban is a parasztság jobb módú csoportjait érintették, a szegény, föld nélküli, vagy néhány hold földdel bíró

¹⁹ Módy 1996: 78.

²⁰ Nyakas 2000: 285 és Osváth 1996: 357.

²¹ A társadalom tagolódásához bővebben: Varga 1996: 89–95.

családok lakóházai továbbra is szilárd alap nélkül épültek, és a tisztaszoba sem alakult ki bennük, sokszor egészen a 20. század közepéig.

Összességében a 19. század közepétől-végétől kezdve két épülettípus alakult ki Szentpéterszegen és Gáborjánban, melyeknek főbb jellemzőit a következő táblázatban foglalom össze:

Jómódú, nagygazda családok házai	Szegényebb parasztcsaládok házai
Tégla alapon vályog falazat	Vertfal, szilárd alap nélküli vályogfal
Cserépfedés, palafedés	Nádfedés
Tisztaszoba megjelenése	Reprezentatív tér hiánya
Díszített homlokzat (vakolatdísz, évszám, barokkos oromzat)	Egyszerű deszka vagy tapasztott oromzat

A két típus nem minden esetben ennyire élesen elkülöníthető, a főbb tendenciák azonban jól érzékelhetőek a korábbi kutatások anyagainak és a még fennálló épületeknek a tanulmányozása során. Természetesen a lakóház mellett a gazdasági épületek is hasonló tendenciákat mutattak, egy nagygazda család portáján több ól, istálló, szén állt, sok esetben díszes kialakítással, míg a szegényebb családok esetében gyakran csak egy-egy kisebb vályog vagy vertfalú gazdasági épületet találhatunk.

A lakóépületek átalakulását megelőzte és részben elősegítette egy másik folyamat, a középkori eredetű utcaszervezet átalakulása. Bár jelen tanulmány kereteit szétfeszítené a településszerkezeti változások részletes bemutatása, nagy vonalakban érdemes ismertetni, hiszen az örökséghelyzeti elemzés fontos része a településszerkezet vizsgálata is.

Szentpéterszeg esetében az 1780-as évek elején készített első katonai felmérés²² még szinte érintetlen formájában mutatja a kis dombra települt falu utcaszervezetét. A település fő utcája a Berettyóújfalut Konyárral összekötő út, és az abból kiágazó, a Berettyó felé futó utca, ahol a templom, és az utca végén a vízimalom állt. Ez lehetett a falu középkori magja is, melyet vízállás vett körbe. A 18. század végén már látszanak egy újabb falurész kezdetei: ez a terület a falu északi végén, a középkori falut körbevevő vízállásos területen túl alakult ki. A körülbelül 100 évvel

²² Szentpéterszeg az első katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2381418.134488948%2C5976232.8614860345%2C2429688.-117851037%2C5993698.7224491965> (utolsó megnézés: 2023. 05. 09.)

később készült második katonai felmérés²³ már egy jóval bonyolultabb utcaszerkezetet mutat mindkét településrészén: a régi falumag új utcákkal és zugokkal tagolódott, gyakorlatilag ekkorra vált halmazfaluvá a település ezen része. A vízálláson túli új területrész is tovább bővült, itt azonban jóval egyszerűbb utcaszerkezet alakult ki, három, egymással párhuzamos utcát egy merőleges út fog össze, egyedül az ettől délre, a régi falu felé futó utcák szabálytalanok, hiszen az oda települőknek alkalmazkodniuk kellett a terület vizenyős, dombos terepviszonyaihoz. Az ekkorra kialakult utcaszerkezet gyakorlatilag a második világháborúig nem módosult lényegesen. Az 1886-os kataszteri térkép²⁴ jól jelzi a lakóépületek telken belüli elhelyezkedését: szinte mindegyik ház telekhatárra épült, rövidebbik homlokzatával az utca felé fordulva.

Gáborján esetében már az első katonai felmérés térképe alapján is egy bonyolult, tagolt utcaszerkezetet feltételezhetünk, annak ellenére, hogy a térkép csak egy fő utcát, és két kisebb utcát jelöl.²⁵ Érdeemes viszont megfigyelni, hogy a házak nem egyenletesen helyezkednek el a főutca mentén, hanem sok esetben a telkek belsejében, halmazszerűen alakultak ki a házcsoportok. Valószínű, hogy ezek között az épületek között voltak kisebb utcák, ezeket azonban a térkép nem jelöli. A második katonai felmérés²⁶ idejére ezek a halmazszerű házcsoportok eltűntek, és az utcaszerkezet is változott: a három oldalról vízállásokkal körbevett falu az egyetlen lehetséges irányba, nyugat felé terjeszkedett. Az 1886-os kataszteri térkép szerint a telekelrendezés itt is megegyezik a szentpéterszegivel.²⁷

²³ Szentpéterszeg a második katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2381418.134488948%2C5976232.8614860345%2C2429688.117851037%2C5993698.7224491965> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 09.)

²⁴ Szentpéterszeg az 1886-os kataszteri felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2404032.4507425297%2C5980096.817831614%2C2410075.7532913266%2C5982280.05045201> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 05.)

²⁵ Gáborján az első katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2404221.7250570985%2C5978401.800277779%2C2416308.3301546923%2C5982768.26551857> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 05.)

²⁶ Gáborján a második katonai felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=here-aerial%2C5&bbox=2408383.819726761%2C5979345.291112932%2C2414427.122275558%2C5981528.523733328> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 05.)

²⁷ Gáborján az 1886-os kataszteri felmérés térképén: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=here-aerial%2C3%2C4&bbox=2386619.6687467%2C5974785.641595833%2C2434966.089137074%2C5992251.502558995> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 05.)

A változó falu és öröksége

A bevezetőben is említett 1945 utáni változások Szentpéterszegen és Gáborjánban is éreztették hatásaikat. Az átalakulás legfontosabb pontja az önálló földtulajdon megszűnése és a közös gazdálkodás bevezetése volt. Korábban a birtokolt föld jelentette a társadalmi tagolódás egyik legfontosabb alapját, és az egyéni gazdálkodás szükségleteihez mérten alakult a telek elrendezése is. A társadalom és a gazdaság átalakulását követte az építészet változása is, melyet Szentpéterszeg 1974-es légifelvételén is jól láthatunk: az utcaképeket vegyesen alkotják régi parasztházak, és új „kockaházak”.²⁸ Ezek a változási folyamatok nem kerültek el a néprajzkutatók figyelmét sem, az 1970-es évektől kezdve folyamatos gyűjtési programok zajlottak Hajdú-Bihar megye teljes területén, melynek 1979-ben született meg az eredménye, a megyei népi építészeti monográfia:²⁹ gyakorlatilag a szakemberek ekkoriban alkották meg azt az örökségképet, amit mindmáig a megye népi építészeti hagyatékának tekintünk.

Varga Gyula néprajzkutató kismarjai születésű volt, de családi kapcsolatai kötötték Szentpéterszeghez és Gáborjánhoz is, így jól ismerte a terepet. Az 1960-as évektől megkezdett gyűjtései gyakorlatilag egyedülállóak voltak a térségben, hiszen rajta kívül csak Dám László kutatott a térségben, azonban ő inkább a Sárrétre helyezte a hangsúlyt a későbbiekben, míg Varga Gyula a Bihari-sík népi építészetét vizsgálta. Szentpéterszegen és Gáborjánban népi építészeti anyagot először az 1970-es évek elején gyűjtött, majd később 1992-ben és 1997 körül is visszatért fotózni.³⁰ Jól adatolt fényképei mellett minden esetben megjelölte a készítési helyet, és gyakran feltüntetésre került a készítési idő, illetve egyes esetekben egyéb információk (épület tulajdonosa, építésének ideje, más rövid információk) is a képek mellé kerültek.

A Varga Gyula felmérései idején is jelentős változások a rendszerváltás idejére szinte teljesen átfomálták a két falu utcaképeit. A korábbi, telekhatárra épült, az udvar felé nyúló parasztházakat felváltották a kockaházak, melyek telken belüli elhelyezkedésükben a legtöbb esetben követték elődjeiket (a telekhatárokra épültek), külső megjelenésükben, díszítéseikben azonban teljesen más stílust képviseltek. A parasztház-típusú lakóépületek háttérbe szorulása hívta életre az igényt arra nézve, hogy a még álló épületek felmérése után az arra érdemes épületeket műemléki

²⁸ Szentpéterszeg 1974-es légifelvelele: <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/101731?r=1&c=-2406989.0571855:5980403.3299665:8> (utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)

²⁹ Letényi–Tóth 1979.

³⁰ Varga Gyula hagyatéka jelenleg a Néprajzi Tanszék adattárában található, a Múzeumtudományi és Néprajzi Archívumban található, tudományos feldolgozása jelenleg is folyik.

védelem alá helyezték. A szentpéterszegi Bihar Közösségeiért Alapítvány megbízásából az akkori KLTE Műszaki Főiskola építész hallgatói végezték el a két falu épületeinek felmérését, az elkészült dokumentáció tehát egy építészek által készített, a műemlékvédelemre való felterjesztést előkészítő munkának tekinthető.

A két fotóanyag összehasonlítása jó alapot adhat arra, hogy megvizsgáljuk, milyen szempontok alapján sorolt a két eltérő szemléletű (néprajzi és építész) kutatás a népi építészeti örökség közé bizonyos épületeket. A következő összefoglaló táblázatok települési bontásban mutatják be a felmért épületeket, néhány kulcsszavas ismertetővel, melyek általában az adott dokumentációból származnak.

SZENTPÉTERSZEG

Varga Gyula 1992-ben készített szentpéterszegi felmérése viszonylag szűk merítésben, öt épületet dokumentált:

Varga Gyula szentpéterszegi felmérése	
Dózsa György utca 1.	Tájház
Kossuth utca 63.	Népies barokk lakóház
Kossuth utca 65.	Népies barokk lakóház
Arany János utca 2.	Nádtető ház
Kossuth utca 49.	Nagygazda ház

Szentpéterszeg esetében az 1999. évi felmérőtábor során 12 lakóház került felmérésre, ezek közül 8 épület tekinthető egykori nagygazda portának, 4 épület pedig archaikusabb formákat őrző épületnek. A felmért épületek közül a Tájház kialakítása ekkor már megtörtént, az épület országos műemlékvédelem alatt állt, így az értékleltárba való felvétele egyértelmű volt.

Szentpéterszeg 1999. Népi építészeti felmérőtábor dokumentációja	
Kiss Ernő utca 23.	1890 körül épült, vertfal, vályog javítások, nádtető
Nép utca 16.	1850 körül épült, vertfal, nádtető
Dózsa György utca 1.	1890 körül épült, vályogfal, nádtető
Vöröshadsereg (jelenleg Fekete Borbála) utca 28.	1900-1910 körül épült, vertfal, nádtető
Nép utca 1.	1870-es évek második felében épült, téglalapon vályogfal, cseréptető
Dózsa György utca 2.	Népies barokk ház, cseréptető

Kossuth utca 63.	1849-ben épült népies barokk ház, téglalap alapon vályog, cseréptető
Kossuth utca 65.	Népies barokk ház, cseréptető
Kossuth utca 52.	Tégla alapon vályogfal, cseréptető
Kossuth utca 81.	Népies barokk lakóépület
Kossuth utca 97.	Népies barokk lakóépület
Arany János utca 4. (Valószínűleg megegyezik a Varga-dokumentációban Arany János utca 2. néven említett házzal.)	Nádtetős épület, négyzetes alaprajzú tornáccal

A táblázatokból jól látszik, hogy a két felmérés által érintett épületanyag nagyobb részt megegyezik, bár Varga Gyula Szentpéterszeg esetében egy viszonylag kis gyűjtést végzett, ez is lefedi a település karakteres népi építészeti emlékeit. Érdekes a falu esetében, hogy 1994-ben 10 lakóépületet, és a falu teljes régi részét műemléki védelem alá vették (a tájház épülete országos, míg a többi helyi védelmet kapott): a védett épületek listája gyakorlatilag megegyezik az 1999-es felmérés címlistájával.

GÁBORJÁN

Gáborjában Varga Gyula több alkalommal is fotózott, képanyagának kisebb része 1971-ből, nagyobb része 1992-ből származik, mindkettő fekete-fehér filmre készült. Ezek mellett datálatlan, de már színes filmre készített képeit feltételezhetően 1997 körül készítette. Fotódokumentációjába összesen 12 épület került bele:

Varga Gyula gáborjáni felmérése	
Arany János utca 26.	Nagygazda ház, cseréptető.
Arany János utca 16.	Népies barokk ház, cseréptető.
Arany János utca 22.	Nagygazda ház, cseréptető.
Fő utca 72.	Nádtetős lakóház, szarkalásos tornáccal.
Szántó Kovács János utca 8.	Nádtetős lakóház, tornác nélkül.
Szántó Kovács János utca 40.	Nádtetős, téglapilléres törttornácos lakóház.
Petőfi utca 17.	Nádtetős lakóház, szarkalásos tornáccal.
Hajnal utca 13.	Nádtetős ház, tornác nélkül.
Fő utca 69, 71, 73, 75. házsora.	Népies barokk házsora.

2000. évi felmérés:

Népi építészeti felméréstábor, 2000	
Hajnal utca 2.	Háromosztatú, tornác nélküli lakóház, vályogtégla.
Fő utca 72.	Háromosztatú, szarkalábas oszlopos, oldaltornácos lakóház szoba-pitvar-szoba beosztással, vert-, esetleg rakottfal, patics oromzattal.
Szántó Kovács János utca 8.	Háromosztatú, tornác nélküli lakóház, vertfal.
Szántó Kovács János utca 40.	Kétosztatú, téglapilléres törtornácos vályogfal /vertfal.
Hajnal utca 13.	Háromosztatú, tornác nélküli, rakott fal.
Petőfi Sándor utca 11.	Háromosztatú tornác nélküli lakóház, rakott fal.
Petőfi Sándor utca 17.	Háromosztatú, szarkalábas törtornácos lakóház, rakott fal.
Fő utca 75.	Istálló, vermes szín, lakóház (népies barokk általánosságban).
Arany János utca 18.	Díszes homlokzatú, polgári típusú épület.
Arany János utca 24.	Díszes homlokzatú, polgári típusú épület.
Arany János utca 26.	Háromosztatú, eredetileg törtornácos (ma már lopott tornácos) lakóház, pince és lábazati fal téglá, felette vályog falazat.
Szántó Kovács János utca 22.	Háromosztatú, téglapilléres oldaltornácos lakóház, vertfal.
Fő utca 69, 71, 73, 75. házsora.	Népies barokk házsor.

Összehasonlítva a gáborjáni felmérések címeit, azt láthatjuk, hogy a két dokumentáció – néhány kivételtől eltekintve – megegyezik, mind a két szemlélet ugyanazokat az épületeket tekintette a népi építészeti örökség részének. Egy épülettípus esetében láthatunk különbséget, ez pedig az Arany János utca 18. és 24. szám alatt álló polgári épületek, melyek bekerültek a 2000. évi felméréstábor dokumentációjába, Varga Gyula viszont nem fotózta le őket, pedig három épületet is megörökített az Arany János utcán. Az eltérés oka az lehet, hogy ezek a házak teljesen eltérnek a falu paraszti épületeitől: az utcafronttal párhuzamosan épültek, homlokzatuk városi hatásokat mutató díszítőelemeket visel, ezért a néprajzi szemlélet nem feltétlenül tekintette őket a népi építészeti részének, még akkor sem, ha ezeket a házakat is gazdag parasztcsaládok építették.

5. kép: Gáborján, Szántó Kovács János utca 8. Varga Gyula 1992-es felvételén. Tornác nélküli, nádtetős ház.
(Forrás: DE Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

Mindkét falut nézve látszik, hogy az 1999/2000. évi felmérőtáborok dokumentációjában több épület szerepel, mint Varga Gyula képein. Ennek magyarázata elsősorban gyakorlati okokban keresendő. Varga Gyula az 1970-es évektől kezdődő munkái során egy teljes térséget dokumentált, míg a felmérőtábor egy-egy településre tudott koncentrálni. Ráadásul a

technikai felkészültsége is jobb lehetett a táboroknak, hiszen Varga Gyula filmre fotózott, ami csak korlátozott számú kép elkészítését tette lehetővé. A mennyiségi különbség mellett nem érzékelhető minőségi eltérés, Varga Gyula – bár kevesebbet fotózott – a lényegyet, a legkarakteresebb épületeket megragadta, így a két dokumentáció gyakorlatilag azonosan látta a két település népi építészeti örökségét.

6. kép: Gáborján, Szántó Kovács János utca 8. Az elpusztult ház helye 2021 nyarán. (saját felvétel, 2021)

Változások

A 2021-es terepmunka során a Varga Gyula és az építészeti felmérőtáborok által dokumentált épületeket jártuk be újra, a bevezetőben említett kérdésekre keresve a választ.

GÁBORJÁN ÉPÜLETEI

Utca, házszám, melyik felmérésben szerepel. (2000: 2000. évi népi építészeti felmérőtábor, V.Gy.: Varga Gyula-archívum.)	Állapota a 2021-es terepbejárás idején.
Petőfi Sándor utca 11. (2000)	Elpusztult.
Szántó Kovács János utca 40. (V.GY., 2000)	Teljesen átalakított, a nádtetőt cserépre cserélték, a tapasztott oromzat helyére lemez került.
Szántó Kovács János utca 22. (2000)	Elpusztult.
Szántó Kovács János utca 8. (V.GY., 2000)	Elpusztult.
Arany János utca 18. (2000.)	Óvoda épülete: az eredeti fa ablakokat műanyagra cserélték, ezen kívül változatlanul szép állapotú épület.
Arany János utca 22. (V.GY.)	Szép állapotú, eredeti stíluslemek megtartásával felújított épület. ³¹
Arany János utca 24. (2000.)	Álló épület.
Arany János utca 26. (V.GY., 2000)	Álló épület.
Hajnal utca 2. (2000.)	Elpusztult.
Hajnal utca 13. (V.GY., 2000)	Elpusztult.
Fő utca népies barokk házsora. (Fő utca 69,71,73,75.) (V.GY., 2000)	Jelenleg is lakott, az eredeti stíluslemek megtartásával modernizált épületek.
Országos védelemre javasolt épületek	
Fő utca 72. (V.GY., 2000)	Romosodó.
Petőfi utca 17. (V.GY., 2000: Javaslat tájház kialakítására)	Elpusztult (romjai állnak még).

³¹ A vizsgált épületek esetében építéstörténeti kutatás nem történt, az *eredeti állapotra* való utalást a Varga Gyula által készített dokumentációra, illetve az 1999–2000. évi felmérés idején rögzített állapotokra értem.

Ha statisztikailag nézzük a fenti adatsort, a két felmérésben értéként meghatározott 16 épület közül még 10 (63%) áll (bár kettő a pusztulás szélén!), és csak 6 (38%) pusztult el teljesen, ami látszólag nem rossz arány. Azonban, ha épülettípusok szerinti bontásban nézzük a számadatokat, akkor egyértelmű tendencia rajzolódik ki: az elpusztult és a pusztulás szélén álló épületek kivétel nélkül az archaikusabb, náddal fedett, vert- vagy vályogfalú épületek közül kerültek ki, míg a használatban lévő, modernizált épületek mind az egykori nagygazda családok népies barokk vagy polgári jellegű házai. Gáborján esetében a felmérőtábor a műemléki védelem előkészítését is szolgálta, 11 helyi és 2 országos védelemre érdemes épületet jelöl a program záródokumentációja.³² A két országos védelemre javasolt épületből napjainkra egy maradt meg, a Fő utca 72. számú spalettás ablakú, szarkalábas tornácú lakóház. Az erősen romos állapotú épület az összedőlés szélén áll.

7. kép: A Fő utca népies barokk házsorának két tagja Varga Gyula felvételén. (Kép forrása: DE Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

8. kép: A Fő utca népies barokk házsorának két tagja a 2000. évi felmérés fotóin. (Forrás: <http://gaborjan.hu/images/gaborjan/muemlek/album21.html>. Utolsó megtekintés: 2023. 05. 09.)

³² <http://gaborjan.hu/images/gaborjan/muemlek/terkep.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)

9. kép: A Fő utca szépen felújított népi barokk házai 2021 nyarán. (saját felvétel, 2021)

SZENTPÉTERSZEG ÉPÜLETEI

Utca, házsám, melyik felmérésben szerepel. (1999: 1999. évi népi építé- szeti felmérőtábor, V.Gy.: Varga Gyula-archívum.)	Állapota a 2021-es terebbejárás idején.
Kiss Ernő utca 23. (1999.)	Elpusztult.
Nép utca 16. (1999)	Elpusztult.
Dózsa György utca 1. (V.GY., 1999)	Eredeti állapotában áll (Tájház).
Vöröshadsereg (jelenleg Fekete Borbála) utca 28. (1999)	Elpusztult.
Vöröshadsereg (Jelenleg Fekete Borbála) utca 5. (1999)	Eredeti állapotában áll.
Nép utca 1. (1999)	Helyreállítva eredeti állapotába.
Dózsa György utca 2. (1999)	Stílusazonos felújítás
Kossuth utca 52. (1999)	Stílusazonos felújítás
Kossuth utca 63. (V.GY., 1999)	Eredeti állapotában áll.
Kossuth utca 65. (V.GY., 1999)	Eredeti állapotában áll.
Kossuth utca 81. (1999)	Eredeti stíluselemek megtartásával felújítva.
Kossuth utca 97. (1999.)	Eredeti stíluselemek megtartásával felújítva.
Arany János utca 2 (4?) (V.GY., 1999)	Elpusztult.
Bem József utca 41. (1999.)	Teljesen átalakították.

Gáborjánhoz képest Szentpéterszegen némileg máshogy alakultak a számarányok: a 14 felmért épületből 10 áll (70%) és megőrizte az eredeti stílusát, és csak 4 (30%) pusztult el. Ha épülettípusok szerint vizsgáljuk ezeket az arányokat, a gáborjánihoz hasonló adatokat kapunk: a 10 megmaradt épület egy kivételével nagygazda családokhoz kötődő ház, míg a négy elpusztult épület vert- vagy vályogfalú, nádfedéses volt.

Mindent összevetve két, jól elkülöníthető tendencia érvényesül Gáborján és Szentpéterszeg népi építészeti örökségével kapcsolatban, mindkettő egy-egy épülettípushoz kapcsolható. Míg Varga Gyula néprajzi és a népi építészeti felmérőtáborok építészeti-műemlékvédelmi szempontjai alapvetően azonos épületeket tartottak védendőnek és értékesnek, a településen élők számára ezek az értékkonstrukciók nem feltétlenül voltak relevánsak.

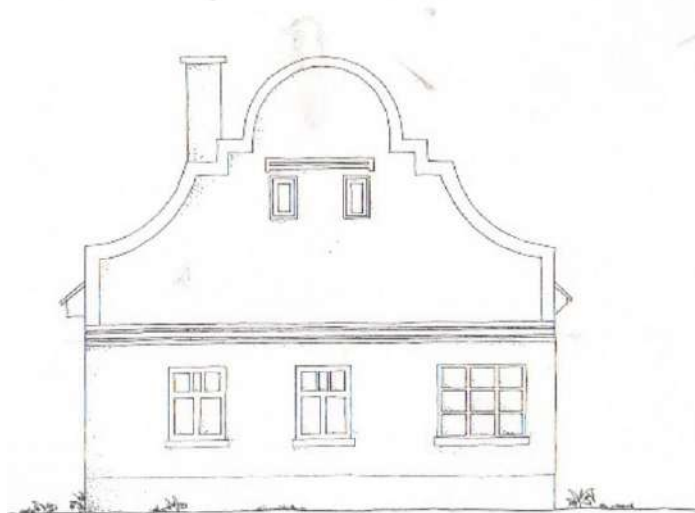

10. kép: Szentpéterszeg, Fő utca 63. Népies barokk lakóház Varga Gyula 1992-es felvételén.
(Kép forrása: DE Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

Az első eset a vályog vagy sárfalú, náddal fedett épületek példája. Ezek a házak egyértelműen a kutatói örökségkép részét képezték, többet közülük helyi vagy

országos műemléki védelemre is javasoltak a szakemberek, napjainkra azonban mindössze kettő maradt belőlük eredeti állapotában a vizsgált falvakban: az egyik a gáborjáni Fő utca 72. számú ház, ami kiemelten értékes volta ellenére gyorsan pusztul, és bár lakott, az összeomlás határán áll. A másik példa a szentpéterszegi Dózsa György utca 1. szám alatti tájház, ami jól példázza az épülettípus megőrzésének nehézségeit. Mivel állandó lakhatásra már nem volt alkalmas, nem lehetett korszerűsíteni, megőrzésének egyetlen módja a tájházzá alakítás volt, amit Szentpéterszeg önkormányzata az 1990-es évek végén meg is tett. Folyamatos karbantartása, nyitvatartása olyan költségekkel járna, amit az önkormányzat nehezen tudna előteremteni, így az épület állaga gyorsan romlik, ráadásul a megnyitása óta eltelt negyed évszázadban sem sikerült az épületet bekapcsolni a falu vérkeringésébe, a helyiek számára nem funkcionál olyan közösségi térként, ami az épület élő örökségé válását elősegítené. A tájházak kialakításának, működtetésének nehézségeire jó példa Gáborjából a Petőfi utca 11. számú ház esete: az országos műemléki listára javasolt épületet a felmérőtábor összefoglaló dokumentációjában tájháznak ajánlották, ez azonban végül nem került kialakításra, ahogy a műemléki védelmet sem kapta meg az épület, ami azóta összedőlt.

HOMLOKZAT M 1:50

11. kép: A szentpéterszegi Fő utca 63 homlokzati rajza az 1999. évi népi építészeti felmérés dokumentációjából.

(Forrás: <http://www.biharkoz.hu/Ertekmentes/hh17.html>. Utolsó megtekintés: 2023. 05. 09.)

A nádfedél és vályogfal tehát sokkal inkább csak a néprajzkutatók és a műemlékvédelmi szakemberek számára érték, a helyiek számára a legritkább esetben jelentenek megőrzendő örökségelemeket. A legjobb példa erre a szentpéterszegi Bem József utca 41. szám épület: az 1994-ben helyi védettséget kapó lakóház még az 1999-es felmérés idején is eredeti állapotában látható fehérre meszelt fallal, nádtetővel,³³ a 2010-es műemléki jelentésben azonban már egy cserepes tetetű, zöldre festett épületet láthatunk,³⁴ ami épp azokat az értékeket veszítette el, amelyekért műemlékké nyilvánították.

12. kép: *Szentpéterszeg, Fő utca 63. Az eredeti állapotában megőrzött lakóépület.* (saját felvétel, 2021)

Hasonló a helyzet a gáborjáni Szántó Kovács János utca 40. szám alatt álló épületnél. Mind Varga Gyula, mind a 2000. évi felmérőtábor megörökítette a vályogfalú, kétosztatú, nádfedésű lakóépületet, mely még az ezredfordulón is szép állapotban volt. A 2021-es terepbejárás idején még állt a szegény család által lakott, romosodó épület, azonban erősen átalakítva: nádfedését cserépre cserélték, tapasztott oromzata helyett lemezt tettek fel, és az ablakot is kicserélték. Az átalakításokkal az épület teljesen elvesztette korábbi karakterét. A teljes felmérés körülbelül

³³ <http://www.biharkoz.hu/Ertekmentes/album25.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 07.)

³⁴ <https://www.muemlekem.hu/muemlek/show/-9684> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 07.)

fele (14 épület) tartozott ebbe a kategóriába, melyek közül 10 megsemmisült, kettőt teljesen átalakítottak, egy eredeti állapotában maradt, de az összeomlás szélén áll, egyet pedig felújítottak, és tájháznak rendeztek be. A folyamat tehát egyértelmű, az elmúlt száz negyed évszázad során ezeknek az épületeknek körülbelül 70 százaléka eltűnt, 23 százaléka átalakult, és mindössze 7 százaléka áll eredeti állapotában, felújítva. A nagymérvű pusztulás oka – az épületek drága fenntartásán és körülményes hasznosításán túl – az is lehet, hogy a helyi közösségek képében ezekhez a házakhoz a szegénység képzete kapcsolódik, hiszen a múltban is a szegényebb családok lakták őket, és jelenleg is gyakran a társadalom peremére szorult, deprivált helyzetben lévő emberek élnek benne.

13. kép: Gáborján, Szántó Kovács János utca 40. A nádfedeles, vertfalú épület Varga Gyula és a 2000. évi népi építészeti felmérőtábor dokumentációjában is szerepel. Varga Gyula fotója, 1992. (DE Néprajzi Tanszék Múzeumtudományi és Néprajzi Archívum)

Nagyon eltérő helyzet tapasztalható a másik épülettípus, a díszes, tekintélyes nagygazda házak esetében. Ezek az épületek téglalapra épültek, nagyobb szobákkal, cserép- vagy palafedéssel, ami nagy előnyt jelentett a megmaradásuk számára. Mind Szentpéterszeg, mind Gáborján esetében a két szemlélet (néprajzi és építészeti-műemlékvédelmi) értékékként kezelte ezeket a házakat, és a tereptapasztalatok

alapján kijelenthető, hogy a helyi közösségek is értékként tekintenek ezekre az épületekre, fennmaradási arányuk gyakorlatilag 100 százalékos. Legszemléletesebb esetpéldája ennek a népies barokk épületek helyzete, melyeknek jó részét felújították, megőrizve az épületek eredeti stílusjegyeit.

14. kép: Gáborján, Szántó Kovács János utca 40. Az egykori nádtetős lakóépületet mára átalakították, azokat a jellegzetességeket, melyek miatt a 2000. évi felmérés védelemre javasolta, teljesen elvesztette. (saját felvétel, 2021)

Gáborjánban a Fő utcán (69, 71, 73 és 75. szám alatt) egy szép, négy épületből álló népies barokk épületegyüttest örökített meg Varga Gyula és az építészek felmérőtábor. A terepkutatás során felkeresett házsor minden tagja jelenleg is lakott, felújításuk során megőrizték az épület karakterét adó ívelt, barokkos hatású oromzatot. Ráadásul a házsor bővült is egy taggal, a Fő utca 77. szám alatt működő vállalkozás épülete újonnan épült, kialakításában azonban átvette a mellette álló épületek stílusát, egyedül méretben változott: míg a régi épületek két (helyenként a tornác befalazásával három) ablakkal néznek az utcára, az új épület négy ablakos homlokzati kialakítást kapott.

Szentpéterszegen szintén jelentős szerepet játszik ez a stílus, mind a néprajzi, mind az építészeti örökségkép részévé vált: a településen álló összes ilyen épület szerepel a dokumentációkban. Napjainkig eredeti állapotában áll mind az öt épület, és az 1990-es évek végén épült buszmegálló, majd a 2011-ben átadott Piactér homlokzata is a népies barokk házakat utánozza, ami jól példázza, hogy az épületek

megőrzésén túl a helyi közösség igyekszik az új közterületek építészetét is összehangolni a régi stílussal.

Kitekintés

A Szentpéterszegen és Gáborjánban végzett kutatások azt példázzák, hogy az elmúlt évtizedek és napjaink változó faluképeinek és háztípusainak, illetve az ezekhez kapcsolódó helyi örökségképeknek a leírására az egyik legcélszerűbb módszer az örökséghelyzeti elemzés, hiszen komplex vizsgálati módszerrel közelít az örökséghez és a változási folyamatokhoz. A kutatás eredményeképpen sikerült főbb vonalaiban kirajzolni azokat a tendenciákat, amelyek egy-egy örökségelem megmaradását vagy eltűnését befolyásolják.

Természetesen, ha ugyanilyen szempontok szerint elvégeznénk a kutatást egy másik településen, lehetséges, hogy más eredmények születnének, hiszen nincs két teljesen egyforma közösség, és a földrajzi, történeti, gazdasági adottságok is mások lehetnek. Általános érvényű következtetéseket tehát a dolgozatban bemutatott két esetpéldából sem lehet levonni, ugyanakkor mindenképpen érdemes odafigyelni azokra a tendenciákra, melyek kirajzolódtak.

Az első és legfontosabb ilyen tanulság a kutatói és a helyi örökségkép különbözősége: amit egy néprajzkutató vagy műemlékvédelmi szakember a helyi örökségkép részének és védendőnek tart, azt a helyi közösségek nem feltétlenül tekintik megőrzendőnek, hiszen azon túl, hogy fenntartásuk gazdaságtalan, sokszor mentális képükben a szegénység képzete kapcsolódik hozzá. A kutatás azonban azt is bizonyítja, hogy vannak olyan elemei a népi építészetnek, melyek jól integrálhatóak a modern viszonyok közé (elsősorban azért, mert már megépülésükkor is viszonylag fejlett struktúrának számítottak), illetve a falvak identitásának alakítóivá is válhatnak. Ilyen esetpélda Szentpéterszeg esetében a népies barokk építészet, ami a 21. században is visszaköszön a falu buszmegállójának és piacterének kialakításában. A teljes bihari térségben vizsgálva a kérdést érdemes kiemelni Hajdúbagos esetpéldáját, ahol szintén nagy számban állnak népies barokk épületek, ezért a polgármesteri hivatal és a piac épülete itt is ebben a stílusban épült, a hagyományos építészet egy eleme tehát be tudott illeszkedni a falu jelenkori identitásába.

Az örökséghelyzeti elemzések ritkasága és a téma feldolgozatlan volta további kutatásokra ösztönöz, hiszen a lehetőségek száma bőszeges. Az eddigi munka alapján úgy tűnik, hogy a népies barokk építészet az egyik olyan örökségeleme a bihari térségnek, amely mind a kutatói, mind a helyi örökségképben érték-ként tételeződik, a későbbiekben tehát erre szeretném a hangsúlyt helyezni, kiterjesztve

vizsgálataimat a történeti Bihar határon túli, magyarok lakta régióira (Bihari Hegyköz és Érmellék) is, hiszen a stílus itt megjelenik több településen is.

15. kép: *A népies barokk, mint a helyi örökség eleme: a régi nagygazda házak oromzatának stílusában épített piac épülete. (saját felvétel)*

Bibliográfia

- BALASSA M. Iván
1994 *A parasztház története a Felföldön*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
2004 *Magyar népi építészet*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- BELLON Tibor
1989 *Építészeti rendszabályok a XVIII–XIX. században az Alföldön*. In Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészet az Alföldön II*. Nagykovács: Arany János Múzeum. 25–44.
- BÍRÓ Friderika
1975 *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig (1972)*. Szombathely: Vas Megye Tanácsa Múvelődésügyi Osztálya.

Vadász Márton

CSERI Miklós

1987 *Népi építészet és lakáskultúra a Szüba-völgyben.* Gömör Néprajza VIII. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.

CSERI Miklós – SÁRI Zsolt

2009 *Vidéki életmódváltozások a 20. században.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

DANKÓ Imre

2002 *Fragmenta Historica Ethnographica.* Válogatott tanulmányok. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok.

KAVECSÁNSZKI Máté

2017 Topológia és tipológia – A morfológiai szemlélet a magyar népi lakóház kutatástörténetében. *MúzeumCafé* 59–60. 69–111.

KURUCZ Albert – BALASSA M. Iván – KECSKÉS Péter (szerk.)

1987 *Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon.* Budapest: Corvina.

LETÉNYI Árpád – TÓTH Endre (szerk.)

1979 *Hajdú-Bihar megye népi építésze.* Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága.

NYAKAS Miklós

2000 Gáborján. In Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai.* Debrecen: Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata. 285–286.

OSVÁTH Pál

1996 *Bihar vármegye sárréti járása leírása.* Debrecen: Ethnica.

PAPP Antal

1996 A Berettyó-Kálló közének átfogó földrajzi jellemzése. In Rác Zoltán (szerk.): *Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg.* Debrecen: Rác Építész Iroda. 11–42.

TAMÁSKA Máté

2011 Történeti városközpontok örökséghelyzete a Felső-Bódva mentén. *Urbis. Magyar Várostörténeti Évkönyv VI.* Budapest: k.n. 261–293.

2013 *Kassa-vidék településképei.* Pozsony: Kalligram.

VARGA Gyula

1979 A Bihari Síkság népi építkezése. In Letényi Árpád – Tóth Endre (szerk.): *Hajdú-Bihar népi építésze.* Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága. 193–233.

1996 Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg történeti néprajza. In Rác Zoltán (szerk.): *Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg.* Debrecen: Rác Építész Iroda. 89–122.

Források

Varga Gyula fotódokumentációja: DENIA Varga-archívum, feldolgozás alatt.

Első katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2115991.9220758234%2C6020756.522556486%2C2128059.417916346%2C6025122.987797277> (Utolsó megnézés: 2023. 05. 08.)

- Második katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2109289.350158051%2C6019294.54636144%2C2133-424.341839095%2C6028027.476843021> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)
- Harmadik katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=2115475.972134813%2C6021053.384004824%2C2127543.4679753357%2C6025419.849245615> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)
- Negyedik katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2111200.2758652573%2C6019521.0483155%2C2135335.2675463012%2C6028253.978797081> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)
- Szentpéterszeg és Gáborján 1886-os kataszteri térképe: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2399756.063413186%2C5978424.2-96141582%2C2420874.025063959%2C5986065.55384103> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)
- Szentpéterszeg 1999. évi népi építészeti felmérőtáborának dokumentációja: <http://www.-biharkoz.hu/Ertekmentes/Bevezeto.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)
- Gáborján 2000. évi népi építészeti felmérőtáborának dokumentációja: <http://gaborjan.hu/images/gaborjan/muemlek/tartalom.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 08.)

Hortobágyi pásztorok bőrmunkái a XX–XXI. század fordulóján két juhász példáján keresztül.

Bevezetés

Tanulmányaimat a gimnázium elvégzésével Nádudvaron folytattam a település népi kismesterségeket oktató szakiskolájában.¹ Az itt töltött évek alatt ismerkedhettem meg jobban a hortobágyi pásztorok díszítőművészetével, bőrmunkáival, melyek már amúgy is régóta figyelmem középpontjában helyezkedtek el.

Nádudvari tartózkodásom alatt több idős pásztor emberrel ismerkedhettem meg, köztük voltak még aktív tárgykészítők is. Az idő teltével egyetemi tanulmányaimhoz kötődő gyűjtő utak során ilyen fajta ismeretségi körömet is sikerült bővíteni.

Jelen dolgozatomban a velük készített gyűjtéseim kezdeti eredményét szeretném bemutatni, ezen keresztül képet adni a hortobágyi pásztorok bőrtárgyalkotó tevékenységéről. Írásom elején igyekszem értelmezést adni a Hortobágy táji lehatároltságát illetően, illetve kitérni a térség kulturális egységének határait. Ezt követően a tárgyi kultúra változásának megértését segítő, kitérek a hortobágyi pásztorok XX. század előtti életmódjának rövid összegzésére, és az azt követő idők során a tárgykultúrában bekövetkezett látványosabb változásokra, melyeket interjúim alatt gyűjtöttem, a pásztorok között tett látogatásaim során tapasztaltam. Dolgozatom utolsó nagyobb egységében a pásztormunkák egy-egy jellegzetes bőrmegmunkálási területét mutatom be két – még a közelmúltban, illetve a jelenben is aktív – bőrtárgykészítő pásztor példáján keresztül.

Dolgozatomban nem kívánom teljes értékű elemzéseként bemutatni a hortobágyi pásztorok tárgyi kultúrájának megváltozását a XX. és XXI. század folyamán, csupán nagyobb, általánosabb példákat sorolok írásomban. A változá-

¹ Témavezető: Dr. habil. Kavacsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

sok elemzését – vagy éppen a tárgykészítés archaikus formájából adódóan a változás hiányát – csupán két jellegzetes pásztorbőrmunkán keresztül kívánom bemutatni, más tárgytypus elemzésére most nem vállalkozom.

Bőrműves tevékenységem, néprajzi tanulmányaim és gyűjtőútjaim alkalmával gyakran felmerülő kérdés a pásztorbőrműveken alkalmazott technikák szakmailag helyes megnevezése. Ezek használatát illetően nagyobb szakmai viták is ki szoktak alakulni, de érdemi eszmecsere, megegyezés többnyire nem születik. Véleményem szerint fontos ezeknek a szavaknak a helyes használata, ezért dolgozatomban vállalkozom ezek alkalmazásának megfelelő módját illetően véleményem kifejtésére.

A Hortobágy és a Hajdúság területi lehatárolása

Fontosnak érzem körülhatárolni az általunk vizsgálni kívánt területet. Ezt már több jeles kutatónk is megtette, én elsődlegesen az ő leírásait követve határozom meg Hortobágy fogalmát, mégis azokat egybegyűrve szeretnék egy általam is meghatározott koncepciót az olvasó elé tárni.

Maga a név egy Hort nevű puszta, és egy lapályos, Bágy nevéből származhat nagy valószínűséggel. Az ebből kialakult Hortobágy kifejezést valószínűleg először ilyen formában a XIX. század első évtizedeiben használhatták. A török kiűzését követően a Debrecen városától nyugatra elhelyezkedő apró települések elnéptelenedve, elpusztulva álltak egykori helyükön. Ezeket Debrecen különböző úton-módon saját fennhatósága alá vonta, egykori legelőik egyben hatalmas tömbként tartoztak Debrecen irányítása alá.² Bár ezek a települések közül még ma is létezik egy-kettő valamely formában, például Elep.

Tulajdonképpen elmondható, hogy a Hortobágy puszta alatt Debrecen nyugati kiterjedésű legelőit értjük a török kiűzése utáni évszázadokban. Itt, a mátai hídnál (később Kilenclukú híd) postaállomás is létesült 1699-ben, és megépült a későbbi csárda elődje, ezt követően kocsiallás is létesült mellettük.³ A csárda környezete az 1950-es években kezd el betelepülni,⁴ 1966-ban válik önálló településsé.⁵ A témában íródott etnográfiai művekben tehát többféle-

² Béres 1982: 7–8.

³ Béres 1982: 7–8.

⁴ Hortobágy Község Önkormányzata <https://hortobagy.hu/telepulesunk/telepulestortenete/> (Utolsó megtekintés: 2022. 03. 28.)

⁵ Papp 2008: 11.

képpen jelenik meg Hortobágy. Így érthetjük alatta az 1966-ban megalakult települést, vagy a Hortobágy pusztát, melyet kutatóink, bár más szempont szerint, de nagyjából egyforma módon osztanak fel. Elkülönítik a debreceni Hortobágyot – hallani a területre a Kis-Hortobágy kifejezést is –, illetve az ismertebb Nagy-Hortobágyot, mely fogalmak egyes szerzők, kutatók használatában más-más meghatározást is takarhatnak.

Béres András a debreceni Hortobágyot a mai Hortobágy falu köré húzott vonallal határolja el, különböző legelők, illetve települések neveinek segítségével. Ezek a következők: Nagyhegyes, Egyek, Angyalháza, Szelencés, Sáros-ér, Tiszacsege, a Balmazújváros-Debrecen határán fekvő Szálka-halom, valamint magába foglalja Ohatot, Mátát és Zámot.⁶ Ezzel szemben Barna Gábor más módszerrel határozza meg ugyanezt a területet. Szerinte meg kell néznünk, mely településekből kerülnek ki a hortobágyi pásztorok zömével, és azon települések és határaik számítanak bele a debreceni Hortobágy fogalmába, melyet egyszerűen ő csak Hortobágyoknak nevez. Ezek a települések: „Tiszacsege, Nádudvar, Balmazújváros, Tiszaörs, Egyek, Nagyiván, Debrecen és a hajdú városok.”⁷

A Nagy-Hortobágy egy ennél tágabb meghatározás. Tulajdonképpen azt kell mondanunk, hogy ebbe a fogalomba tartozik az a Debrecentől nyugatra elhelyezkedő pusztalegelő terület, mely nagyrészt hasonló kulturális jegyeket mutat. Ezek alapján hasonló módon, mint a debreceni Hortobágyot, Barna Gábor az előző településeket a következő községek, városok nevével egészíti ki: Tiszaigar, Tiszaszőlős, Tiszaszentimre, Tiszaörvény, Tiszaderzs, Tiszafüred, Újszentmargita, Polgár, Búdszentmihály (Tiszavasvári), Kaba, Püspökladány és természetesen ezen települések környezete. Hozzáteszi még Barna Gábor azt is, hogy nagyobb összefüggések értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk az említett területtel szomszédos tájakat is, a Nagy-kunságot és a Nagy-Hortobággal amúgy is egybeolvadó Hajdúságot. Az ezekkel kiegészített térséget nagy tiszántúli állattartó övezetnek is nevezi, mely utal az általam is megfogalmazott kulturális egységére a területnek.⁸ Bár ez is egyértelmű megfogalmazás, jelen nagyobb egységénél könnyebben értelmezhető talán Béres András megfogalmazása, aki ismét egy körvonalaszerű határhúzással jelöli ki a terület gyepűjét. Ezek szerint a Nagy-Hortobágy magába foglalja a debreceni Hortobágyot, határa Debrecentől északig Tiszalökig húzódik, tovább halad a Tisza vonalán Tiszafüredig, onnan Kunhegyesen, Karcagon, Püspökladányon keresztül fordul

⁶ Béres 1982: 7.

⁷ Barna 1979: 12.

⁸ Barna 1979: 12.

vissza, majd tart Nádudvaron és Hajdúszoboszlón át Debrecenig.⁹ Ez utóbbi meghatározást értem a dolgozatom további részében Hortobágy alatt. Meg kell ezen kívül említeni Papp József meghatározását, mely szinte rimel a Béres által megfogalmazottra. Kiegészítést annyit találunk benne, hogy keleti határaként a Hortobágy Papp József a Nyírség földrajzi értelemben vett kezdetét határozza meg, délről a Sárréttel, északról szintén a Tiszával határolja, de egy két településnévvel kiegészíti az eddig elmondottakat, úgymint „Tiszadob, Tiszagyulaháza, Újtikos, Polgár, Görbeháza, Folyás, Újszentmargita”.¹⁰ Fontos még Papp József kapcsán megemlítenünk, hogy nála a tárgyalt tájegység Nagyhortobágyként jelenik meg leírva, és kiemeli, hogy a helyi lakosok nemigen emlegették egységében ezen a néven, hanem az ezt felépítő legelők neveit használták, például: Mátá, Zám, Ohat.¹¹

Ez utóbbi tájegység-meghatározáson túlmutat, hogy sokan Hortobágy alatt nem a néprajzi vagy közigazgatási egységet értik, hanem azt egybe kötik az 1973-ban megalakult Hortobágyi Nemzeti Park területi kiterjedésével. Ez a mi szempontunkból egyáltalán nem kívánatos elemzési egység, hisz a nemzeti park a népi kultúrának több területi egységét foglalja magába, így néprajzi szempontból annak elemzése jelen esetünkben nem releváns.

A Hortobágy körberajzolásánál könnyebb feladatot jelent számunkra a Hajdúság meghatározása. Legegyszerűbben úgy járhatnánk el, ha ez alatt a fogalom alatt a jelenlegi Hajdú-Bihar megye Hajdú felét emelnénk be elemzésünkbe, mellyel nem is állnánk távol a kívánatos eredménytől. Ezt annyival egészíteném ki, hogy hozzáveszem a megerendezést megelőzően a Hajdú Kerülethez tartozó területeket is. Bár ezek a hozzávett területek nagy része beleesik a már korábban meghatározott Nagy-Hortobágy terminológiánkba is. Ennek oka az a magas fokú egybeolvadás és kulturális azonosság, amit a Hortobágy és a Hajdúság mutat, melyre már Barna Gábor is utalt.¹²

Pásztorok a Hortobágyon

Míg a környéken a történeti időkben az állattartás volt a legáltalánosabb megélhetési lehetőség – kiemelve a tájegységen a XVI. században megjelenő hajdúkat –, addig az említett mezőgazdasági ágazat átalakulása révén a XVIII.

⁹ Béres 1982: 7.

¹⁰ Papp 2008: 13.

¹¹ Papp 2008: 11.

¹² Barna 1979: 12.

században kezd megváltozni az említett tájakon a gazdálkodás formája. Ez az új állatfajták – például a merinó birka –, illetve a velük együtt járó istállózó állattartás elterjedését jelenti. Ennek értelmében logikus, hogyha az állatok között magasabb húshozamot, tejhozamot szeretnénk elérni, akkor az addig általános rideg tartási mód nem megfelelő számunkra, hanem a téli időszakban takarmányozni kell a jószágokat. Ez viszont a termőföldek megnagyobbításával, legelők feltörésével jár, így utóbbiaknak a területe csökkenésnek indult. Az említett változás, illetve az új állatfajták megjelenése és elterjedése természetesen nem egyik napról a másikra ment végbe. Az átalakulással és a paraszti réteg földművelési, étkezési szokásaival kapcsolatban gazdag leírást olvashatunk Balogh István *Hajdúság* című monográfiájában.¹³

Mivel jelen írásnak témája elsősorban a pásztorok börtárgyai, így az ő társadalmi helyzetüket, szokásaikat, művészetüket nem mutatom be, helyet hagyva inkább bőrmunkáik leírására.

Papp József munkájában olvashatunk rövid történeti összefoglalót a Hortobágyon munkát vállaló pásztorokról. Fontos kiemelni, hogy a földművelés folyamatos terjedése ellenére ez a terület igen sokáig megőrizte nagyállattartásra alkalmas formáit. Eredménye ez annak, hogy a pusztára erre a gazdálkodási formára a legalkalmasabb, illetve a helyiek szokásaikhoz, hagyományaikhoz ragaszkodó magatartásának. A terület török kori pusztulásakor (a tizenöt éves háború és Várad felszabadítása közötti szűk évszázadban folyamatos harcok, csapatátvonulások helyszíne volt) jelennek meg itt a hajdúk. Ezek a katonáskodással is foglalkozó, felfegyverzett férfiak vállalják a bizonytalan helyzetben is a helyi nagygazdák állatainak őrzését, illetve az állatok nyugati mészárszékekre hajtását, ahol több települést mentenek meg az éhínségtől. A sokszor megreagulázhatatlannak minősített hajdúkat végül Bocskai István telepíti le a később hét hajdúvárosként ismert településre (Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Hajdúhadház, Vámospércs és Polgár, mely utóbbit végül elhagyják a hajdúk felekezeti viszályok miatt).¹⁴

A török kori pusztítás lezárására, a rideg tartás átalakulására, az új fajták megjelenésének időszakára, vagyis a XVIII. századra kezd átalakulni a hortobágyi pásztorkodás is – ez a kezdete a ma általánosságban ismert külterjes állattartás megjelenésének. Erre az időre jellemző már, hogy a környező településekről, de főleg Debrecenből kerülnek ki a pásztorok,¹⁵ később ezek aránya eltolódik, legtöbbször inkább már a Barna Gábor által is említett településekről

¹³ Balogh 1969.

¹⁴ Papp 2008: 169–170; Balogh 1969: 33–34.

¹⁵ Papp 2008: 170–171.

kerül ki.¹⁶Az állattartással, állatok őrzésével foglalkozó személyek munkájuk formájából kifolyólag valamilyen szinten mindig is a társadalom valamely periférikus területére sodródtak. Ennek köszönhető talán, hogy a mai világban még meglévő képviselőik között igen erősen élnek a korábbi korokból megmaradt kulturális, szellemi vagy tárgyi jegyek. Ezek a jegyek még jobban megőrződtek olyan területeken, melyek bizonyos szempontból kimaradtak az ország gyorsan fejlődő, globalizálódó világából. Bizonyos értelemben ilyen területnek számít a magyar puszták is. Bár éppen egy könnyen járható sík terepről beszélünk, mégis, annak hatalmas, emberi erővel szinte bejárhatatlan területei, nádasokkal körülvett legelői a periférikus területekre jellemző hatásokat generáltak az ott élőkre vonatkozóan.

A fentebb említettek következtében az általam vizsgált területen is a pásztorok körében több régies, több évtizede eltűntnek hitt tárgy, ruhadarab jelenik meg hétköznapi használati tárgyként. Az első ezek közül a jegyek közül, ami a legszembevetőbb, az öltözködésük. Hosszabb időtartam alatt Nádudvaron volt lehetőségem ezzel kapcsolatosan megfigyelést végezni. Itt az elmúlt öt évben sem volt ritka, hogy idős – már a botot letevő, a tarisznyát szöggre akasztó – pásztor emberek pitykés mellényben, kalapban, csizmában jelenjenek meg az utcára kimenve. Bár elenyészően, de a fiatalabb aktív korosztály köreiben is megfigyelhető ez a jelenség Nádudvaron, ugyanis akadnak olyan emberek is, akik széles karimájú, nagy kalapban jelennek meg esténként a vendéglátóipari egységekben vagy a boltokban. Volt szerencsém Nádudvaron olyan idős emberrel beszélgetni (J. M.), aki ugyan kora miatt már rég maga mögött hagyta a pusztát, de viseletében még ma is őrzi aktív munkálkodó idejének emlékét. Az ő viseletében még archaikusabb elemeket figyelhettem meg. Ilyen volt például a maga készítette kucsma és *pruszli* viselete is, mely a háti- és elejbőr kombinációjából kialakult, a céhmesterek bekecseit szabásában utánzó egyszerű kialakítású bőrmellény.

Ezek még ugyan meglévő jelenségek, de alacsony számuk miatt nem tekinthetők reprezentatív értékűnek. Azt kell mondanunk nagy általánosságban, hogy a bőrcsizma, a különböző kalapok, a pitykés mellények ma már nem képezik a mindennapi öltöze részét a pásztorok körében sem, ezzel szemben egyre gyakrabban kerülnek elő az utóbb említett darabok és társaik egy-egy ünnepnap alkalmával, akár a fiatal korosztály körében is. Ezek az elemek, melyek a XIX. század végén, a XX. század első felében még viszonylagos újdonságnak számítottak (például a csizmanadrág), mai társadalmunkban már avított darabként sze-

¹⁶ Barna 1979: 12.

repel, de a pásztorok körében igen népszerű. Kijelenthetjük tehát, hogy a pásztorok ünneplőiben fellelhetőek még a már említett ruhadarabok, de hétköznapi ruhájukat már többnyire, egy-két esetpéldát leszámítva, lecserélték, így *hétköznapi* ruháikat az idősebbek vászon munkásruhaként emlegetik – „olyan, mint mindenki másé”, a fiatal pásztorok pedig előszeretettel vásárolnak maguknak erdészeknek, vadászoknak készített, strapabíró ruhadarabokat. Jellemző az utóbbiak csoportjára, hogy hétköznapi nem minden esetben viselnek már kalapot. Fejfedőjük sokszor a népi szubkultúrában is már jól ismert, az egykori angol munkásdivatnak megfelelő sapka, elől simléderrel, melyre a fejfedő hátsó szövete előrebukóan van kialakítva. A bőrcsizma hétköznapi divatját pedig már a múlt században meghaladta a gumicsizma.

Mivel a ruházat a legszembeütőbb archaikus elem a pásztorok viseletében, erről szólunk előbb pár szót. Bár elsősorban nem túl látványos darabok, mégis azt kell mondanunk, hogy az egyéb használati tárgyaik azok, amik az évtizedek, évszázadok során nem túl nagy változáson mentek keresztül, igen archaikus darabok, és sokan mind a mai napig használják őket. Gondolnunk kell itt a pásztorbotokra, más terelő eszközökre, bicskatokokra, pásztorokészségekre, tarisznyákra, csengő- és kolompszíjakra. A pásztorok között igen jeles helyet foglalnak el a bőrből készült használati eszközök. Itt ki kell emelnünk a használati eszközt, mint fogalom, hiszen ezek a pásztorok által használt bőrtárgyak munkaeszköznek számítottak, és számítanak ma is, nem dísz tárgyként funkcionálnak. Hajdúsámsonban volt szerencsém az általam meglátogatott pásztornál (L. S.) ezeknek a használati tárgyakkal az igazán szép sorát megismerlni. Szinte mindenféle bőr használati eszköz, tárgy megtalálható volt nála, melyek a saját keze munkáját dicsérik. Igazán ritka, hogy az ember a mai világban olyan pásztorregényiséggel találkozzon, akinek a bőrmunkái ilyen szélességű palettát mutassanak.

Pásztorok bőrmunkái

„A pásztorok által készített bőrtárgyak különleges műfaját képviselik a bőrrel való munkálkodásnak. A pásztor az állatokkal jószerevével együtt élt, így helyzetéből adódott, hogy hasznára fordítsa az elhullott, megbetegedett állatok bőrét.”¹⁷

Mint ahogy a bőrműves mesterséget űzők egyik alapvető szakmai könyvének szerzője – Lukovszky Ilona – is írja, egyértelműnek tekinthetjük, hogy a

¹⁷ Lukovszky 2020: 16.

pásztorok igazán magas fokon értettek a bőr megmunkálásához, hisz együtt éltek velük, a múlt századok înséges időiben pedig az emberek igyekeztek nem hulladékot termelni, hanem a környezetük által nyújtott lehetőségeket minden esetben, minden mértékben kihasználni.

Ehhez hasonló módon fogalmazza meg Kresz Mária is a pásztorok bőrmunkákkal kapcsolatos mentalitását a Magyar Néprajz könyvsorozat Kézművesség kötetében. Ebben az írásban a szerző a népi szücsmunkákat tárgyalja, nagyban hagyatkozva Dorogi Márton gyűjtéseire, melynek egyik központi témája volt a pásztorok bőrkikészítési technikája.¹⁸

A pásztorok számtalan tárgyukat, ruházati darabjukat, azok kiegészítőit készítették el bőrből. Gondolhatunk itt díszes derékszíjakra, táskájukra vagy a Herman Ottó által említett, a foglalkozásuk ősiségét egyik legjobb módon szimbolizáló bocskorra.¹⁹ De ott találjuk a tárgyaik sorában a szücsmunkák remekeit, a különböző elej- és hátibőröket, bőrlajbikat, bundát, de említhetjük a sokszor igen díszesen készített hímzett „tányérú”, sallangos dohányzacskót is. A szíjak sora nem áll meg a különböző öveknél, hanem szép színességet mutat a kalapszíjakban, illetve a terelő kutyák nyakörvében vagy csengő- és kolompszíjakban. De nem mehetünk el a pásztorok legfontosabb eszközei mellett sem, gyönyörű bőrmunkákat figyelhetünk meg a szépen kidolgozott karikás ostorokon és pásztorkészleteken is.

A pásztoroknak ezen tárgyakkal kapcsolatos munkájáról és szerszámainak leírásáról elég pontos képet tár elénk 1906-ban Madarassy László. Bár az írása alapját képező gyűjtemény nem a Hortobágyról való, hanem egy *bugacx-monostori* cserényből, mégis érdemes megvizsgálunk, ugyanis nagyfokú hasonlóságot mutatnak a Hortobágy környékén élő ma is a tárgyalkotásban aktív pásztorok eszközeivel.

Az eszközkészletet megvizsgálva megállapíthatjuk – és a szerző is sejteti – ,hogy az tulajdonképpen a bőrműves iparosok szerszámkészletével azonos, annak egyfajta „primitívebb” változata.²⁰ Erre igen jó példa a szíjgyártók csikóinak vagy kösüinek az a formája, ahol csak maga a két satuként működő pofa van meg, és azt a térdük közé szorítva ülő helyzetben tudják használni. Erre példát gyűjtéseim során is találtam egy egykori cipész tárgyai között.

Nagy hangsúlyt fektet Madarassy a *hasi* vágására, az abból való fűzőszálak hasítására alkalmas eszközre. Ez tulajdonképpen egy olyan deszkadarab, mely-

¹⁸ Kresz 1991: 318–340.

¹⁹ Herman 1898: 59–62.

²⁰ Madarassy 1906: 90.

nek oldalába különböző vastagságú – az adott hasi anyagvastagságához igazodó – menetek vannak fűrészelve. Ennek belső végétől kell a deszkára úgy ráhelyezni a bicskapengét, hogy az él és a belső fal közötti rész olyan távolságú legyen, amilyen széles hasi szálát szeretnénk vágni. Az előre bemetszett hasit ebbe vezetjük bele, és a menet által megvezetve a kés pengéje mellett húzzuk azt ki, így kapva párhuzamos szálakat a további munkáinkhoz.²¹ Mai napig sok pásztor és bőrműves használ ilyen eszközt, ezeknek különböző ipari formáit bőrműves szaküzletekben megtaláljuk. Maga Madarassy is úgy gondolja, hogy ennek a szerkezetnek a bonyolultsága feltételezi, hogy a kézművesiparban fejlődött ki, és onnan került át a pásztorok használati eszközei közé.

1. kép: *Hasibaszogató*. (Saját fénykép, Nádudvar, 2023)

A szíjgyártó, bőrműves munkáknak egyik alapeszköze az *ár*. Ez az öltések előlyuggatására alkalmas eszköz, de azok tágítására is megfelel formája, funkciója szerint. Madarassy is leírja, hogy nemcsak bőrtárgyaik díszesek a pásztoroknak, hanem az azok elkészítésére alkalmas eszközök is, így az árok nyele is – ezeken többnyire ón- vagy ólomöntéses díszítések jelennek meg. Ennek elődje a *török* nevű szerszám.²² Ez az eszköz a pásztorok egyik legarchaikusabb tárgyalkotó szerszáma, Herman Ottó szerint gyökerei az őskorig vezetnek vissza.²³ Ez tulajdonképpen valamilyen csontból kireszelt, hegyesre csiszolt darab, melynek funkciói a későbbi árakkal egyeznek meg, amelyek ki is szorították a használatból,

²¹ Madarassy 1906: 89.

²² Madarassy 1906: 87.

²³ Herman 1898: 59.

legfeljebb az árakkal előszúrt lyukak tágítására maradt alkalmas.²⁴

Hogy tovább haladhassunk a pásztor bőrtárgyak vizsgálatában, meg kell vizsgálnunk azok alapanyagait.

A hasi és a timsós bőr kikészítése

Mint azt már több helyen is megemlítettem, a pásztorok bőrtárgyainak a nagy részében valamilyen formában megjelennek az egyszerűbb kikészítést képviselő hasi bőrök, és a már cserzett állapotban felhasznált timsós bőrök. Ezen kívül természetesen megjelennek más bőrök is. Jellemző az elnyűtt csizmaszárak, egyéb hulló bőrök bealkalmazása, de az sem ritka, hogy a felhasználásra szánt bőrt a pásztor szakkereskedőktől szerezze be.²⁶

Mégis azt mondhatjuk, a két fenti bőr megismerésétől nem tekinthetünk el, mert szinte állandó elemei a pásztormunkáknak. Fontos megjegyeznünk, hogy ezeknek a bőröknek a kikészítése mind a mai napig részét képezi egy-egy tárgyalkotó pásztor tevékenységeinek.

A.) A hasi bőr tulajdonképpen egy szőrtelenített, gyakran benne lévő zsiradék-tól is megtisztított, húsolt hátú, kifeszített állapotban megszáritott bőr, mely összeillesztések, felfüggesztések és különböző díszítések kivitelezésére alkalmazható.

Kikészítésének módja több formában is történhet. Itt a különböző megoldások között tulajdonképpen csak a kikészítési metódusok sorrendje tér el, a végeredmény többnyire azonos minőségű bőr. A különböző eljárásokat Keresztúry Sándor²⁵ és Kovács László²⁶ is részleteiben vizsgálta. Általánosságban elmondható, hogy a bőrt pállasztva vagy különböző módon oltott mézbe forgatva, áztatva szabadítják meg szőrétől. A bőrben meglazult szőrtüszők miatt tulajdonképpen letúrható az állat bundája a bőrfelületéről – egyesek erre a bőr „megborotválása” kifejezést használják.²⁷ A szőrtelenített bőrt ekkor ki kellett feszíteni és úgy megszáritani. Ez történhetett ráhátra erősítve madzagok segítségével vagy szegelve, de más síkfelületű lapra történő rögzítéssel is. Van, aki a bőrt húsoldallal felfele feszíti ki,²⁸ és van, aki színoldallal felfele szegeli ki.²⁹

²⁴ Malonyai 1911: 232.

²⁵ Keresztúry 1926.

²⁶ Kovács 1935.

²⁷ Malonyai 1911: 224.

²⁸ Kovács 1935: 104.

²⁹ Én ez utóbbit pártolom, így ugyanis a bőr színoldalán biztosan nem fog az alatta lévő deszka vagy a ráma nyomot hagyni száradás közben.

Vannak, akik ezt a hibát manapság úgy küszöbölik ki, hogy ugyan húsoldallal felfele szegelik le a bőrt, de – hogy ne fogja meg semmi a színét – kukászsákokat terítenek alá. Olvashatunk arról is, hogy az egyébként szűcsök által a húsoláshoz vagy a bőr törésére alkalmas eszközökkel távolítják el a szőrt a pásztorok a meszezés követően, ilyen eszköz például a *curholó*, mely helyett régen oldalbordát használtak.³⁰

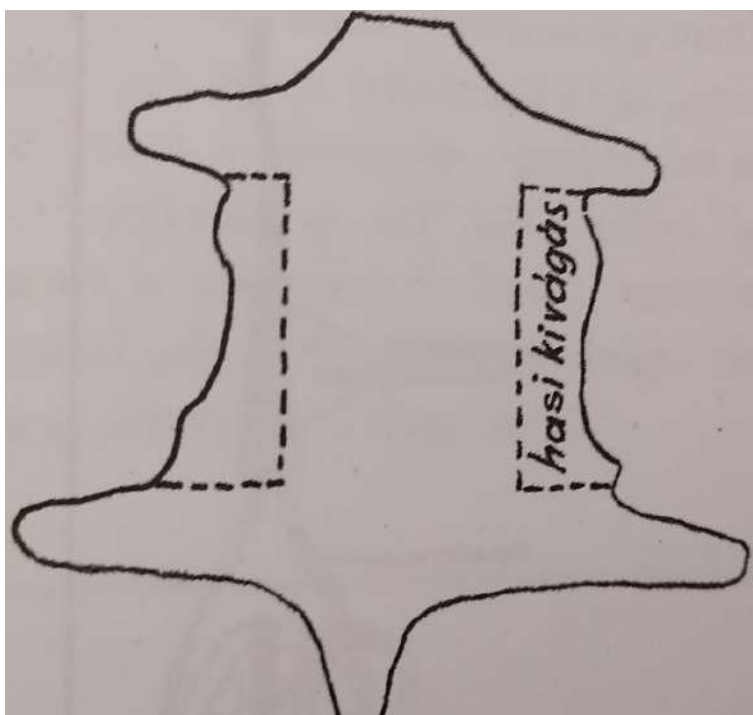
2. kép: Hortobágyi községi adatközlőm bőrmunkáiban szükséges szerszámkészlete. (Saját felvétel, Hortobágy, 2023).

Ha a szó eredetét vizsgáljuk, arra következtethetünk, hogy az állatoknak a hasán lévő finomabb bőr a legalkalmasabb, legszebb munkához való bőr. Illetve itt fontos megemlítenünk, hogy ehhez a legkönnyebb hozzájutni, ugyanis a pásztorok az elhullott állatokról a bőre bemutatásával kell elszámolnia, ezen bőrök hasi részéről való arasznyi csík kihasítása nem feltűnő, ezen folyamat miatt mondják az ilyen alapanyagot *szerszett bőrnek* is.³¹

³⁰ Kovács 1935: 104.

³¹ Kovács 1935: 103–104.

Felhasználásáról, szálakra történő hasogatásáról már említést tettem, bemutatva a *szálhasító* használatát is, melyet Kovács László is aprólékosan bemutat írásában.³² Viszont szót kell ejtenünk a hasi felhasználásának terminológiai kuszaságáról, mely jellemzi a pásztorok szóhasználatát, a néprajzi szakkönyvek nyelvét és a bőrrel foglalkozó mesteremberek szókincsét is.

3. kép: A hasi kímetszésének kedvelt helye, valószínűleg nevét is erről a szabásponttól kapta.
(Kép forrása: Dorogi 2011: 100.)

Kovács Lászlónak már többször említett írásában olvashatjuk a hasi bőr felhasználására vonatkozó kifejezéseket: *varrás*, *kötés*, *fűzés* vagy *szironyozás*.³³ Ezen szavak tartalmi hátterei gyakran összemosódnak egymással, elsősorban – megfigyelésem alapján – ez néprajzi könyvekre vonatkozik, többnyire a nagyobb összefoglaló jellegű művekre. A dolgozatom most következő részében

³² Kovács 1935: 105.

³³ Kovács 1935: 104.

ezeket nem bírálni szeretném, csupán a szavak által fedett technikák közti különbségeket megjelölni, illetve állást foglalni az ezeket a terminológiákat övező viták kérdéseiben. Véleményemet, ahol tudom, szakkönyvek megfogalmazásával igyekszem alátámasztani, bár legtöbb hatást az álláspontom kialakulásában a bőrműves tanulmányaim, illetve saját gyűjtéseim eredményeztek. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a fogalmak és a hozzájuk kapcsolható tartalom tájegyiségként, illetve azon belül is mutathat eltérést. A következőkben tehát egyenként górcső alá veszem az említett fogalmakat.

A *varrás* nagyjából olyan fogalom, melyet nemigen kell magyaráznunk. Egy bőrműves előadáson hallottam Dorogi Márton könyvéből idézve azt a tényt, hogy a pásztorok a XIX. században is még tárgyaik összerögzítésére az elhullott állat (juh, birka) sodrott, majd kiszáritott beleit alkalmazták. J. M. nádudvari idős pásztor ezt a tényt meg is erősítette számomra, bár hozzátette, hogy ő maga sosem használta ezt az eljárást, csak hallomásból ismeri. A XIX. századtól aztán széles körben elterjed a hasi használata az összerögzítések kivitelezésére is. Tulajdonképpen a *varrás* fogalma legnagyobb valószínűséggel a tárgyak alkotóelemeinek összerögzítésére szolgáló folyamat, magam is e mellett a meghatározás mellett foglalnék állást.

A *kötések* már egy fokkal összetettebb fogalom. Egyesek a különböző – kifejezetten pászortárgyakon – megjelenő széleldolgozásokat, összerögzítéseket is kötésnek nevezik. Példa erre a hortobágyi bicskatok, melynek középpontján haladó összeerősítést gyakran nevezik kötésnek. Viszont az ezzel kapcsolatos megfogalmazásokban gyakran megjelenik a *pillangó* kifejezés (pászortárgyakra jellemző díszítő elem), mondván „a kötésben a pillangók...”. Ez a megfogalmazási mód mutat rá számunkra a következő lehetséges tartalmi háttérre, miszerint a kötés, a különböző szíjak vagy nyelek pillangós díszítésének rögzítésére alkalmas eljárás, az ilyen díszítéseket nevezik vitézkötésnek is.³⁴ Ez utóbbi fogalom használatnak az elterjedése legalább olyan széleskörű, mint az első meghatározásnak, ha nem bővebb. Én magam a fogalom tartalmi háttérének utóbbi megfogalmazását tartom kívánatosnak, azt használom írásom következő részeiben is, ezzel együtt nem kizárva, hogy a tárgyakatrészek összeerősítésére is használható a szóban forgó fogalom.

A *fűzés* fogalma is tartalmaz némi ellentmondást, annak technikai mibenlétét illetően. Sokan szinonimájaként kezelik a varrásnak, illetve a kötésnek (annak abban az értelmében természetesen, mely az alkatrészek összeerősítésére vonatkozik). Ez nem is áll messze az igazságtól, hisz a fűzés alapvetően összerögzítésre és széleldolgozásra alkalmas impozáns technikai megoldás, ráadásul

³⁴ Bátky 1933: 334.

a hasi bőrt fizikai adottságai erre abszolút alkalmassá teszik. Más kérdés, hogy mutatóságából adódóan sík díszítésként való alkalmazásáról mit gondolunk. Természetesen ebben a kérdésben talán a leghatalmasabbak az eltérések a bőrműves szakmán belül, hisz sokan a fűzésekkel történő geometrikus díszítéseket is szironyozásnak nevezik. Ennek a kérdésnek a megtárgyalásához be kell hoznunk a szironyozás kifejezést is.

A *szironyozás* finom, vékony hasi felhasználásával alkalmazható díszítő technika. Az ilyen finom szálakat nemcsak szironybőrként ismerik, hanem cziromként is megtalálhattó.³⁵ Terényi Gyöngy bőrműves szakmai könyvében a következőt olvashatjuk a szironyozásról: „A szironyozás egy síkdíszítő technika, nevét alapanyagáról kapta.”³⁶ Így kijelenthetjük, hogy abban konszenzus mutatkozik a szakmán belül is, hogy az éleldolgozó és összeerősítő fűzések nem illelhetők a szironyozás kifejezéssel. Viszont, ha a fűzéseket mint síkdíszítést használjuk, a fent olvasható idézet szerint tekinthetjük azt szironyozásnak. Szakmai tanulmányaim alatt, illetve gyűjtésekkor, pásztorokkal történt beszélgetésekkor viszont kitűnt számomra, hogy a szironyozás alatt elsősorban azt a díszítőtechnikát értik, mely finom hasi szálakkal készül, hasonlít a hímzés folyamatára, és bizonyos értelemben formakitöltő tulajdonsággal rendelkezik. Ez utóbbi technikának a kivitelezését is általában nagyobb kihívásnak tekintik a geometriai díszítésektől, bár azok aprólékos, egyenletes elosztása ugyanúgy komoly odafigyelést, koncentrációt kíván meg. Véleményem szerint a kérdésre egzakt válasz nem adható, feltétlenül állást sem szeretnék foglalni a kérdéskör jelentette vitában, mivel tūpontos válasz megadásához további utánajárás és gyűjtőmunka szükségeltetik. Mégis a dolgozat megkíván egyfajta meghatározást a fogalmakkal (fűzés, szironyozás) kapcsolatban. Eszerint a fűzést kizárólag az alkatrészek összeerősítésére és széleldolgozásra szolgáló szállal kivitelezett technikákra kívánom használni. A szironyozás szót az utóbbi formakitöltő funkciót ellátó díszítéstechnikára alkalmazom (ha még az geometrikus jellegű is), míg a fűzés technikáit használó síkdíszítéseket fűzékes díszítés, fűzéssel díszített szókapcsolat formájában nevezem meg.³⁷

³⁵ Madarassy 1906: 89.

³⁶ Terényi 2019: 72.

³⁷ A szironyozással kapcsolatban a Magyarország Néprajza című összefoglaló munkában Bátky Zsigmond egy az elhangzottakhoz nemigen kapcsolható formára utal a szironyozás, a szironybőr kapcsán. Ő ugyanis az ún. bolti hasit (a könyvben színes, piros vagy zöldként leírt hasit) nevezi szironynak, továbbá azt írja róluk, hogy pillangó használatára alkalmasak. (Bátky 1933: 334). A leírtaknak ezzel a formájával szakmai szempontból nem értek egyet. Valószínű, hogy a boltban kapható színes bőroket alkalmazták pillangóként a pásztorok, és egyesek közülük, a finom kikészítésű „bolti” bőrt összekapcsolva fogalmi szinten a vékony, finom szironybőrrel, mindkettőre ezt a kifejezést alkalmazták, és ilyen formában kerülhetett be ez a gyűjtésbe. Ezen kívül azt is

4. kép Szíromyozott díszítettű priacs. (Saját felvétel, Bocskai kert, 2022).

B.) A hasin kívül kedvelt bőrkikészítési technika a pásztorok körében a timsós cserzés. Ennek a technikának számos leírását adja számunkra Dorogi Márton. A Magyar Néprajz könyvsorozat harmadik, a kézművességgel foglalkozó kötetében Kresz Mária is pontos leírásokat ad számunkra, munkájában gyakran hivatkozik Dorogi gyűjtéseire.

Mivel jelen dolgozatnak nem elsődleges témája a timsós cserzési mód, így ezzel csak rövidebben kívánok foglalkozni, a kikészítési eljárás bemutatásakor elsősorban saját gyűjtéseimre és bőrkikészítési tapasztalataimra hivatkoznék.

Mielőtt azonban a pontos kikészítési eljárást leírnám, csoportosítva bemutatom a szőrösbőr kikészítésének jellegzetesebb formáit. Kresz Máriának említett munkáját vizsgálva arra juthat az olvasó, hogy három nagyobb kategóriába

tudhatjuk, hogy a pásztorok bőrkikészítésében is megjelennek a pirosra és zöldre festett hasik, melyeket növényi anyagok, valamint rézgálic segítségével állítottak elő. (Kresz 1991: 318–340.)

sorolhatóak a bőrcserzés pásztorok, parasztok, falusi szűcsök körében fellelhető formái. Ezt a tényt a témában tett gyűjtésem is alátámasztotta.³⁸

Ezek szerint elmondható, hogy a legkezdetlegesebbnek számító kikészítési mód a nyersen hagyott bőr kiszárítása, és viseletbe való bealkalmazására (például bundának) történő készé tételét tulajdonképpen csak a bőr törésével, azaz puhításával érik el. Mivel nem történt meg a bőr szövetének tartósítása, bizonyos bomlási folyamatok hamar beindulhattak benne, melynek azon kívül, hogy nem jelentette a bőr tartósságát, hátránya volt még igen erős szaga is.³⁹

Ettől egy szinttel fejlettebb kikészítést jelentett, amikor a bőr tartósítását is igyekeztek megoldani, ehhez timsót használtak. Ez a pásztorok által legismertebb technika, magam is ezt a formát gyűjtöttem fel Nádudvaron.

Ettől egyel fejlettebb, és ez már csak az igazán nagy tudású pásztorokra és a falusi szűcsmesterekre volt jellemző, hogy a bőrt timsózás előtt csávalébe, csávába tették. Ennek köszönhetően (a csávéban lévő savnak) a timsó, azaz a tartósító anyag jobban be tud épülni a bőr kollagén rostjai közé, mivel azok e folyamat során fellazulnak. Ez azt eredményezi, hogy a bőr tartósabb és finomabb textúrájú is lesz.

A következőkben a kikészítés folyamatát fogom leírni a Nádudvaron J. M.-től felgyűjtött forma, illetve saját tapasztalataim alapján.

A nyúzott juh- vagy birkabőrt első lépésként ki kell mosni. Erre azért van szükség, hogy a szőrében meglapuló szennyeződések, továbbá a bőrben lévő véres-zsíros egyveleget eltüntessük a munkadarabból. A mosást addig kell több vízben elvégezni, amíg a víz opálos színe meg nem szűnik. Ehhez manapság már különböző mosásra alkalmas szereket is alkalmazhatnak, felgyorsítva így a folyamatot. Így tiszta állapotában a húsolás is könnyebb feladatot jelent, mely után még ajánlott egy tisztító öblítés, de magát a húsolást (azaz a bőrön a nyúzást követően megmaradt hús eltávolítása) a mosás előtt is elvégezhető. A megmosott, lehúsolt bőrt ezt követően timsóval és szelíd – vagyis konyhasóval – be kell hinteni, azt szépen elegyengetni rajta. J. M. nádudvari juhász „receptje” szerint fél kilogramm timsó és egy marék konyhasó szükségeltetik egy birkabőr kikészítéséhez. Amennyiben csáváznánk a bőrt, azt a timsózás előtti folyamatban kell elvégezni.⁴⁰ Azt követően, hogy a tartósításhoz szükséges anyagokat

³⁸ Kresz 1991: 318–340.

³⁹ Lukovszky 2020: 16.

⁴⁰ J. M. kikészített bőreit nem csávázta. A csávázást mesterem – Benő Tamás – és Kresz Mária írásai alapján végeztem el. Ehhez a régi falusi szűcsök eljárását alkalmaztam, azaz a csávához való savat különböző korpa, illetve szemestakarmányok őrleményeinek a napon történő tejben való áztatásával állítottam elő. Ezzel az erjedt egyveleggel aztán bekentem a bőr felületét a húsoldalán, vas-

elegyengettük rajta, egy vödörbe helyezük összehajtogatott állapotban – természetesen húsoldalával befelé. Ehhez egy kis tiszta vizet adunk, úgy, hogy az félig ellepje a bőrt. A vödörben ilyen állapotban hagyjuk egy hétig, de annak felénél kivesszük belőle, újra hajtogatjuk – úgy, hogy az eddig egymással nem érintkező húsoldali hajtások most találkozzanak –, majd visszahelyezzük azt a vödörbe. Az egy hét leteltét követően kihelyezzük a bőrt száradni. Ekkor – még a XX. században is – nádakkal peckelték ki a bőrt, hogy szép egyenes maradjon, és hogy a széle ne kunkorodjon fel. Száraz állapotban aztán kéz közt megtörték puhára. Ehhez képest J. M. a bőrt folyamatában törte kéz közt (a két kezébe véve a bőrt, annak húsoldalát összedörzsölve puhítani) a bőrt, és mire

megszáradt, nem volt már olyan kemény. Ezt követően ő egy „kaviccsal” (betondarabbal) dörzsölte tovább a bőr húsoldalát addig, amíg az puha, egységes fehér színű nem lett. Ezt a folyamatot én is az általa kapott „kaviccsal” végeztem el, bár nagyobb felületen fejtett ki hatást a lóvakaró, melyet szintén kipróbáltam, ezzel szintén el lehet érni a kívánt eredményt. A leírt folyamatokat követően végzéseként érdemes körbevágni a bőrt, így „pofásítva” is azt, illetve így szabadulhatunk meg annak puhábbra már nem törhető szélétől. Saját tapasztalatként említhetem meg, hogy a racka bundák kikészítéséhez többszöri áztatásra és több timsóra is van szükség, mint a merinó bőrénél.

Ha bunda nélküli kikészített bőrt szeretnénk kapni, azt a mosás előtt a hasi készítésnél már ismertetett eljárás alkalmazásával kell szőrteleníteni.

Az így előállított bőrből készültek a pásztorok bőrtárgyainak jó része, például a bundájuk, dohányzacskójuk, készségükön helyet foglaló erszényük, tárgyaik legismertebb díszítőeleme a pillangó.

J. M. nem csak a kikészítésben jeleskedett, hanem a kikészített, cserzett bőrökből kész termékeket is készített, ezek egy részét saját célra, egy részét értékesítette is. Elmondása szerint leggyakrabban kucsmák elkészítését kérték tőle, de gyakran kellett férfiakra, de az utóbbi időkben nőkre szabott pruszlit, mellényt is készítenie. Természetesen számos bundát is elkészített az évek folyamán.

tagon. Nyári, tűző napon, körülbelül tíz-tizenkét órát hagytam így állni, hol kiterítve, hol összehajtogatva, húsoldalával befele. A folyamat végén gyors öblítés után folytattam is a kikészítő folyamatot a timsózással.

5. kép: *Timsós alapanyag készítése ostorhoz. A felázott - már szőrtelenített – bőrt sóval és timsóval kell behinteni, majd bedörzsölni hússoldal felől.*
(Saját felvétel, Nádudvar, 2023).

Portáján a cserzési folyamatokat külön melléképületben, illetve az udvaron végezte. Sajnos ezeket bemutatni már nem tudta kora miatt, egy-két kisebb darabon ismertette csupán a folyamatokban fontos helyes kéztartást, mozdulatokat. A melléképületben az egykori falusi szűcsökről olvasható leírásokban megjelenő *verpang*, azaz a szabást segítő munkapad helyezkedett el.

Szabásmintái a lehető legnagyobb egyszerűséget mutatták. A legtöbb különböző mértékben elnyúló kupolákra hasonlított. Ilyen alkatrészekből készítette a kucsákat is, melyet nyolc, az előbb leírt formára kialakított cikkelyből varrt össze. Ezek fele többnyire fehér, rövidebb szőrű bőrből volt kivágva, másik fele valamivel hosszabb szőrű bőrből készült, ezek elnyújtottabbak is voltak pár centiméterrel, ezek adták a kucsma külsejét, rendszerint barna, fekete vagy valamilyen sötétebb színű bőrből készülve. A bundák szabásmintája is hasonló formájúra volt kialakítva.

Bár mellényein látszódtak itt-ott elnagyolások, és hogy bizonyos kritikus szabástechnikai, nehezebb összeállítási folyamatokat a lehető legegyszerűbbre igyekezett redukálni, mégis azt mondhatjuk, hogy ezek igen impozáns és nagyfokú jártasságról tanúskodó darabjai voltak. Szegési módjuk kifejezetten egy magasabb fokú tudásról árulkodott, mint amit más hasonló darabokon láthatunk. A mellény karöltője, nyaka, dereka és eleje is saját anyagából volt elszegve, az volt visszahajtva és azon a szőr megnyírva, hogy ne okozzon a visszahajtás

túlzott anyag többletet. Az összeillesztések is igen mivesek voltak, bennük megjelent a varrásvédő használata, azaz a *vóc*.

A pásztorkészség

„Az ősfoglalkozások kutatásának legvonzóbb része azoknak az elemeknek a fölismerése és meghatározása, a melyek a régi letűnt, történelemelőtti – prehisztórikus – kort a maival legalább tárgyilag, de azután minden kétséget kizárva egybekötik, vagy fűzik.”⁴¹

Herman Ottó ezzel az idézettel kezdi meg a pásztorok bőrtárgyainak elemzését 1898-ban megjelent írásában, amikor még a pásztorok mindennapi használati tárgya volt a *készségük*.

A neves polihisztor szerzőtől származik a gyűjtögetést, a halászatot, a vadászatot és a pásztorkodást összefoglaló kifejezés megalkotása: az *ősfoglalkozások*.⁴² Ahogy azt a fent idézett szövegrészlet is mutatja, az elnevezés alapját az adja, hogy az adott foglalkozások egyes jelenségei, tárgyai visszavezethetők – a szerző megfogalmazásával élve – prehisztórikus időkre jellemző formákra. Ilyen tárgy a pásztorság esetében az úgynevezett *pásztorkészség*. Ennek a tárgyegyüttesnek elsősorban a tűzgyújtáshoz szükséges elemei (acél, kova, tapló), illetve a *török* nevű szerszám a bizonyítékai a történelem előtti időkkel való kapcsolatra.⁴³

De mije is pontosan a pásztornak ez a készsége? Tulajdonképpen általánosan elmondhatjuk, hogy a mindennapi élethez szükséges eszközeinek együttese. Herman Ottó ezt így fogalmazta meg:

a „teljes készség a pásztorembernél az, a mi az uriembernél a „necessaire”; mint-hogy azonban a pásztorember a magát derekától függve viseli, neki az ékessége is, melyre reáparazolja szépéretének minden alkalmas alakzatát.”⁴⁴

Lükő Gábor megfogalmazása ennél rövidebb, de szintén kifejezi a tárgy fontosságát:

„enélkül saját szükségleteit sem tudja kielégíteni. A pásztor övére akasztva, vagy

⁴¹ Herman 1898: 59.

⁴² Győrffy 1934: 15.

⁴³ Herman 1898: 62.

⁴⁴ Herman 1898: 62–64.

szûre ujjában, karikára fûzve együtt találjuk a tûzcsiholó acélt (acél), a kovát és taplót rejtõ erszényt (erszín), meg a kést hüvelyben (hüvej)...”⁴⁵

Mind közül a legõsibbnek számító elemnek a *tõrököt* tekintik. Ez tulajdonképpen az *urak* elõdjének felel meg, a bõr kilyuggatására alkalmas, egyik végén hegyesre csiszolt eszköz. Készülhetett csontból (például ló, õz) vagy akár fából is. A fémárok széleskörû elterjedése kiszorította egykori szerepébõl, de megmaradt, mint tágitásra alkalmas eszköz (például a bocskorkészítésnél).⁴⁶

A pásztorok tûzszerszámai közül elõször is a kovát és a taplót vizsgáljuk meg. A tapló a szikra felfogására alkalmas gyúlékony anyag. Általában elszene-sített formában tartották az erre alkalmas erszényben. Elmondható, hogy e célra nem csupán taplót, hanem a gyékény buzogányától kezdve más gyúlékony anyagokon át az elszenesített, kopott ruhadarabokig mindent igyekeztek alkalmazni. Kovát a szikes pusztán találhatott a földet fürkés�õ szem, a pásztorok egyenesen a szikes föld termékének tartották. Herman Ottó viszont úgy gondolja, ezek mind õskori nyílhegyek, kés-tõredékek,⁴⁷ mely megállapítás némi kételkedést eredményezhet az emberben, ugyanis nagyszámban elõforduló használati tárgyként származását nem biztos, hogy régészeti leletként érdemes magyarázni. Az acélok formáinak vizsgálata nagyobb mértékû színességet mutat. Timkó György acélokat elemzõ írásából tudhatjuk, hogy ezt az eszközt már a honfoglaló õseink is biztosan használták, a XVII. században a pipázás terjedése a tûzgyújtó eszközök, így az acél terjedésére is nagy hatással volt, urak, parasztlak, pásztorok egyaránt alkalmazták.⁴⁸ Különbözõ formájú acélok ismertek. Ezek közül talán a legismertebb az alpári acél. Ez jelentheti azt is, hogy az alsóbb rendû – *alpáribb* – társadalmi csoportok használták azokat, de jelölhet akár egy származási, földrajzi nevet is.⁴⁹ Ehhez a formához (végeinek hajtása miatt egy B betûhöz is hasonlítható) nagyon közel állónak tartja Lükõ Gábor a hortobágyi acélokat, különbséget abban tesz, hogy utóbbiaknak befele kunkorodik a vége, míg az alpári acéloknak kifele. Ezen kívül leír még két jellegzetes formát, melynek divatjai kiszorították a hagyományosnak számító B betûhöz hasonlító típust, ezek a számarászúró és a kacsorru névvel ellátottak. Mindkettõ csepp alakú, csupán az utóbbinak keskenyedõ felén a hegye le van csapva.⁵⁰

⁴⁵ Lükõ 1940: 10.

⁴⁶ Herman 1898: 59–62; Madarassy 1906: 86–87.

⁴⁷ Herman 1898: 64.

⁴⁸ Timkó 1906: 11.

⁴⁹ Herman 1898: 68.

⁵⁰ Lükõ 1940: 12.

A kova és a tapló tárolására szolgáló erszény vagy zacskó a pásztorok ékesége. Ezeken apró fűzések, különböző technikai bravúrnak mondható bőrműves megoldások találhatóak. A múzeumainkban fellelhető erszények igen apróak, de gyűjtéseim alatt talákoztam nagyobb méretűekkel is a Hajdúság keleti felén, a Nyírség határán. A szabását tekintve a kerek bőrdarabból álló, és annak az alján, illetve oldalán megjelenő fűzött, csipkézett bőrkorongokkal ellátott erszényt tulajdonítják kifejezetten a Hortobágyra és a Hajdúságra jellemző formának, Herman Ottó egyenesen hajdú-erszényként nevezi meg.⁵¹ Bár a köralakból készített különböző kivitelezésű erszények az elterjedtebbek, találhatunk két fél körből és a bőséget adó keskeny koszorúból kialakított erszényeket is. Lükő ezeket „régébbi” divat nyomainak tartja, mint a kerek alapú erszényeket.⁵² Bár utóbbiak díszesebbek, impozánsabbak, mégis a koszorú bealkalmazása már egy magasabb technikai fejlettségre utal, így inkább valószínű, hogy ezek az erszények csak a kerek alapúak után terjedhettek el.

Legfiatalabb elemként jelenik meg a pásztoroké a késtok vagy bicskatok. Ennek oka az is, hogy maga a bicska – a rugós szerkezet – később jelenik meg. Ez szintén meszezett bőrből készül, de fala vastagabb, ez nem borjú vagy ló hasi, jellemzően inkább marhabőr. A fűzésére használt alapanyagként viszont már lehet az előbb említettek egyikét használni. Ezek a tokok két részből állnak, tulajdonképpen a tárgyat befoglaló részből és a hozzá tartozó kupakból, melyek oldalain elhelyezkedő lyukain egy szíj fogja azokat egybe, kupakjának a szíjon való csúszkálásának megfékezésére kupáncs vagy boglár fogja le azt. Díszítésük kapcsán a préselt vagy árhegygel nyomkodott geometrikus minták megemlítése nem maradhat el,⁵³ bár ma már inkább karcolják a vastag bőrből nyers állapotában a mintákat, illetve látni már olyat is, hogy beleégetik azokat. Díszítésnek számítanak a pillangók, rózsák és szoknyák is.⁵⁴

Ezeknek viszont más szerepük is van, az összeerősítő fűzéseket is védik a kopástól. A készség egyéb tartozékairól is szót kell ejtenünk. Ezek között elsősorban a már emlegetett *boglárokról* vagy *kupáncsokról*. Ezek tulajdonképpen szoros, lábszárcsontokból kireszelt, záródásért felelős elemek, melyek a bőrszíjakra csúsztathatóak, szorosságuk miatt direkt nehezen. Ezek lehetnek négyzetesre vagy szabályos kör alapúra csiszoltak. Rajta rovátkák díszelnek.⁵⁵ Ezek készülhettek különböző vitézkötésekre hajazó szoros kötésekből is, nyilván ennek oka az alapanyaghiány. Egyes adatközlők különbséget tesznek a

⁵¹ Herman 1898: 66.

⁵² Lükő 1940: 12.

⁵³ Herman 1898: 66.

⁵⁴ Lükő 1940: 13.

⁵⁵ Herman 1898: 64.

megnevezésükben is, csak az utóbb leírt, kötésekből kialakított záródásra használják a *boglár* fogalmat.

6. kép: *Pillangózott és pillangózás nélkül készült – a Hortobágyon pucinak is nevezett – bicskatokok.*

(Saját készítésű felvétel, Nádudvar, 2023.)

A készségnek ezen alapelemein kívül lehettek egyéb tartozékai is, mint ahogy azt Herman Ottó és Timkó György is többször megemlíti. Ilyenek például a különböző tükrösök, bajuszfésűk, különböző szaru alapanyagú tokok, a juhászok köreiben a sántázás és a rüh kezelésére szolgáló elemek, és egyéb apró használati tárgyak. Ezek rendszerint a mindennapi használatban nem is jelentek meg az övön felfüggesztve, vásár- és ünnepnapok jellemző viseleti kiegészítői lehettek, növelve ezzel készítőjük, viselőjük tekintélyét. Elmondható, hogy mára a gyufa, illetve az öngyújtó teljesen kiszorította a használatból a tűzszerszámokat. Megemlítendő továbbá, hogy mai pásztoraink szívesen viselik készségüket oldalukon, bár mára már csak a bicskatok maradt meg ebből (nem hiába az volt a legfiatalabb elem). Igaz ugyan, hogy sikerült beszélnem olyan, ma is aktív fiatal pásztorral, aki még a rüh kezelésére mindig használja a készségeen lévő rühzsírkenőt. A bicskatok készítésében is látszik változás. A XX. század

második felében elterjedt a nemzeti trikolor használata a pillangók színét illetően, mely utóbb inkább kereskedelmi cézzal készült darabokra volt jellemző, szuvenírként szívesen vásárolták akár az NDK-s turisták is, de a népi szubkultúra képviselői, vagy az akkori falusi ifjak nosztalgikus hangulatból szintén szívesen kötötték az oldalukra. Mára már jellemző a minél rikítóbb és színeesebb, akár lakkbőrök használata is a pillangózásban a minél színeesebb, annál díszesebb elvet követve. Az 1970-es évektől már bizonyosan alkalmazták ezt az elvet, olykor mindenféle rendszert nélkülözött a pillangók színe. Illetve elmondható, hogy növényi cserzett bőrből is készítenek bicskatokokat manapság előszeretettel, ezek rézcsattal záródnak, csipkézettek és réz elemekkel gazdagon díszítettek. A forma igen hasonlít egy kicsiny méretű táskára. Eredetére, a forma első készítőire nem igen derült még ez idáig fény. Feltehetőleg az utóbbi pár évtizedben alakult ki, a szíjgyártók, bőrművesek, nagyipari műhelyek által készített szériagyártott bicskák számára szolgáló tokok alapján.

L. S. juhásznál is volt szerencsém több pásztorkésztséget megfigyelni, bár bőrtárgykészítő profiljába nem csak ez a tárgyforma fér bele, az ennél sokkal szélesebb merítést mutat. Az első tárgya a saját tarisznyája volt, melyet még tizenöt évesen készített, igaz, ahogy megtudtam tőle, azóta már alakított rajta.

A bőrtárgy-készítéssel azért ismerkedett meg hamar, mert egyrészt vallotta azt az elvet, hogy amit maga is el tud készíteni, azért nem érdemes pénzt kiadni. Másrészt nem is volt egyszerű elmagyarázni a hozzáértő mestereknek, hogy egy-egy tárgy milyen formán nézett ki eredeti alakjában, milyen úton kéne azt megjavítani, így furcsa módon könnyebb volt inkább azt megjavítania saját magának, ha az adott darab javításakor azt az eredeti formában kívánta renoválni.

A varrást idős pásztoremberektől és a termelőszövetkezetben alkalmazott szíjgyártótól leste el, apjától a bőrszíjjal való varrás technikáját tanulhatta meg. A mintavilágok felhasználásáról úgy vélekedik, hogy azok rendszerének elsajátításához nyitott szemmel kell járni a világban. Munkáit a használati tárgyak készítése jellemzi, díszítéssel nem készíti, bár saját bevallása szerint az általa elkészített pásztorkésztségek is csak a falra akasztva lógnak, a mai korban azok már (a fentebb említett okok miatt) nem használatosak, ezek a tárgyak az édesapja eszközei után készült tárgyak csupán.

L. S. elmondásából tudhatjuk meg, hogy a hortobágyi pásztorok táskái – mintavilágukat illetően –, igen leegyszerűsítettek voltak. Alapanyaguk között gyakran jelenik meg a borjúbőr, formájuk sokszor követte az egykori csendőrtáskák alakját. A díszítésben már a nagyapja által készített darabokban is megjelent a réz, mint alapanyag. Mint fém kiegészítő többnyire a réz dominált, ugyanis az a mondás járta, hogy a vascsattól csak vasmérgezést kap az ember.

A mintavilágra igen jellemző, hogy a lehető legtöbb helyen megjelenik a tárgyakon valamilyen formában a magyar címer.

Adatközlőm munkáinak nagyrésze viszont a szíjgyártáshoz köthető tárgyak. Fűzéssel és réz elemekkel díszített derékszíjainak a környék pásztorainak körében is jó híre van. Hatalmas kolomp és csengőgyűjteménye is fel van szíjazva, ezek megalkotásakor szintén a fűzéses díszítéseket, illetve a *csipkékészítéssel* kialakított széleldolgozásokat gyakran alkalmazza.

Ruházkodásában is, megjelenésében is L. S. igyekszik tartani azokat a hagyományos elemeket, amelyeket nagyapjától, édesapjától örökölt. Ünneplője – ahogy tőle lehet hallani: vásárnapi ruhája – igazán díszes, különleges egyedi darabokból áll. Az ünnepnapokon felölti családja által féltve őrzött ruhadarabjait, a cifraszűrt, a bőrcsizmát, míg a hétköznapokban is igyekszik tartani magát elődjei viseletéhez, így legeltetés közben is pitykés mellényt hord, kalapot, és oldalán még ott lóg a pásztorokésség impozáns maradéka, a bicskatartó. Ezek mellett megjelennek természetesen a már leírt, újabb időköt idéző ruhadarabok, mint például a gumicsizma is.

Kitekintés

Összességében elmondhatjuk, hogy a XXI. századra a Hortobágy környéki pásztorság, jócskán vesztett egykori kulturális jegyeiből. Mégis találunk esetpéldákat – mégpedig nem is kicsi arányban – a tárgykultúra megőrzőire is. Bár ezek az emberek különböző mértékben képviselik saját szakmájuk – mondhatjuk, saját társadalmi csoportjuk – kulturális jegyeit: van, aki csak öltözködésében, van, aki szerszámhasználatában, van, aki mindkettőben, mégis elmondható, hogy meg van rá köztük egy általános igény. Ennek a jelenségnek, ténynek az okát L. S. hajdúsámsoni juhász szavai írják le a legjobban, miszerint a juh ugyanúgy legel, mint száz évvel ezelőtt, miért is változott volna akkor olyan nagy arányban a tárgykultúra?

Mindazonáltal ezek a napjainkban tárgyalkotó pásztorok által készített darabok érdekes helyet foglalnak el népművészetünk palettáján. Kérdés, hogy azon belül hova helyezük el azokat. Hisz ezek, megtartva a régi formát, átalakulnak alapanyaguk, funkciójuk szerint, és elérkeztünk oda, hogy már a forma is megváltozik a hagyományozhoz képest. Erre a folyamatra jó példa a pásztorokésség, melyet egykoron a pásztorok a mindennapi feladatuk elvégzése érdekében használtak, majd egyre inkább csak egy falra akasztott, nosztalgikus da-

rabbá vált, jobb esetben csak lekoptak róla a felesleges darabok, és nem felejtették el az egészet, így maradt meg a tárgyegyüttesből a bicskatartó. Napjainkra viszont már ez is átalakult, új formát öltött, talán csak a kialakításának jellege az, amely mégis a pásztortársadalomhoz sorolja a szóban forgó tárgyat első ránézésre.

Nehezíti a kérdést, hogy sok pásztorleszármazott is, a felmenőitől tanult tudást alkalmazva, tárgykészítéssel is foglalkozik, míg civil foglalkozása már eltér szüleiétől, nagyszüleiétől. Emellett gyakran szíjgyártók keze alól is kerülnek ki pásztortárgyak. Szintén L. S. beszámolójából tudhatjuk, hogy sok pásztor szívesebben készített el egy hozzáértő kisiparossal a kívánt bőrtárgyait, mint hogy azt maga készítse el. Ez így volt már a múlt század évtizedeiben is, és így van ez napjainkban is.

Ezek a tények további kérdéseket vetnek fel. Mégis melyik pásztortárgy számít organikus részének a népművészetnek, és melyik tárgy számít inkább iparművészeti, népi iparművészeti terméknek? Illetve a pásztorok által „behasznált” szintetikus anyagok, mint például a kaucsuk berakás a karikás nyeleken, mennyire számít a népművészet szüleményének, vagy az a bicskatok, melynek kupánca fogkrémes tubusból van kialakítva? Mi a helyzet ilyen téren a kisiparosok munkáival, akik szakmájukat tanulták, nem pedig ellesték, és egykori pásztorkészségeknak hű másolatait, vagy újragondolt formáit tudják elkészíteni, ezek is belesimulnak a népművészeti alkotások soraiba?

A feltett kérdések megválaszolásához hosszabb kutatásra, azoknak nem csak leírására, hanem részletes elemzésére lenne szükség. A kutatásba be kellene ez esetben vonni olyan tárgyalkotókat, akik ezt organikus módon felmenőiktől tanulták, illetve olyanokat, akik a bőr megmunkálását szakmájukként, kisiparosként végzik.

Más kutatóútjaimon volt szerencsém a XX. század második felének és századunk elejének igen érdekes pásztortárgyaival megismerkedni. Ezek között említhetném a műszálas textil borítással készült hortobágyi priccset, vagy éppen a rézhuzalokból font karikás ostort. Ezeknek a különlegességeknek az összegyűjtését is kutatási tervem részévé tettem, ugyanis ezek szintén új perspektívákat nyitnak meg az előbbieken feltett kérdéseket illetően, illetve bizonyítékul szolgálhatnak a múlt század pazarlást nem ismerő paraszti mentalitásnak.

Bibliográfia

- BALOGH István
1969 *Hajdúság*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BARNA Gábor
1979 *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BÁTKY Zsigmond
1933 A bőrgyártás. In Czákó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza* I. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 329–342.
- BÉRES András
1982 *Arra van egy kőhíd rakva...* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- GYÓRFFY István
1934 Gazdálkodás. In Czákó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza* II. kötet. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 15–106.
- HERMAN Ottó
1898 *Az ősfoglalkozások*. Halászat és pásztorélet. Budapest: Pesti Könyvnyomda és Részvénytársaság.
- KERESZTÚRY Sándor
1926 Ostorkészítés Szalonta vidékén. In Bátky Zsigmond (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának értesítője* XVIII. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. 141–144.
- KOVÁCS László
1935 A hasi kikészítése. In Bartucz Lajos (szerk.): *A Néprajzi Múzeum értesítője* XXVII. Budapest: Magyar Történelmi Múzeum. 103–105.
- KRESZ Mária
1991 Szűcsmunka. In Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar Néprajz* III. Kézművészet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 318–340.
- LUKOVSKY Ilona
2020 *Bőrművészet*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- LÜKŐ Gábor
1940 *A hortobágyi pásztorművészet*. Debrecen: Városi Nyomda.
- MADARASSY László
1906 Alföldi pásztorok szíjjártó készsége. In Seemayer Vilibáld (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának értesítője* VII. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. 85–90.
- MALONYAI Dezső
1911 *A balatonvidéki magyar pásztor nép művészete*. Budapest: Franklin Társulat.
- PAPP József
2008 *Hortobágy*. Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoport, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TERÉNYI Gyöngy
2019 *Bőrművészet*. Budapest: Cser Kiadó.

Porkoláb Benedek

TIMKÓ György

1906 Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. In dr. Semayer Vilibáld (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának értésítője* VII. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum. 11–34.

Internetes források

Hortobágy Község Önkormányzata; (<https://hortobagy.hu/telepulesunk/telepules-tortenete/>) Utolsó mektekintés: 2022. 03. 28.

Vona Zoltán

Debrecen környékének temetőtörténete és fejfaművészete *A Debrecentől északra eső térségek vizsgálata*

Bevezetés

Kutatásom célja Debrecen környékének temetőtörténetét és temetőművészetét, illetve a fejfák esztétikáját vizsgálni.¹ A téma nem újkeletű, már régóta foglalkoztatja a néprajztudomány és történettudomány képviselőit. Számos mű született már hasonló célkitűzéssel, melyekben a szerzők motivációja a következő megállapításokon alapult: a fejfák, anyagukból eredően gyorsan pusztulnak, sérülékenyek. Feliratuk nyolc-tizenöt éven belül olvashatatlanná válik, harminc-hatvan esztendőn belül elromlik a lábrész, ezt követően újra leásva még húsz-negyven évet bírnak ki: mintegy hat-kilenc évtized után a fejfák tönkremennek, kidőlnek. Kunt Ernő további meglátásai szerint a fejfák addig állnak, amíg a hozzátartozók, leszármazottak az elhunyt emlékét őrzik.² A kidőlt fejfák sorsa sokrétű lehet, mert bizonyos esetekben a sírba temetik, de megeshet, hogy a gazdátlanokat a rászorulóknak összeszedik és fűtenek velük.³ Hasonlóan vélekedett erről Sági Lajos is, aki így fogalmazott:

„A síremlékek kevés kivételtől eltekintve fából készültek, amelyek 60–80 évnél tovább még a legnagyobb gondosság mellett sem maradtak meg.”⁴

A fejfakutatásra vállalkozókat tehát elsősorban ez a szomorú tény motíválja napjainkig is. A témában ennek köszönhetően sok mű látott már napvilágot a monumentális méretű monográfiáktól kezdve a kisebb helytörténeti közleményekig. Ezek közül mindenképp kiemelendő a legnagyobb ilyennek tekinthető vállalkozás Novák László Ferenctől, amely a *Fejfa monográfia* címet

¹ Témavezető: Dr. habil. Kavacsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék.

² Kunt 1983: 52.

³ Kunt 1983: 52.

⁴ Sági 1980: 212.

viseli és céljaul a történelmi Magyarország egész térségét tűzte ki vizsgálni. Jelentek meg munkák megyei szinteken is, mint például a *Hajdú-Bihar temetőművészete* Szöllősi Gyula főszerkesztésében. Szót érdemel és előzményként tekinthető a már fentebb említett Kunt Ernő, illetve Balassa Iván munkássága is a téma kapcsán, melyek a legalapvetőbb pilléreit jelentik minden ilyen irányú kutatásnak.⁵ Ezeknek a műveknek az elkészítése hatalmas gyűjtő- és feldolgozó-munkát kívánt meg a kutatóktól, melynek egyik hozadéka, hogy bizonyos térségek kimaradtak a vizsgálatokból.

1. kép: Térképrészlet Novák László Ferenc fejfamonográfiájából, melyen a sötétebb részek jelentik a feldolgozottabb régiókat. (Forrás: Novák 2005: 2.)

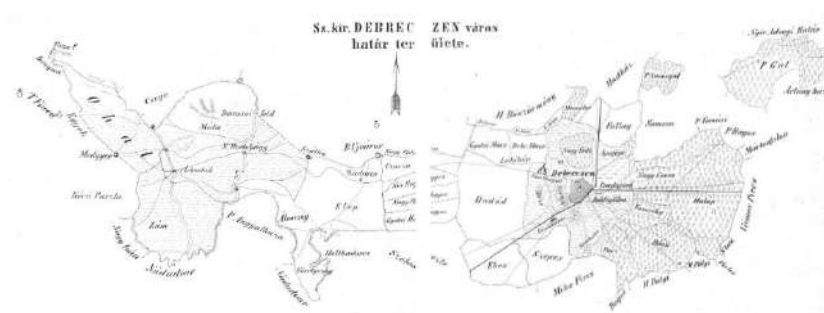
Természetesen ezen vidékek egy részéről is születtek már kisebb jellegű munkák (vagy a nagyobb művekben részben érintik őket), bár némelyikük erős forráskritikával kezelendő.⁶

Legfőbb célja kutatásomnak tehát megvizsgálni a kimaradt térségek temetőtörténetét és fejfavidékeit, mielőtt azok végleg elpusztulnának. Sok esetben már csak hiánypótlásra, bővítésre, pontosításra kerül sor – amennyiben egy területet vizsgáltak –, de munkám nagy részében eddig kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált területeket dolgozok fel. A vizsgált terület tehát, amint a következő térképen is látható, az egykori Debrecen külsőségeit tartalmazza (az 1872-

⁵ Lásd például: Kunt 1983 vagy Balassa 1989.

⁶ Lásd például: Horváth 2000.

es kataszteri térkép és Szűcs István 1871-ben közölt határmegjelölései alapján) néhány kiegészítéssel.⁷

2. kép: Szűcs István térképe Debrecen város határterületeiről (1871). (Forrás: Szűcs 1871: 878–879.)

A vizsgálatomba felvettem még Bocskaikert, Bodaszőlő és Martinka részeket is, melyek közös vonása, hogy Debrecen közelében helyezkednek el, azonban mégsem ahhoz, hanem a környező nagy hajdúvárásokhoz tartoztak korábban (illetve tartoznak napjainkban is). A bővítés oka abban rejlett, hogy a Debrecenhez tartozó egykori szőlőskert, Józsa kapcsán olyan sajátos, rendkívül érdekes temetőtörténeti anyagot sikerült gyűjtenem, hogy azt mindenképp folytatni kívántam ezen az egykori szőlőskerti vonalon a térségben.

2022 tavaszán kezdtem el a terepmunkát. A gyűjtés egy éven át tartott, melyet 2023 tavaszán zártam le. A terepmunkák során nem csak fényképes dokumentációkat készítettem, hanem, amennyiben arra lehetőség nyílt, a helybéliekkel is készítettem rövid interjúkat.

Elsődleges célom volt felgyűjteni és adatolni az eddigi kutatások során kevésbé vizsgált térségeket, képet adni azok temetőtörténetéről és fejfaművészetről. Másodsorban választ szerettem volna találni arra a kérdésre, hogy a temetők létesítésének, illetve hiányának vannak-e társadalomföldrajzi, társadalomtörténeti vonatkozásai. Amennyiben vannak, pontosan mely tényezők befolyásolják a temetkezést, lehet-e Debrecen környékén temetőtörténeti szempontból elkülöníthető területeket megnevezni.

⁷ Habsburg Birodalom-Kataszteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2350100.3153351177%2C6021844.592238768%2C2401657.0909134694%2C6040686.319711064> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 11.)

Harmadrészt arra irányultak vizsgálódásaim, hogy az egyes külsőségekben vagy kistérségekben mik a jellemzői a fejfaművészetnek, vannak-e egyáltalán sajátos vonásaik? Hipotézisem szerint a fejfák állítása napjainkra már nem jellemző általánosan a térségre. Továbbá arra voltam kíváncsi, hogy milyen jelenkori tendenciák jellemzik a temetőművészetet a környéken, alakult-e ki helyett sajátos temetőművészet napjainkra?

A jelen tanulmányomban ennek a nagy volumenű kutatásnak az első részét adom közre

A Debrecentől északra eső térségek vizsgálata

A Debrecentől északra eső külsőségekhez sorolandó Józsa, Pallag, Apafa és Dombostanya, melyek közigazgatásilag is a vármegyeszékhelyhez tartoznak napjainkban. Egyéb, a térségben található, de Debrecenhez közigazgatásilag napjainkban és történelmileg véve sem sorolandó települések és külsőségek pedig Bodaszőlő, Bocskaikert, Sámsonikert és Martinka. Ezen utóbbi külsőségek a környező nagy hajdúvárosokhoz tartoztak, mint Hajdúböszörmény, Hajdúhadház és Hajdúsámson. Vizsgálatuk azonban, annak ellenére, hogy más városokhoz tartoznak indokoltnak tekinthető. Ennek elsődleges oka egy hiánypótlás, mivel a temető- és fejfavizsgálatok nem terjedtek ki ezen részekre sem, másrészt kiváló összehasonlítási alapokat tudnak szolgáltatni a Debrecenhez tartozó részek elemzése kapcsán is. Ezen külsőségek jelentős részében ugyanis közös, hogy egykor szőlőskertekként hasznosították őket, míg kisebb hányaduk legelőként és szántóként került művelésre. Az alábbi fejezetben elsőként az egykori szőlőskertek kerülnek ismertetésre (Sámsonikert kivételével), majd ezt követően a főként legelőként, erdőként és szántóként hasznosított térségeket fogom bemutatni.⁸ Ezek az egykori szőlőskertek tehát az alábbiak: Józsa, Bodaszőlő, Bocskaikert és Martinka.

⁸ Sámsonikert kimaradásának oka, hogy olyannyira összeforrt a történelme Hajdúsámsonéval, hogy a temetőjük is közösen alakult ki. Mivel nem célozom egy város temetkezésére kitérni, emiatt tanulmányomban eltekintek Sámsonikert temetőművészetének vizsgálatától is.

AZ EGYKORI SZŐLŐSKERTEK VIZSGÁLATA

JÓZSA

Józsa vázlatos történelme

Mivel a temetőkultúra mellett temetőtörténettel is foglalkozom jelen írásomban, szeretnék Józsa példáján át képet adni az itt zajlott történelmi folyamatokról és temetkezési kultúrákról. A mai Józsa területe és térsége már régóta lakott. 1974-ben újkőkori neolit telep maradványaira bukkantak a Tóció-patak keleti partján az Unokakertben, majd 1982-ben a Józsa-ér keleti partján ismét újkőkori leletanyagokat találtak. A Rézkorból is származnak innen emlékeink: habár a péceli kultúra néven ismert rézkori józsai népesség temetkezési helye nem ismert, de 1927-ben a Rózsástelep utcán találtak egy ép rézkori köcsögöt, illetve kerámiatöredékek is kerültek elő a Klastrom-partról és a Kiskert utcából.⁹ Bronzkori és vaskori leletek is ismertek a térségből. A Telek utcai Homokhalomtól délre a Kiserdő utca elején bronzkori temetőre bukkantak zsugorított temetkezés maradványaival. A vaskorból is került elő egy temető szép urnákkal a Szentgyörgyi Homok-halom északi oldalánál, a kastély mögött. Habár az előbbi, feltételezhetően szkíta sírok mellett kelta népesség nyomai is megtalálhatók az időszakból Józsán, azok temetkezési helye napjainkig nem ismert. A későbbi korokból került elő szarmata jazigok temetője a Sillye Gábor és a Harmat utca elejéről.¹⁰ A honfoglalás korszakából pedig eddig négy magyar temetőt sikerült Józsa területén feltárni, melyeket köznépi temetőknek neveznek a régészek (szemben a zeleméri középrétegbeli temetővel), szerény mellékleteik miatt.

Az Árpád-kortól kezdve ismert, hogy a Józsa elődjének tekinthető Szentgyörgyön már templom is állt (Szent György kőtemploma a Tóció nyugati partján). A 12–13. század fordulóján épült templom romjait ma is láthatjuk, ahogyan a feltárások során arra is fény derült, hogy a korabeli szokásokhoz híven a település temetője is a templom déli fala mellett húzódott. Valószínűsíthető továbbá, hogy a településnek nem ez volt az első temploma, hanem a romoktól

⁹ Lévai 1996a: 21–24.

¹⁰ Lévai 1996a: 26–29.

ma is látható, délnyugatra fekvő rotunda.¹¹ A település birtokosai több évszázadon át – pereskedésektől és kisebb megszakításoktól eltekintve – a Gutkeled nembeli családoké és azok rokonságáé volt, akik közül a Várday, Jósa, Elek, Rózsa, Esterházy, Nyáry, Némethy, Becsky családok emelkedtek ki leginkább.¹² Szentgyörgy és a térség településeinek pusztulása a török időkre tehető. A település 1620–1770. között teljesen lakatlanná vált.¹³ (Már 1550 körül is csak 125–150 fő élhetett itt, 1608-ban pedig már csak 12 adófizetővel vették számításba).¹⁴ Időközben nem csak a terület néptelenedett el és vált pusztává, de a Várday család is kihalt, amely azt eredményezte, hogy az oldalági örökösöktől Debrecen és Hajdúböszörmény városának polgárai egyre nagyobb rendszerességgel vették bérbe a földeket (a debreceniek már 1578-ban is béreltek néhány területet). Debrecen vezetői sokáig ellenezték, hogy bérlők telepedhessenek le Józsan (időközben a Jósa családról a település neve fokozatosan átváltozott), azonban biztos adat, hogy 1813-ban már állandó lakossággal rendelkezett a külsőség, mivel ekkor az itteni lakosok arra is engedélyt kaptak, hogy a borukat Debrecenben árulhassák. Az első letelepedők egyébként Debrecenből kivándorolt, református felekezetű lakosok voltak, akik szőlősgazdaként telepedtek meg Józsan. A szőlőskert lakossága az évtizedek során egyre gyarapodott, 1876-ra már körülbelül 2000 főre nőtt, illetve felekezetileg is sokszínűsödött a külsőség: a református magyarok mellett megjelentek a római katolikusok is, megmagyarosodott evangélikus szlovákok és görögkatolikus ruszinok is érkeztek a területre.¹⁵ Ezidőkben három templom is épült Józsan, melyek az alábbiak: 1892-ben a katolikus templom, majd 1895 decemberében Felsőjózsan a református templom, az alsójózsai református templom pedig 1902 őszére készült el.¹⁶

Józsa temetői a XVIII. századtól napjainkig

Józsa sajátos képet tár elénk temetkezés terén a reformkortól kezdődően. A korszaktól napjainkig Józsanak több, mint tíz temetője létesült. Az egyes temetők ismertetése előtt arra adok magyarázatot, hogy mi miatt is alakult ki ilyen rendkívül sok temető az egykori szőlőskertben.

¹¹ Lévai 1996a: 35–39.

¹² Lévai 1996a: 43.

¹³ Lévai 1996a: 49.

¹⁴ Lévai 1996a: 54–55.

¹⁵ Lévai 1996a: 61–72.

¹⁶ Lévai 1996a: 83–84.

A temetők többségének érdekessége, hogy azok a község belterületén alakultak ki, kis alapterületen. Ez azért különös, mert a korszakban már a települések szélére, azon kívül temetkeztek a leginkább, melyet többek között a jogszabályok is megköveteltek.¹⁷ A folyamatosan növekvő kertség ezen sajátosságait teljesen a múlt század közepéig magán hordozta, melynek magyarázata további kutatásokat igényel. Ennek ellenére feltételezhető, hogy Józsa azért nem a település határain kívül alakította ki temetőit, mert arra nem nyílt lehetősége. A környező földek ugyanis a szomszédos nagyvárosok vagy nagybirtokosok tulajdonában álltak, melyből vélhetően nem szakítottak ki számukra darabot. Ezen a ponton térhetünk rá arra is, hogy miért alakult ki ennyire sok temetője egy kicsiny szőlőskertnek. Háttérben az igencsak figyelemreméltó népességnövekedés húzódik, melyről fentebb közöltem adatokat. Talán még a Józsára kitelepülők sem képzelték, hogy ilyen gyorsan megugrik majd a népesség, így a belterületen nyitott kicsiny temetők hamar beteltek. A helyzetet tovább magyarázza, hogy Józsa népessége heterogénné vált etnikai és vallási téren is. Arra vonatkozóan biztos adatunk van, hogy a római katolikusok, reformátusok és zsidók Felsőjózsan nem temetkeztek a huszadik század közepéig vegyesen.¹⁸

Összességében tehát a heterogén etnikai és vallási lakosság felekezetenként, kis területű temetőbe történő temetkezésének következménye, hogy Józsanak két évszázad alatt több, mint tíz temetője létesült.

A forrásul szolgáló, 1782–1785 között készült első katonai felmérés térképén a terület még lakatlan volt. A mai Felsőjózsa térsége puszta, míg Alsójózsa területe szőlőskert és erdőség, de temetőnek jelzése egyik helyen sem volt található. A temetők tehát ezután alakultak ki, melyek a következők:

Alsójózsa:

1. Csúcs-halom temetője: A második katonai felmérés (1819–1869) már jelzi ezt a temetőt. A terület napjainkban is dombos, árkos, a Csúcs-halom még ma is megtalálható. A temető a mai Csúcs utca és Hatház utca összeérésénél helyezkedett el, de napjainkra nyoma sincs. Helyén fiatalabb ültetésű erdő található. A temetőt a harmadik katonai felmérés (1869–1887) még jelzi, de a negyedik katonai felmérés (1941) már nem, így feltehetőleg ezen időintervallumban pusztult el. Erre a

¹⁷ Gecséné Tar 2012: 24.

¹⁸ Erre maguk a temetők és sírjelek is felhívják a kutató figyelmét, de a helybéli adatközlők is megerősítik ezt a tendenciát.

feltevésre erősít rá az is, hogy már az idősebb helybeliek emlékezetében sem él ez a temető napjainkban.

2. „Régi temető”: A még ma is álló temetőt a második katonai felmérés (1819–1869) már szintén jelzi. Ezt a nagyobb kiterjedésű temetőt a mai Óiskola utcától és Homokhát utcától Debrecen felé eső szakaszon (Domokos Márton-kert utca Csukáséri út környéke) találhatjuk meg. Az alsójózsaiak ebbe a temetőbe a múlt század utolsó harmadáig temetkeztek, melyet akkor zártak be, amikor megnyitott a ma is használatban lévő új józsai temető a 35-ös számú főút mellett.

3. Monostorerdő utcai (egykor Fő utcai) temető: Vélhetően egy református temető volt, melyet a térképek nem jelölnek. Szécsi András is említi a helyi lakosok emlékezetére támaszkodva a temetőt, melyet saját gyűjtéseim is igazolnak.¹⁹ A temető a mai Monostorerdő utca – Erdőhát utcák közötti telkeken helyezkedhetett el, a Monostorerdő utca közepén. Ugyancsak Szécsi Andrástól értesülünk róla – Lévai Bélára hivatkozva –, hogy a területet Özv. Szabó Istvánné Varga Juliánna ajánlkozta az alsójózsai református egyháznak.²⁰ Az 1882-es kataszteri térkép szerint ilyen nevű személy rendelkezett az utcában telekkel, így ennek lehetőségét, ha igazolni nem is tudom, de érdemes fenntartani. További adalék adatközlőm elmondása szerint, hogy a temető az 1950-es években pusztult el. „Csúcsoshegyű kopjafákra” emlékszik innen, melyek valószínűleg a hagyományos csónak alakú fejfák közé tartozhattak (és nem kopjafák voltak).

Felsőjózsai:

1. Rózsavölgy utcai „háromszög temető”: A harmadik katonai felmérés (1869–1887) jelöli először, az 1882-es kataszteri térképen pedig római katolikus temetőként nevezik meg. A térkép a telken ingatlant jelölt, amely temetőcsősz ház volt. Ezt idős adatközlőmtől tudtam meg, aki elárulta azt is, hogy az épület egy egyszerű, kétosztatú (szoba, konyha), vályogház volt.²¹ Az utolsó temetőcsősz érdekessége, hogy egy nő volt: a vénlányt tartott Veres Julianna élt és dolgozott itt, akit csak „Kotló Julcsának” csúfoltak a helybéli gyermekek. A temetőcsősz feladatai közé tartozott a temető és sírok védelme, tisztántartása és gondozása, továbbá temetések alkalmával a szertartásban is részt vett.

¹⁹ Szécsi 1995: 155.

²⁰ Szécsi 1995: 155.

²¹ A temető kapcsán a szomszédságban élő 82 esztendőes G. Gy. volt az adatközlőm.

Ezért cserébe lakhatást, és a helybéliektől terményeket kapott adatközlő emlékezete szerint. A temetőt az 1941-es katonai felmérés még jelzi, amely dátumot adatközlő elmondása is megerősíti: 1946-ban a temető még állt, de már erősen gondozatlan és kihasználatlan volt, melyet valamikor nem sokkal később fel is számoltak. A temetőcsősz is ekkor helyezték át a vasút mellé, ahol új otthont kapott. A temetőről tett beszámolója alapján az is kiderült, hogy a temetőt árok vette körül. A témában szakirodalmakat nem olvasott nyugdíjas adatközlő hozzáfűzte azt is, hogy a bűntevőket, öngyilkosokat ezen árkon kívülre temették, melyről ugyan személyes emléke már nincs, azonban szüleitől ezt hallotta.²² A temető sírjeleiről megtudtuk, hogy kereszték és fejfák is álltak itt. Utóbbi megállapítása már csak amiatt is érdekes, mivel a temetőt római katolikusnak jelölte az 1882-es kataszteri térkép. A fejfákról adott leírása azonban (hegyes végű, fűzfa motívummal és farkasfogas mintával díszített) teljesen helytállóan bizonyul, így feltételezhetjük, hogy ez a temető az idők során vegyes felekezetűvé vált. A fejfák készítését adatközlő a helybéli mesterekhez (kádárrok, asztalosok) kötötte, de elmondása alapján sok esetben maguk a családtagok készítették el azokat. A sírásást szintén a rokonság és baráti kör feladataként jellemezte az idős helybéli lakos.

2. Rózsavölgy utcai „régii temető”, amely ma is áll: A település szélén alakították ki ezt a vegyes felekezetű temetőt. Az 1941-es katonai felmérés még nem jelöli a temetőt, mellyel főntebbi adatközlő elmondása egybevág: emlékei szerint valamikor 1946 táján létesíthették. Eredetileg ez a temető is árokkal volt körülvéve, amely napjainkra nagyrészt feltöltődött. A temetővel szemben állva a temető bal oldala református, jobb oldala katolikus volt, további érdekessége, hogy a bejárat felőli bal felső sarokban néhány zsidó sír is elkülönül. A temetőt később tovább bővítették a szántóföldeken, amely már tisztán vegyes felekezetű volt. Adatközlőnk elmondása szerint az 1950-es évekig élt a felekezenkénti temetés szokása a temetőkben. Ez a temető szintén az új, 35-ös főút mellett létesített temető megnyitásáig üzemelt. Lévai Béla közlése szerint az 1960-as évek végén zárták le ezt a temetőt.²³

3. Rózsavölgy utcai másik református temető: Nem messze a régi háromszög alakú és a még ma is álló régi temetőtől az utca szemközti

²² Erre a szokásra a néprajzi szakirodalmak több ízben is ráérősítenek, így teljes mértékben elképzelhetőnek található az állítása. Lásd: Balassa 1989: 118.

²³ Lévai 1981: 40.

oldalán pár telekkel arrébb, a főút felé állt egy másik, református temető is. A temetőt az 1882-ben készült kataszteri térkép már feltünteti.

4. Elek utcai iskolánál lévő temető: Az egykori temető helyének meghatározása egyszerűnek mondható, ugyanis a volt Elek utcai elemi iskola épülete mögött helyezkedett el. A harmadik katonai felmérés (1869–1887) és az 1882-es kataszteri térkép is jelöli. A telek Felső Józsa Községének tulajdonában állt, melyen református temetőt nyitottak. A telken már ekkor is jelölnek egy épületet, amely lehet temetőcsősz ház, vagy a későbbiekben itt álló iskola épülete is. A negyedik katonai felmérés 1941-ben még jelzi. A mai Sillye Gábor és Elek utcák között állt temetőre egy 1967-ben a szomszédságba költöző adatközlő már nem emlékszik, azonban megemlíti, hogy az 1941-ben született férje a gyermekkorából még emlékszik a temetőre. Lévai Béla azonban 1981-ben úgy ír a temetőről, hogy annak sírhalmi még láthatóak voltak akkor is.²⁴ A temető végső pusztulása tehát valamikor ezután következhetett be. Néhány házzal arrébról előkerült egy sírkő is, amely jól példázza a temető sírköveinek és fejfáinak szétszóródását, pusztulását.

5. Elek utcai második temető: Lévai Béla említést tett az Elek utca nyugati végében egy körülbelül 200 négyszögöl területű római katolikus temetőről, amely napjainkra szintén elpusztult.²⁵

6. Elek utcai harmadik temető: Az Elek utca harmadik temetője szintén katolikus temető volt, amely az előző temetőtől keletre, az egykori Elek utcai csőszház és a Dickmann-féle bolt között, az utca déli részén került kialakításra.²⁶

7. Bondorhát és Rózsavölgy utca kereszteződésében létesített temető: Ezt a temetőt a harmadik katonai felmérés (1869–1887) és a kataszteri térkép (1882) jelöli először. Utóbbi alapján megtudjuk, hogy a római katolikus egyház temetője állt itt. Az 1941-es felmérés még jelzi. A temető beazonosítása napjainkban nehézkes, de feltehetően a mai Rózsavölgy utca 105. szám alatti telken állhatott. Az 1948-ban született adatközlőm elmondása szerint gyermekkorában még ott állt a temető, melyben játszottak a sírok között. Az 1968-ban a szomszédságba költöző adatközlő viszont már nem emlékszik temetőre, így ez a temető is az 1950-es és 1960-as évek során került felszámolásra.

²⁴ Lévai 1981: 40.

²⁵ Lévai 1981: 40.

²⁶ Lévai 1981: 40.

8. Rózsavölgy utcai buszmegállónál található temető: Ezt a temetőt a térkép a Rózsavölgy utca 173-175. számnak jelöli, azonban adatközlőim emléke szerint néhány telekkel arrébb, a 169–171. számú telkeken állt. Az 1882-es kataszteri térkép szerint a terület a református egyház tulajdonát képezte, melyen temetőt létesítettek. A helybeliek visszaemlékezései is ezt támasztják alá. Egyik helyi adatközlő (született 1940-ben) elmondása szerint a telek 1952-ig a nagyapja bérföldje volt (aki ekkor hunyt el), melybe már nem temetkeztek, hanem a tanács adta ki bérbe kaszálni a földet. A temetőben található sírok ezután pusztultak el. A temető pusztulásának idejét megerősíti, hogy az 1952-1990 között odaköltözők már nem tudnak a telken álló temetőről.

9-10. Szivárvány utcai temető(k): Két temető volt itt megtalálható, melyeket a harmadik katonai felmérés (1869–1887) és a kataszteri térkép 1882-ből már jelölnek. Előbbi a mai Szivárvány utca teljes területét magába foglalta, utóbbi azzal szemben, a Deák Ferenc és Alkotás utcák között helyezkedett el fele akkora területen, mint a Szivárvány utcai. Mindkettő a református egyházhoz tartozott, vélhetően egyik temető a másik temető bővítéseként jött létre. Adatközlőm beszámolója alapján a temető 1955–56-ban már használaton kívüli volt, nem temetkeztek ide. A temető inentől kezdve pusztulásnak indult. A temető az 1970-es években még állt, annak helyére az első ingatlant 1978–80 között emelték visszaemlékezései alapján. Az építkezések során rengeteg sírkő és maradvány került elő, mígnem napjainkra a terület teljesen be nem épült. Ebből következtethetünk arra, hogy a temető felszámolása során a sírokat nem helyezték át ez esetben sem az újabb temetőbe. Az egykori temetőt gelicsán fasor vette körül az adatközlő emlékezete szerint.²⁷

11. Zsidó temető: A Gönczy Pál utcán napjainkig áll és megtalálható a temető és a sírkövek egy része.

A két településrész közti temetők:

1. Csillagosi temető: A mára már elpusztult csillagosi temetőt, ahogyan Lévai Béla hívja 1996-ban, a mai Klastrompart sor, Bocskai István út és Gát utcák határolták, ennek helyén állt a kilencvenes években a józsa-i könyvtár.²⁸ A temetőt már az 1941-es negyedik katonai felmérés sem jelöli. A temető Józsa legelső temetőinek egyike lehet a

²⁷ *Gleditsia triacanthos*, azaz krisztustövis.

²⁸ Lévai 1996a: 12.

vizsgált korszakban, mivel azt már a harmadik katonai felmérés (1869–1887) is jelölte, ekkor még Felsőjózsa-hoz tartozóan.

2. Mai új köztemető: A 35-ös főút (Böszörményi út) mentén, Alsójózsa oldalában elhelyezkedő temetőt néhány évtizede nyitották meg (az 1960-as és 70-es évek fordulóján). A temető napjainkban Alsó- és Felsőjózsa lakosságát is kiszolgálja.

Összegzésként a józsai temetőkről az alábbiakat állapíthatjuk meg: Józsa-nak napjainkra négy temetője maradt fent, melyből egyik a ma is használatban lévő, új temető. A másik temető a felsőjózsai zsidótemető, illetve az alsó- és felsőjózsai „rég” vegyestemetők. A többi temető napjainkra elpusztult, helyükön ingatlanok vagy szántóföldek állnak. A temetők pusztulásának, felszámolásának ideje az 1940-es években indult meg, majd az 1950-es és 1960-as években tetőzött. A folyamat végpontját az 1970-es években megnyitott új, nagyobb területű temető kialakítása jelenti.

Tanulmányom következő részében ezen fennmaradt temetők fejfáinak ismertetésére törekszem.

A józsai temetők fejfaművészete

A józsai fejfákat alapvetően a debreceni típusúhoz lehetséges sorolni: hegyes végű, ritkább esetben enyhén lekerekített végű csónak alakú fejfákat találhatunk itt.²⁹ Előfordulnak a temetőkben azonban eltorzult csónak alakú fejfák is, melyek csónak alakjukat elveszítve, egyszerű kihégyezett oszlopokra hasonlítanak.³⁰ A fejfák többségén stilizált fűzfa díszítéssel és a fejfa előreugró felső részének alján farkasfogas mintával csipkézett díszítésekkel találkozhatunk.

A temetők művészetének vizsgálata kapcsán érdemes szót ejteni a fejfákat készítő egyénekről is. Ahogyan Józsa történelméből és címeréből is látszik, itt egykoron intenzív szőlőművelés folyt.³¹ A település ezen arculata idővel életre hívta az önálló faművéség kialakítását is, amely a kádárokhoz, bognárokhoz, ácsokhoz és asztalosokhoz kötődik Józsan. Ezen kisiparosok másodlagos működésére már Varga Gyula is felhívta a figyelmet a fejfák vizsgálatának során, mivel sok esetben a helybeliek ezen társaikat kérték fel az elhunytak sírjeleinek

²⁹ Takács 1980: 139.

³⁰ Takács 1980: 143.

³¹ Nyakas 1991: 84.

elkészítésére.³² A 82 esztendőös helybéli adatközlőm emlékezete is ezen emberek munkásságára hívja fel a figyelmet: a sírjelek egy részét ügyeskezü rokonok, mesterek készítették, mint a bognárok, kádárok, asztalosok.³³ Nyilvánvalóan nem zárhatjuk ki azt a tényt sem, hogy itt a helyi lakosságon kívül máshonnan érkezett mesterek is munkálkodtak volna, azonban szintén érdekes adat, hogy 1933–1935 között a településen belül temetkezési vállalkozó is működött.³⁴ Az iparosokat számbavevő összesítés 1904–1938 között folyamatosan jelez kerékkészítőket, az ácsok és kőművesek jelenléte szintén állandónak tekinthető ebben az időszakban a településen (1933-ból nem jelez ilyen iparosokat), de 1920-tól kezdődően asztalosok is folyamatosan éltek a településen.³⁵ Kádárokról nem tesz a könyv említést, azonban kádárcsalád még ma is él Felsőjózsan.³⁶

Az alsójózsai régi temető és fejfái

3-4. kép: Betonból készült, fejfa alakzatú sírjelek Alsójózsan.

A temető nagy kiterjedésű, napjainkra erdővel benőtt, erősen elhanyagolpusztuló. A sírjelek nagy része fejfa, de találhatóak itt kereszttek és sírkövek is kisebb számban, a temető vegyes felekezettűnek tekinthető. A fejfák jelentős része a pusztulás utolsó fázisába lépett: növényzetel benőttek, kidőltek, feliratuk kopott. A szakirodalom említést tesz Józsan ritka esetben tulipán díszítményről, illet azonban nem sikerült terepmunkáim során azonosítani.³⁷ Egy esetben

³² Varga 1999: 126.

³³ G. Gy. józsai lakos adatközlése.

³⁴ Szücs 1972: 106.

³⁵ Szücs 1972: 106.

³⁶ Saját gyűjtéseim alapján.

³⁷ Takács 1980: 163.

regisztráltak egy 1970-es készítésű, sugaras díszítményű Dávid-csillagos fejfát is Józsnán, amely szintén a fűzfa ábrázolást váltja fel, de ezt sem sikerült megtalálnom.³⁸

Félő, hogy ezen fejfák az évtizedek során elkoptak, elpusztultak. A ritkábbnak számító sírjelek közül azonban napjainkban Alsójózsnán még ma is több „betonfejfát” letem fel. Ilyennel nem találkoztam a térség többi temetőjében sem Józsnán, sem Bodaszőlőn, Martinkán vagy Bocskai kertben (a Debreceni Köztemetőben azonban találni belőlük).

5. kép: *Stilizált fűzfamotívum.*

Ezek a sírjelek rendre a két világháború között lettek állítva, és jól példázzák a korszakok átmenetiségét: alakjukban a hagyományos fejfákra ütnek, míg anyagukban már a sírkövek világát hordozzák magukon. Ezen „betonfejfák” megőrizték mintakincsükben is a fejfákét. Felső részükön domborműves fűzfaábrázolások láthatóak, bizonyos esetben a józsnai mintakincstől elütően indás környezetbe foglalva. Ezt követően a síremlékek feliratai a fentebb írt mintát követik.

³⁸ Takács 1980: 161.

Az egykori Csúcs-halmi temető emlékei

6. kép: Hosszú, vékony csónakos fejfa.

Az alsójózsai temető kapcsán mindenképp szeretnék szót ejteni egy forrásról Szécsi András munkájából. Az egykori józsai életképeket, történeteket tartalmazó művében olvashatunk egy „Az utolsó útra kikísérnek a csúcsbéli asszonyok” című elbeszélést is, amely 1839-ben játszódik és a Vétsei családban bekövetkezett halálesetről szól.³⁹ Ebben a korszakban a Csúcs-halomnál álló temetőnek még léteznie kellett, így feltehetőleg ahhoz, nem pedig a fentebb ismertetett „régí” temetőhöz (ma is álló) köthető. A történetből kiderül, hogy a család református volt és Debrecenből hívtak tiszteletest maguknak, a férj verses

búcsúztatót kért felesége számára, a háztól a sírig pedig a gyászmenet asszonyai énekszóval kísérték az elhunytat. Az alábbi részt idézni szeretném, mivel jelenlegi vizsgálódásaimban kiemelt értékű forrásnak számít: „A koporsóra ráborul a sírhant. Az egyszerű fejfa szakavatott mester munkája. Rajta a felirat: „Itt nyugszik Vétsei Mihályné Berecz Zsófia. Élt 36 évet. A.B.F.R.A. Béke Poraira.”⁴⁰ Ami elsőként feltűnik, hogy a temető mindenképp legalább vegyes felekezetű, ha nem is színtisztán református volt. Itt is a fejfákat alkalmazták sírjelként, melyet valamilyen mester készített. A megnevezés utalhat fejfafaragó mesterre, vagy helybéli egyéb faműves mesteremberre is, ahogyan arról már szóltam. A felirat vizsgálata azonban már jóval érdekesebb, ugyanis tartalmilag helytállóan bizonyul, formailag azonban nem. Az „Itt nyugszik Vétsei Mihályné Berecz Zsófia.” sor teljesen illeszkedik a megszokott

³⁹ Szécsi 1997: 11.

⁴⁰ Szécsi 1997: 12.

rendbe, ahogyan az „Élt 36 évet” is. Ami érdekesebb, hogy sem a születési, sem a halálozási dátum nincs megadva, melyből legalább az egyiket rögzítik a térség fejfáin. A „Béke poraira” zárósort, amint olvastuk szintén helytállónak bizonyul, azonban az „A.B.F.R.A.” felirat elhelyezése rendkívülinek számít. Mind az alsó- mind pedig a felsőjózsi temetőben, ahogyan a térségben is, ez nem alulra, hanem felülre szokott kerülni, ritkább esetben (Felsőjózsa) elmarad.

A forrásról tehát összességében kijelenthetjük, hogy értékes adatokat közöl. Feltehetően az egykori alsójózsi Csúcs-halomnál álló temetőről értesít, miszerint az református vagy egyes felekezetű volt, amelyben fejfák álltak. A sírfelirat tartalma is illeszkedik a helyi szokásokéba, azonban formailag némiképp eltér azokétól. A formai eltérés okainak sajnos nehéz lenne napjainkban utánajárni, tekintve, hogy a temető már nem áll, pedig ez igazolhatná a szöveg sorrendi hitelességét. Beszélhetünk azonban forráskritikailag arról is, hogy csupán a jószándékú elbeszélő cserélte fel a dolgokat visszaemlékezése során. (Ha a történések pontosan nem is bizonyíthatóak, a jelek arra utalnak, az elbeszélő jól ismerhette a helyi viszonyokat.)

Felsőjózsa régi temetője és fejfaművészete

A napjainkra fennmaradt felsőjózsi „rég” temető sokkal jobb állapotú, mint az alsójózsi társa. Egykori temetőárka feltöltődött, a környező földeket beszántották. Gyakori emberjelenlétről nem beszélhetünk viszont itt sem: eléggé gondozatlan, főként a hátsó része, sőt, kikerkezésemkor még rókaljukat is találtam a temető területén belül.

A temető elrendezéséről, a felekezetek elkülönüléséről feljebb már írtam, így a továbbiakban a temető felét kitevő református fejfákról kívánok képet adni.

Az itt található fejfák jóval egységesebbek, mint Alsójózsan. Többnyire egyszerű, karcsú, hegyes végű, csónak alakú fejfákról beszélhetünk. Az itteni fejfák között szép számban beszélhetünk görbülő, hajló darabokról. Sok fejfának csak a csúcsában figyelhető meg ez a görbület, de több esetben a fejfa egésze viseli magán a fa természetes görbülésének vonalát. Emiatt úgy tűnik, hogy a faanyag kiválasztása és feldolgozása során nem volt feltétel az egyenes vonal tartása, sőt, felmerülhet bennünk az a gondolat is, hogy a készítőik ebben valamilyen plusz esztétikát véltek felfedezni.

7. kép: Geometrikus díszítmények a fűzfa felett.

A páros temetkezést illetően nem egységes a temető. Megjelenik az egy fejfá alá temetkezés szokása éppúgy, mint a páros fejfák alkalmazása.

A fejfák mintázatára vonatkozóan igencsak egységes, sajátos jegyeket hordozó képet kapunk. Fentről haladva, a fejfá tetejének előreugró részén stilizált fűzfaábrázolás látható. Ezek döntő többsége kiszáradt, levél nélküli lehajló vesszőjú, szabadon álló gyökérezetű ábrák. Előfordulnak ugyan cserepes, levéllel rendelkező ábrázolások is, de azok jóval kisebb számban. Több esetben beszélhetünk arról is, hogy a fűzfa nem egyedül áll, hanem kísértőmotívumokkal töltik ki a fennmaradó teret.⁴¹ Ezek egyszerű, geometrikus kör ábrázolások, közepükben újabb körrel. Sajátosság, hogy a fejfák nagy részén elmarad az „AB-FRA” felirat. Amennyiben ez megjelenik, akkor az a fűzfa alá, de még a fejfá előreugró részére kerül, szemben az alsójózsai fejfákkal. Ezt az előreugró részt itt is rendre farkasfogás mintá-

zatú csipkézés díszíti, amely alatt a lényegretörő „Itt nyugszik...” felirat és a név található. A legtöbb esetben a „Néhai” megnevezés – férfiak és nők esetében egyaránt – itt is beékelődik a megnevezésbe. Ezt az esetek felében az „Élt...” és az évszám követi, majd a „Mehalt...” és évszám felirat. Az esetek másik felében a „Született...” majd a „Mehalt” vagy az „Élt...” felirat olvasható. Kimondottan ritka, hogy a három egyszerre legyen feltüntetve a fejfákon. Valószínűsíthető, hogy a halál dátumának minél pontosabb megadásán lehetett a fókusz a készítés során, mivel több esetben hónapra és napra pontosan megadva olvasható, míg a születés dátuma fel sincs tüntetve vagy az az életkorból visszavezetve következtethető ki.

⁴¹ Takács 1980: 159.

8. kép: *Stilizált fűzfa motívumos fejfa.*

A fejfákat záró sor a „Béke Poraira” vagy az „Áldás, Béke Poraira”, mely utóbbi sajátosnak tekinthető. Zárásként érdemes a sajátos jegyek között megemlíteni, hogy több esetben fakeresztet láttak el szomorúfűz díszítménnyel, vagy fejfát kereszt bevéséssel.

Az új józsbai köztemető fejfavilága

A 35-ös számú főút (Böszörményi út) mentén elhelyezkedő temető Józsa legfiatalabb, ma is használatban lévő, vegyes felekezetű temetője. A temető kerítéssel határolt, rendezett, gondozott. Ez a temető kiváló viszonyítási alapként szolgálhat

arra, hogy megvizsgálhassuk, hogyan élnek tovább és változnak az egykori sírjelek és motívumok napjainkban egy településen belül. A temető legrégebbi sírjai között a fejfák még teljesen hagyományos képet adnak: a Józsára jellemző, hegyes vagy enyhén lekerekített végű, csónak alakú fejfákkal találkozunk, melyek díszítményeikben sem térnek el a megszokottól.

Felső részükön stilizált fűzfa motívum látható (általában kiszáradt fűzfa szabadon álló gyökérszettel) mindenféle egyéb díszítmények nélkül. Ezen előreugró rész alja farkasfogas mintázattal barázdált, amely alatt a már beugró részen az „ABFRA” felirat olvasható. Majd az alsó- és felsőjózsbai mintákat követve megjelenik az „Itt nyugszik...” és a „Néhai” megnevezés, melyet a név követ. Ezt követi a „Szül./Született” felirat és az évszám, illetve a „Mehalt” felirat és dátum, melyeket a legtöbb esetben napra pontosan adtak meg. A probléma csupán az ezen kevés számú fejfa esetében, hogy nem illeszkednek az új józsbai temető fejfavilágába. A további fejfák, melyekről a későbbiekben írok majd, markánsan eltérnek ezen típusoktól, másrészt ezek a darabok időbelileg sem datálhatóak ehhez a temetőhöz. A fejfáknak ez a típusa ugyanis az

1930-as évek második felétől az 1950-es évek elejéig lettek állítva a rájuk vésett évszámok alapján, amikor ez a temető még nem is létezett.

9–10. kép: Hagyományosabb, helyi alakzatú fejfa a temető korai szakaszából, illetve egy fiatalabb fejfa Józsián.

A magyarázat erre a kérdésre valószínűleg nagyon egyszerűnek bizonyul: ezeket a fejfákat utólagosan helyezték át ide. A korszak, melyben ezek a fejfák készültek a régi józsai temetők felszámolásának vagy bezárásának korszakát jelenti, így teljes mértékben elképzelhető, hogy a családtagok kérésére a sírok és

sírjelek egy részét átmentették az új temetőbe. A temető sajátos, jól elhatárolható fejfakorszaka az 1970-es évektől kezdődően 2005 tájáig tart. Megmaradnak a csónak alakú, hegyes végű fejfák, azonban egy lényeges sajátossággal és változással. Eltűnik ugyanis az előre ugró felső rész, amely immár síkban helyezkedik el a fejfa lentebbi részeivel. Ezt a fejfa egyszerűsödésének, drasztikusabban véve minőségi romlásának is nevezhetjük, ugyanis ez az előreugró rész valamelyest védelmet nyújt a csapadék ellen, végső soron tehát a felirat kopása ellen.⁴²

Az egykori elkülönülő felső rész jeleként azonban megmaradt, hogy jelzik

11. kép: Jelenkori vívmány: a fejját védő alkalmi borítás.

a részek tagolódását egy vízszintesen vésett vonnallal a csúcsosodó háromszög rész aljánál, ahol eléri szélességében a fejfa szélességének részét. A mintakincs tekintetében is maradtak ezeken a fejfákon a hagyományos értelemben vett elemek. Így felül a stilizált, egymagában álló, elhalt szomorúfűz áll, szabadon álló gyökérrézzel. Az „ABFRA” felirat ritkán jelenik meg, de akkor a fűzfa alá írva, a vízszintes vonal fölött. A fejfa szövegezése is őrzi az előző századok stílusát. Az „Itt nyugszik” feliratot a legtöbb esetben kiegészítik a „Néhai” megnevezéssel még itt is. Ezt követi az elhunyt teljes neve, majd a „Született/Szüil.” feliratok és az évszám.

⁴² Takács 1980: 143.

Gyakran előforduló elem az „Élt” felirat és az életkor megadása is, amely beékelődik a születési és halálozási dátum közé, vagy váltja az utóbbit. Amennyiben mégsem váltja, akkor a „Meghalt” feliratot szinte kivétel nélkül „Megh.:” vagy „M:” betűvel jelzik, melyet az évszám követ. Szembeötlő a fontosságvesztése a halál dátumának, ugyanis azt már nem hónapra és napra pontosan jelölik, hanem csupán évre megadva (amennyiben azt nem vissza kell következtetni a születési dátumból). Erre mutat rá a „Meghalt” felirat folyamatos rövidülése is, amely sok esetben már csak egy „M” betűvel kerül jelzésre. Így a „rég”i felsőjózsa-i temetőhöz viszonyítva megfordul az emlékezés menete. Amíg a felsőjózsa-i temetőben a halál dátumának minél pontosabb és hosszabb megadására törekedtek, szemben a születési dátum rövid jelölésével vagy visszakövetkeztetésével, addig a közös, új józsa-i temetőben mindez fordítva történik. A fejfák további sajátossága és hagyományossága az „Áldás, Béke Poraira” vagy „Béke Poraira” zárósortok.

12. kép: Újabb jelenkori tendencia: állatdíszítmények a fejfák csúcsán

A temető fejfavilágának beszélhetünk azonban egy másik, kevésbé egységes és jellegzetes korszakáról is. Ezek a fejfák szintén a temető nyitásától kezdve számontarthatóak, teljesen napjainkig. Közös bennük, hogy többnyire őrzik a csónakos alakot és a hegyes véget. Ezen felül mintázatuk, felirataik sokszínűsége egyáltalán nem követi az előző korok mintáit, és egységes képet sem ad, hanem jóval inkább az egyediségre, a megrendelők igényeinek kielégítésére törekszik. Tanulmányomban ezen fejfák sokszínűségéről csak röviden, a legérdekesebbek bemutatásával teszek említést. Két fejfa is található, amely csúcsának tetején faragott állatábrázolással díszített. Az egyik – egy elhunyt kislány sírja az 1970-es évekből – egy ormányát feltartó elefántot ábrázol, míg a másik egy, a kopjafán ülő sirályt (?) imitál. A szakirodalmak tesznek ugyan említést a sírjelek tetején faragott, plasztikus madáralakokról a világ számos pontjáról, Hajdú-Bihar megye területén azonban nem regisztráltak ilyet a kutatók. Ezen madáralakok minden nép hitvilágában „égi madár” jelentést hordoznak magukban, melyek a földi ember és a mennybeli Isten között közvetítenek, s a mennybe szálló lelkeket is jelképezhetik.⁴³ Sok esetben a halál beálltát is a halálmadár jelzi, vagy a halott lelke madár képében száll ki a testből.⁴⁴ Jelen esetben azonban az ülő sirály ábrázolása, értelmezése nem ennyire egyértelmű, nem feltétlen vonhatunk párhuzamot a fentebb írtakkal. A jelenség megválaszolása tehát további kutatásokat kíván meg.

Egy másik fejfa, amely formakincsében beilleszkedhetne a nem előreugró fejű fejfák világába pedig feliratában már csak az „Itt nyugszik”-ot és a nevek felsorolását, illetve az élettartamot kötőjellel elválasztva adja meg. Ábrázolásra kerül ezen a fejfán azonban egy hegedű is, amely talán az egyik elhunyt foglalkozására, szenvedélyére utalhat.⁴⁵ Több fejfa esetében jelenik meg a felső részen fűzfa helyett egész teret kitöltő, stilizált növényi ornamentikás, indás, csillagos díszítmény is. Ezek esetében már csak az elhunytak nevei és élettartamuk van kötőjellel feltüntetve a fejfa alsóbb részén. Részletesebb elemzés nélkül mindenképp meg kell említeni, hogy újabbkori tendenciának tűnik a temető kapcsán az is, hogy kopjafákat, páros kopjafákat állítanak fejfák helyett. Külön érdekesség, hogy nem csak kopjafák, de emberalakú táblás fejfák is megtalálhatóak már az új józsai temetőben. Ezek a táblás fejfák úgy lettek kialakítva, mintha női testet ábrázolnának: fejrész, rajta két oldalt leomló vállig érő hajjal, melyet egy keskenyebb nyakrész követ. Ezt követően mintha kar alakja lenne

⁴³ Takács 1980: 166.

⁴⁴ Takács 1980: 166.

⁴⁵ Balassa 1989: 136.

kialakítva, majd pedig egy egyenes test. A fejfák esetében a mellrészre elhelyezett kör alapú véset kerül, míg a fej legtetején, a hajnak kialakított rész közepén mintha egy tulipánszerű korona állna. Ezen utóbbiakra a múlt század első két harmadáig nem tudunk példákat Józсарól.

Érdekes újabb kori jelenségnek tartható, hogy a sírhelyek környezetét, tetjét nem hagyják szabadon, hanem sóderrel, kővel, mulccsal szórják le. Eddig sehol nem látott jelenség volt számomra az a fejfa is, melyet a csapadékosabb őszi és téli időszakban egy műbőr hatású védővel takartak le.

BOCSKAIKERT

Vizsgálódásaim következő állomása Bocskaikert volt. A település a térségnek szintén egy érdekes esetpéldája a temetőkultúra szempontjából, ugyanis a település – habár rendelkezik múlttal – napjainkban ismert, önálló formáját és autonómiáját nem olyan régen, 1993. október 15-én nyerte el Hajdúhadháztól.⁴⁶ A Hadháztól való függés eredményeképp Bocskaikertnek nagyjából kilenc évszázad alatt nem alakult ki (vagy legalábbis nem ismert) saját temetője, hanem a lakosság a hajdúváros és Debrecen temetőit vette igénybe. Bocskaikert lehetőséget ad napjainkban arra, hogy vizsgáljuk egy fiatal temető kialakulását, és annak kultúráját. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden szeretném ismertetni a település történetét, amely a többi vizsgált térség kapcsán érdekes összefüggésekre világít rá.

Bocskaikert története

A terület első írásos feljegyzését 1158-ból ismerjük, amelyben még Szabolcs vármegyéhez tartozó erdőként írtak róla. A későbbi forrásaink Beke Tamás, Lőrincz István, Fiószegi Miklós, Debreceni László, illetve a Dózsa család birtokaként jegyzik.⁴⁷ A birtokosok egyik utolsó képviselőjeként Szilágyi Erzsébetet említi a szakirodalom 1477-ből, ahonnan már ismert adat az is, hogy a Bocskaikerthez tartozó Monostor (Szalókmonostora néven) már akkor is létezett 150 fős lakossággal. Temetőt, fennmaradt sírjeleket azonban nem ismerünk ezekből az időkből, a török dúlások során teljesen elpusztult a település.⁴⁸

A település fejlődését nagyban elősegítette, hogy azon átvezetett az 1858-ban kiépített Debrecen – Nyíregyháza vasútvonal, illetve a települést átszelő

⁴⁶ Lőrincz 1996: 7.

⁴⁷ Lőrincz 1996: 9.

⁴⁸ Lőrincz 1996: 9.

kövesút (ma 4-es számú főút), amelyet 1886-ban hadiútként vezettek Debrecenből Csapig (ma: Csop, Ukrajna). Bocskaikert napjainkban ismert területét az 1898 és 1903 közötti időszakban parcellázta fel néhány debreceni és hajdúhadházi lakos, akik szőlős- és gyümölcsöskerteket létesítettek a földeken.⁴⁹ Mint hegyközséget is ekkoriban, 1899. február 21-én alapították meg. Bocskaikert ekkor már Hajdúhadház tulajdonában állt. A kialakult hegyközség inntől kezdve főként a módosabb debreceni polgárok hétvégi pihenő, nyaraló, termelő helyévé vált. Ennek következtében lassacskán megjelentek a szőlőspajták, csősz és présházak, építési telkek, nyaraló- és lakóházak a településen.

Bocskaikert fejlődése ettől kezdve rohamosan megindult: 1985–89 között kiépült a teljes ivóvízhálózat, telefonrendszert, bolthálózatot hoztak létre, óvodabővítést és iskolai napközis ellátás is kapott.⁵⁰ A világítás még egészen az 1950-es évek végéig nagyrészt petróleummal volt megoldva, ugyanis néhány utcától eltekintve az áram bevezetésére csak ekkor került sor. A további közintézményekre, mint a templomra és saját temetőre is lehetett feltehetőleg igény, azonban ezek létesítésére nem került sor még fél évszázadon át.

A bocskaikerti templom és temető létrehozására tehát az önkormányzati jog megszerzése, 1993. után kerülhetett sor.⁵¹ Azelőtt a településnek egyik közintézménye sem létezett, melyet alátámasztanak a kataszteri térképek, a helybeli adatközlők emlékeztetői és a megjelent nyilatkozatok is.⁵² Emiatt a helyi lakosoknak Hajdúhadházra, illetve Debrecenbe kellett járniuk istentiszteletre, misére, illetve temetkezni is. A saját temető, ezáltal saját fejfafaragó mesterek hiányában tehát nem igazán beszélhetünk a közelmúltig arról, hogy Bocskaikertnek sajátos temetőkultúrája és fejfavilága lett volna. Arról, hogy a két nagyváros temetőjében mennyire alakulhatott ki sajátos bocskaikerti stílus, nem rendelkezünk ismeretekkel. Erősen feltételezhető azonban, hogy a két nagyváros temetőjébe került bocskaikerti lakosok sírjeleit is a helybéli mesterek, temetkezési vállalkozók készítették, az általuk ismert és alkalmazott forma- és motívumkinccsel ellátva. A Debrecenbe és Hajdúhadházra került sírok és sírjelek felkutatása mára már számos nehézséget jelent a kutatók számára, melynek legfőbb okai, hogy ezek relatíve kis számban lelhetőek fel a két nagyváros elhunytjainak sírjai között, melyekből nem mellesleg napjainkra már sok el is pusztult, vagy fel lett számolva.

⁴⁹ Lőrincz 1996: 9.

⁵⁰ Lőrincz 1996: 102.

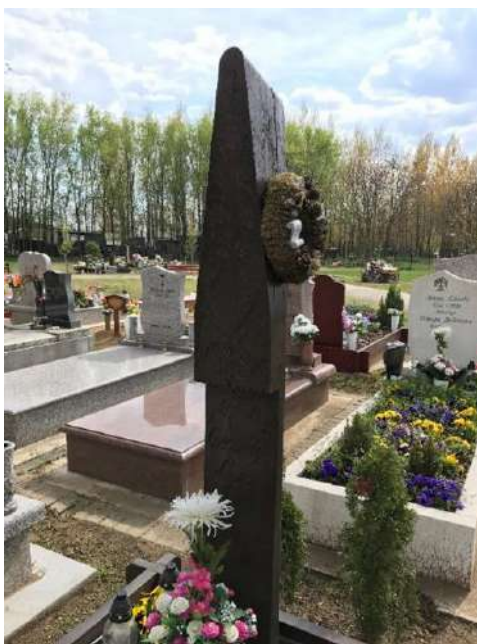
⁵¹ A templom alapkövetétele 1996. október 13-án történt meg. Lásd: Tarcali 1997: 36.

⁵² „Bocskaikert igazán vonzó településsé vált”, polgármesteri interjú. Forrás: <https://www.haon.hu/helyi-kozelet/2019/08/bocskaikert-igazan-vonzo-telepulesse-valt> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

A bocskaiakerti temető és „fejfa-világ”

A bocskaiakerti temető létrehozása során több hagyományosnak tartott szempontot is figyelembe vehettek a tervezők. A temető a város szélén, az erdő mellett helyezkedik el a 4-es számú főút és a vasútvonal között. Ide a Fenyves útról juthatunk be, amely feltehetőleg a temető kialakítása miatt meg lett hosszabbítva napjainkra. A temetőt kerítés veszi körül és határolja el a külvilágtól. A bent található építmények közül a ravatalozó centrális helyet foglal el. Maga a temető gondozottnak, ápoltnak tűnt kilátogatásom során.

A sírjelek vizsgálatakor azonnal szembeötlő a márvány és kő sírjelek alkalmazásának dominanciája. Fa sírjeleket is találhatunk, azonban ezek a sírok ötödét sem teszik ki. Hagyományos értelemben vett fejfa összesen két darab található a temetőben napjainkban. Ilyen alacsony számuk ellenére sem egységesek a fejfák, így azoknak önálló elemzésére törekszem, még ha ezáltal nem is beszélhetünk sajátos stílusról.

13. kép: Szőlőindákkal és levelekkel díszített fejfa.

14. kép: *Különleges sír: a sírhantot kőlapok borítják, melyen elhelyezésre került Erdély címere és két páros kopjafa.*

Az első fejfa sötétbarna festésű, hagyományos csónak alakú darab, amelyet a szakirodalom a debreceni típusba sorol (ilyeneket készítettek egykor nagy számban tehát Debrecenben, Hajdúhadházon, Tégláson és Józsán is).⁵³ A fejfa díszítéséről a következőket mondhatjuk el fentről lefelé haladva: legfelső részén bonyolult növényi ornamentika látható, amely szinte az egész teret kitölti. Két stilizált, leveles szőlőinda fog közre egy összefutó, száras stilizált tulipánt és rozettát. A stilizált rozetta és tulipán is közrefog még további három stilizált tulipánt. A fejfa ezen előreugró részének alja farkasfogas bevágásokkal díszített. A fejfa közepe jóval egyszerűbb mintázatú: „ABFRA” felirat, amely alatt az elhunyt férfi neve olvasható. A fejfa legalján, föld feletti részén ismét egy stilizált növényi ornamentika található, amely közepén egy szőlőlevélben fekvő szőlőfürtöt ábrázol, melyet a kacs körbefut.

A második regisztrált fejfa ettől sokkal egyszerűbb minden tekintetben. Egy vörösbarnára festett fa sírhely, melyet fa keret fog közre, fejfelőli középső részén pedig egy egyszerű táblás fejfa emelkedik. Tetejét lemezborítás védi, díszítménye pedig szintén egyszerű: számos művirág csokor, amely alól kilátszik az elhunyt nő neve, alatta pedig születési és halálozási dátuma kötőjellel elválasztva. A szakirodalom alapján az ilyen táblás fejfák nem jellemezték térségünket, azokból csupán a kabai, körmösdpusztai és monostorpályi temetőből

⁵³ Takács 1980: 139.

regisztráltak jelentősebb számban.⁵⁴ Kunt Ernő megjegyzi, hogy ezen sírjelek főként a Dunántúlon voltak használatosak, melyek a Duna-Tisza közében elvétve még megjelentek, illetve kiemeli, hogy ezek elkészítési ideje, költsége igen alacsony, amely miatt a szegényebb sorsúak sírjain is előszeretettel alkalmazták őket.⁵⁵ (Az anyagi helyzetre való következtetés a kutatások jelen állása szerint még korai lenne.) A táblás fejfákhoz tudnám sorolni a fából készült, sírkő alakú jeleket is, melyek szintén megjelennek a temetőben. Ezek általában barnára festett, az elhunyt nevét és születési-, illetve halálozási dátumát tartalmazzák. Egy

15. kép: Mesterségre utaló eszközök ábrázolása.

esetben a táblás fejfára rögzített, gravírozott üveglapon jelent ez meg, melyen még az elhunyt portréja is szerepelt, egy másik esetben pedig érdekesség, hogy felfestve megjelentek az elhunyt szakmájához kapcsolódó legfontosabb tárgyak: gyalu, véső, fakalapács és védőkesztyű, amely ácsra vagy asztalosra utalhat.⁵⁶

A fa sírjelek közül még a kopjafák is nagyobb számban kerültek elő a temetőben, mint a

fejfák. Feltehetőleg a többi temetővel egyetemben a térségben, így Bocskai kertben is egy újkeletű trend a kopjafák alkalmazása a fejfák mellett, helyett. Azonban nem foghatja a kutató a divatra az összes ilyen kopjafát: érdekes volt az a családi sírhely, melyen a férfi és nő páros kopjafája mellett megjelent Erdély címere is. Tehát ezen sírnál mindenképpen következetességről és a formakincs múltjával szembeni tudatosságról kell beszélnünk, amely akár erős identitást, származást is jelölhet.

⁵⁴ Takács 1980: 155.

⁵⁵ Kunt 1983: 45.

⁵⁶ Balassa 1989: 136.

BODASZŐLŐ

Bodaszőlő történetéről

Bodaszőlő Józsa és Hajdúböszörmény között elhelyezkedő egykori szőlőskert, amely napjainkban is Hajdúböszörményhez tartozik. Bodaszőlő tekintélyes múlttal rendelkezik, ugyanis egyes feltételezések szerint itt már a X. században, a honfoglalás korában is település állt Zelemér néven. Zelemér faluról az első fennmaradt hiteles adatunk 1332-ből való, amelyben a Zeleméry család birtokaként szerepel.⁵⁷ Ezekből az időkből ránk maradt régészeti emlékek a zeleméri földvár romjai, a bodaszőlői középrétegbeli temető és a ma is látható, kunhalmon álló templomrom. A templom jelen vizsgálódásaim során kiemelten fontos, mivel a ma látható templom 1310–1320-nál előbbre nem datált. Viszont a ma látható rom előtt is volt itt templom, amely az 1241. évi tatárjárás során pusztult el. Amennyiben ilyen korán saját temploma volt a településnek, akkor joggal feltételezhetjük, hogy egyházas hely volt, saját temetővel.⁵⁸ A temető létét bizonyítja egy peres irat is 1348-ból, amelyben arról értesítik Rakamazi László fiait (a Zeleméry család rokonsága), hogy az általuk megsebesített, Lengyel János nevű, nagysemjéni nemeshez tartozó jobbágy miatt a „zeleméri temetőben a helybeli plébános és Péter böszörményi pap előtt kellett bizonyítaniuk, hogy a jobbágyot önvédelemből sebesítették meg, és nem követtek el semmiféle jogtalanságot”.⁵⁹ Ez a temető református fejfákat még nem tartalmazhatott, a temető jelentős része pedig az 1950-es években zajló vasútvonal menti földmunkálatok és feltárások során elpusztult.

A település tehát igen korán létesült, saját temetővel és templommal, amely megsínylette a tatárjárást, majd újjáépült, ezt követően pedig – a birtokviszályokat és elzálogosításokat kivéve – 1596. októberéig javarészt a Zeleméry család birtoka volt, míg a család a török elleni harcok által ki nem halt. A falut 1565-ban a törökök, majd 1594-ben feltehetőleg a krími tatárok is kifosztották.

A falu elnéptelenedése és pusztulása 1608–1627 közé tehető Nyakas Miklós történész szerint, melyet követően nem sokkal „Zelemér puszta és erdő” néven a hajdúböszörményi hajdúkhöz került 1633-ban, akik a területen szőlő és gyümölcsstermesztésbe kezdtek.⁶⁰ A település neve ekkortájt változik át a köztudatban Bodaszőlőre, melyben a Boda személynév eredetű (első említése

⁵⁷ Lévai 1996b: 35.

⁵⁸ Lévai 1996b: 10.

⁵⁹ Lévai 1996b: 19.

⁶⁰ Lévai 1996b: 29–33.

egy Zelemér melletti erdővel benőtt rész neve 1496-ból), míg a szőlő a terület funkciójára utal.⁶¹

A bodaszőlői temető története

A katonai felmérések Bodaszőlőn nem jelölnék temetőt egészen a negyedik katonai felmérésig (1941). A temető legrégebbi részén elhelyezkedő sírkövek (itt fejfák – már – nem állnak) viszont mind az 1940–50-es évek elhunytjainak állítanak emléket, a legkorábbiak az 1930-as évekig nyúlnak vissza. Ezek a sírjelek, köztük a néhány sírkőtábla, bizonyíték lehet arra, hogy itt már az 1941-es katonai felmérések előtt is temetkeztek. A lehetőségek között természetesen azt is számba kell venni, hogy az 1941-es felmérések előtt még nem állt a temető és csak azután temették ide vagy helyezték át az elhunytakat.

A temető egyébként szintén külsőségben helyezkedik el, akárcsak a bocsakerti: egy erdő mellett található a Vincellér utcán. Kerítéssel körülölelt, gondozott, vegyes felekezetű temető, melynek már nem jól kivehetően és nem minden oldalról, de mintha egykori árka is látszódná.

A bodaszőlői fejfaművészet

A bodaszőlői temetőben sok fejfa található, még a közelmúltban is állítottak ilyeneket. Általánosságban elmondható róluk, hogy ezek a fa barna alapszínét hordozzák vagy ha festve is vannak, barna színnel tették azt. Alakjuk rendre csónakos, eltérés abban mutatkozik, hogy tetejük hegyes vagy kissé gömbölyített-e. Túlnyomó részben az itteni fejfák is farkasfog mintázattal csipkézettek a felső előreugró rész alján. A fejfák elhelyezése is sajátosnak, feltűnőnek tekinthető: páros fejfákat nem találni, így a páros sírok esetében egy fejfa áll, melyen feltüntetik az elhunytak neveit. A fejfa maga pedig háttal áll a hantnak, feliratával az út felé néz.

Díszítésükben a fejfák egységesnek tekinthetők: felül – a legújabb daraboktól eltekintve – rendre stilizált, kiszáradt, levelek nélküli fűzfaábrázolás található. Ezt követik a farkasfogas csipkék, amely alatt az „ABFRA” rövidítés olvasható.⁶² Ezután következik az „Itt nyugszik...”, majd az elhunyt neve, ezt követően a „született...” vagy ritkább esetben „szül.”, majd a dátum (hónapra és napra pontosan megadva). Ezt követi a „Meghalt...” és a dátum szintén

⁶¹ Lévai 1996b: 10–11.

⁶² ABFRA: A Boldog Feltámadás Reménye Alatt.

hónapra és napra megadva. Ezután az „Élt... évet”. A záró sor a „Béke Poraira” vagy „Béke Legyen Poraira”. Amennyiben a fejfa több embernek állít emléket, akkor a „Béke Poraira” zárósor előtt ismételten kezdődik az elhunyt neve, és a fentebb írt adatok ismertetése.

16. kép: *A sírhantnak háttal álló bodaszőlői fejfák.*

A fejfák zöme azonban kezd a végső pusztulás szakaszába lépni: többségük felirata erősen lekopott, amit úgy próbálnak orvosolni, hogy a fejfára táblát erősítenek, amin az elhunyt neve és életének kezdő, illetve vég dátuma olvasható. A hozzátartozók vélhetően tényleg igyekeznek megóvni fejfaikat, mert több esetben látható, hogy azokból levágtak már és újra leásták (az aljából váganak a korhadás miatt).

Egyéb díszítmények közül érdemes megemlíteni jellegzetességként a művirágkoszorúk kiemelkedően magas számát, illetve a fém virágtartó állványok használatát.

A frissebb fejfák alakjukat és tájolásukat tekintve azonosak a régebbiekkel, csupán díszítményeikben térnek el azoktól. A legtöbb esetben a fejfa csúcsára kör alapú fejfavésetek kerülnek stilizált, geometrikus virágmintával. Ezt követi a stilizált szomorúfűz, amely azonban már inkább élő fa képét adja: szabad

földön áll, gyökerei látszódnak, levelekkel teli, dús fa. A szöveg teljesen megváltozik, eltűnnek az „ABFRA” és „Béke Poraira” sorok. Inkább csak az elhunyt neve, majd születési éve és halálának éve kerül felvésésre. Ezt követi a többi elhunyt hasonló adatolása. Bizonyos esetekben ezután valamilyen idézet vagy versecske kerül felírásra, néhol a „Nyugodjatok Békében!” vagy „Szeret- teid” sorok.

17–18. kép: Sírkőtábla és egy hegyes végű, csónakos fejű, báltérben fém koszorúval és virágtartó állvánnyal.

MARTINKA

Martinka története

A helybéli lakosok közül is többen feltételezik, hogy Martinka már a középkor óta lakott település volt – néhányan még egykori templomát is említik – ugyanakkor nem tünteti fel Martinkát egyházas vagy néptartó helyként Zoltai

Lajos és Ecsedi István sem.⁶³ Amennyiben akkoriban itt állt is valami, az a XVII–XVIII. századra már biztosan elpusztult. Az első katonai felmérésen a terület lakatlan.⁶⁴ Egy 1757-es vázlat Martinkát Hajdúsámsonhoz tartozó külterületként jelöli, amely napjainkig is fennálló viszony.⁶⁵ Martinka gyors kiépülése a XIX. század elején indul meg azáltal, hogy 1804-ben – főként a sámsóniak – elkezdték telepíteni Budaházy Lajos, Pál és Sándor birtokain a szőlőskerteket.⁶⁶ 1812-ben Martinka területén ismét szőlőföldeket osztottak, melyekre állandó lakosság is települt ki.⁶⁷ A terület előbb a „Kis Martinka” nevet kapta, mely azután még újabb osztásokkal bővült és végül „Nagy Martinka” és „Közép Martinka” néven egyesült.⁶⁸ A XIX. század közepére Martinkának utcahálózata alakult ki és jelentős ingatlanállománnyal is bírt.⁶⁹ A szőlőskert fejlődését jól példázza, hogy 1864-ben Martinkán már leányegyház is szerveztek, viszont ekkor még a csőszházban tartották az istentiszteleteket és ott is tanítottak. Ezt követően, a kiegyezés után, ebben a szőlőskertben egy többes rendeltetésű épületet emeltek: 1871-től abban kapott helyet az imaház, a tanterem és a kis, egyszoba-konyhás tanítói lakás.⁷⁰ Martinka épületállománya és népessége a század végére még tovább nőtt. Az 1910. évi népszámlálás során Martinkán 192 fő lakost vettek számba.⁷¹ Martinka azonban még a XX. század első felében is olyannyira megőrizte szőlőskert jellegét, hogy ebből fakadóan lakosai több esetben kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. Erre az egyik legjobb példa az 1929-ben bekövetkezett fagykár, amely során 1020 kh. szőlőből 900 kh. kipusztult. Emiatt a község segélyért és engedményekért folyamodott a vármegyéhez és a kormányhoz is a lakosok érdekében melyben ily módon fogalmazták meg az állapotokat:

⁶³ Lásd például: Zoltai 1924: V. melléklet.

⁶⁴ Magyarország (1782–1785) – Első katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/-hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=osm%2C147&bbox=2397377.965140886%2C6027366.-990258292%2C2448934.740719238%2C6046208.717730588> (Utolsó megtekintés: 2023.03.13.)

⁶⁵ Varga 2000: 228.

⁶⁶ Varga 2000: 233.

⁶⁷ Bényei 2000: 94.

⁶⁸ Varga 2000: 233.

⁶⁹ Lásd: Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=osm%2C5&bbox=2420271.9548530495-%2C6034002.14701518%2C2426716.551800343%2C6036357.362949217> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 13.)

⁷⁰ Bényei 2000: 134.

⁷¹ Bényei 2000: 103–104.

„... a Martinka hegyközség és a hajdúsámsoni szőlőskert lakossága főként szőlőmunkálkodásból és szőlőtermelésből él és ezek most kenyérkereseti lehetőség és jövedelem nélkül állnak ...”.⁷²

Erre az élénk szőlőskerti életre mutat rá az is, hogy Martinka egyike volt az utolsó olyan szőlőskerteknek, ahol még jóval a földesúri dézsma eltörlése után – 1934-ben is – megújították a rendszabályzatot.⁷³ A második világháborút követően 1949-ben Martinka számára is előírták, hogy létesítsen tanyai párt-szervezetet, melynek feladata az ülések tartása mellett a termelés ellenőrzése és a szabotázások felderítésére irányult.⁷⁴ A martinkai alapszervezet, amit a Török villában helyeztek el, egy év múltán már arról számolt be, hogy részt vettek a Szabad Föld Téli esték előadásain, beszereztek egy rádiót, eljártak a DÉFOSZ gyűléseire, szemináriumokon vettek részt és népnevelő munkát végeztek.⁷⁵ A rendszerváltást követően Martinka a mai napig nem vívott ki magának önállóságot, hanem Hajdúsámson része maradt.

Martinka temetőtörténete

Martinkának, az eddigi szőlőskertekhez hasonlóan, szintén alakultak ki temetői. Hármat ismerünk ezek közül, melyek kivétel nélkül a XIX. század derekától kezdve létesültek. Ezeket először a kataszteri térkép jelöli számunkra: egy temetőt a Diófa utcában, amely a község tulajdonában állt, egy másikat az Iskola utca közepe tájékán, amely a református egyház tulajdonában állt, illetve egy harmadikat – szintén községi temetőt – a mai Búzavirág utcán alakítottak ki.⁷⁶ A temetőik szintén magukon hordozzák a Józsa esetében tapasztalt jegyeket: kis területűek, és a szőlőskert belterületén létesültek. A martinkai temetőik kapcsán nem sok munka született ezidáig. Horváth Imre, ha röviden is, de kitér Martinka három temetőjére, amely során ezt a megállapítást teszi: „A vákáncsosok temetkeztek ide, ma már lezárt parcellák.”⁷⁷ A vákáncsosokról és az Erdőpusztán élők temetkezéséről egy külön tanulmányban kívánok értekezni, de az előbbi megállapítással kapcsolatban egy kis pontosítással élnék. Való igaz,

⁷² Gazdag 2000: 153.

⁷³ Varga 2000: 249.

⁷⁴ Radics 2000: 191.

⁷⁵ Radics 2000: 191.

⁷⁶ Lásd: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcnum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2422758.557023931%2C6035-510.849930812%2C2423564.131642343%2C6035805.251922566> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 13.)

⁷⁷ Horváth 2000: 191.

hogy Hajdúsámsonról is érkeztek vákáncsosok Erdőpusztára, akik valóban igénybe vették az új martinkai temetőket (például visszatemetkeztek szülőhelyükre vagy a család temetkezési helyére). Nem elhanyagolható azonban, hogy Martinka helybéli népessége is megnőtt ezidőkben, mely a saját temetők létesítését alapvetően indokolta. Elsősorban tehát a szőlőskert lakosságának növekedése – akár csak Józsa esetében – hívta életre a martinkai temetőket, melyet többek között vákáncsosok is használtak.

Martinka fejfaesztétikája

19. kép: Csónakos fejfa és sírkő.

A Diófa utcai temető fejfaművészete

A temető egy dombos részen került létesítésre, melyet még napjainkban is néhány oldalán deszkakerítés és akác sor vesz körül (az utca felől a kapuja hiányzik és drótkerítést húztak). A gondozatlan temetőt a gaz és akác teljesen benőtte, egykori temetőárka még néhol kivehető. A kis területű temetőt az 1872-ben készült kataszteri térkép úgy jelöli, mint Martinka község tulajdonát. A temetőben egyaránt találhatóak kősírok (sírkö és kőkereszt is),

illetve fejfák is, melyből a többséget az utóbbiak alkotják. A fejfák alakjukat tekintve oly módon egységesek, hogy mind a csónakos alakúak közé tartoznak és felső, előreugró részüket egy farkasfogas barázdált sor díszíti alul.⁷⁸ Többségük nagy termetű, többszöri leásás után is derékig, mellkasig érőek, megjelenik azonban néhány előrebukó fejű, szintén vaskos fejfa és egy vékony, hosszúkás alakzatú típus is köztük. Alakjuk ezen eltérését leszámítva a fejfák faragott motívumai azonosságot mutatnak.

⁷⁸ Takács 1980: 136.

Amennyiben férjezett asszony nyugszik a sírban, akkor rendre feltüntetik elsőként a férjezett nevét, majd leánykori nevét is. Ezt követi az „Élt” felirat, majd arab számmal az életkor és az „év” felirat. Ezalatt a „Meghalt” és a dátum napra pontosan megadva, a hónap római számokkal írva. A zárósor a „Béke Poraira”.

Az Iskola utcai református temető fejfavilága

20. kép: Halmon álló stilizált fűzfű, felette egymást keresztező vonaldíszítménnyel.

Az Iskola utca közepe tájékán található temetőt egy kisebb dombon létesítették. A temető egy részét kaszálják, azonban hátsó része erősen gondozatlan. A sírjelek zömét fejfák adják, mellettük sírkövek is találhatóak. A legidősebb sírjelek elmúltak már százévesek, az 1900-as évek elejéről származnak. Az erősen pusztuló fejfák itt is magasak, csónakos alakúak.⁷⁹ Legtöbbjük az előző martinkai temetőhöz hasonlóan magas, vasos fejfák, előreugró felső résszel, annak alján farkasfogas mintázattal.

Találni azonban olyan fejfát is, amely magas, karcsú, már-már hegyezett végű karóra hasonlító és nélkülözi az előreugró felső faragványt (felső része síkban van az alsó résszel). A fejfák díszítményei azonban itt már jóval változatosabbak, mint az előző temetőben, feltehetően nem egy mester munkái.

⁷⁹ Takács 1980: 136.

21. kép: Családi temetkezési hely változatos alakú csónakos fejfákkal.

A felső részen itt is megmaradt a stilizált, halmon álló fűzfa, azonban előlött a fejfa csúcsából kiindulva bizonyos esetekben két egymást többszörösen keresztező vonal (díszítmény) látható. Más esetben a fűzfa ágai felfelé haladva egyre nőnek és a teret oly módon töltik ki, hogy egyes darabokon a fejfa csúcsáig érnek. Az „ABFRA” felirat rendre megjelenik itt is, hol a felső-, hol pedig az alsó részen feltüntetve. A fejfák szövegvilága szintén nem mutat egységes képet. Egyik részükön az előző temetőhöz hasonló szövegezés látható, miszerint „E sírban alussza csendes álmát”, majd az elhunyt neve. Érdekes eltérés a kifejezés megváltozása, miszerint itt a „csendes” váltja fel az előző temetőben jellemző „csöndes” jelzőt. Ezt követően az „Élt” és az életkor számokkal megadva, majd a „meghalt” és a halálozás dátuma évre, hónapra, napra pontosan megadva, melyből a hónapot rendre római számmal írták. Zárósort a „Béke Poraira”, melyet egy hullámvonalas díszítmény követ. Egyetlen fejfán sajátos

változata ennek a felíratnak az „E csöndes sírhalom alatt alussza csöndes álmát...”, amely már többszörösen alkalmazza a Martinkán általánosan elterjedt kifejezést. A fejfák másik gyakori szövege az „ABFRA” felirat alatt az „Itt nyugszik”, majd az elhunyt neve (melyet gyakran a „néhai” kifejezés előz meg, még a sírköveken is). Ezt követően sorrendi vagy rövidítésbeli eltérés mutatkozik az adatok megadásában, de feltüntetésre kerül, hogy „született” vagy „sz” és az évszám, majd az „Élt” és az illető életkora, majd „az évet”, illetve a „meghalt” és a halálozás dátuma napra pontosan megadva, a hónap római számmal kifejezve. A zárósort itt is a „Béke Poraira”, melyet hullámvonal követ.

A Búzavirág utcai temető fejfaesztétikája

22. kép: Többdejére leásott fejfa.

Az 1872-ben készült kataszteri térkép már jelöli a mai Búzavirág utca elejének páros oldalában álló temetőt is. A keskeny telken elhelyezkedő temető körül ma is kivehetőek az egykori árkok, illetve még drótkerítése is áll napjainkban. A földet a térkép, mint Martinka község tulajdonát jelöli, így nem egyházi tulajdonban állt a temető.

A napjainkban gondozatlan, erősen pusztuló temető dimbes-dombos részen kapott helyet, amely valóban vegyes felekezetűnek mutatkozik. A regisztrált, fennmaradt sírok legidősebb darabjai elmúltak száz évesek, az első világháború korából származnak, míg a legfiatalabb sírok az 1980-as években kerültek

helyükre. Helyi adatközlőim elmondása ráerősít erre, mivel szerintük, mióta ők

a szomszédos ingatlanokban élnek – tehát bő 20 éve – használaton kívüli már a temető. Napjainkban a sírjelek körülbelül fele sírkő és obeliszk, másik fele fejfá.

23. kép: Görbülő fejfá a sírhantnak háttal állítva, rajta halmon álló, stilizált fűzfá díszítménnyel.

elhunyt neve olvasható. Sajnos ettől többet még a legjobb állapotú fejfákról sem lehet kivenni, annyira rossz állapotúak. Jó eséllyel következtethetünk azonban arra, hogy ebben a temetőben is – a kisebb sorrendi és rövidítésbéli eltérésektől eltekintve – azonos díszítmény és szövegezés állhatott a fejfákon. Továbbá ennek a temetőnek az esetében is meg kell említeni azt az érdekességet, hogy a sírjelek, így a fejfák egy része is, a hantnak háttal állnak és az út felé néznek. Ez magára a temetőre nézve sem általános érvényű, a másik két temetőben pedig nem jellemző ez a fajta elhelyezés. Érdeemes további martinkai sajátosságként megemlíteni, hogy mint Hajdúsámson temetőjében, itt is kizárólag

A fejfák alakja jól kivehetően hagyományos csónak alakú, termetük hatalmas: embermagasságú, 180–190 cm magas robusztus fejfák. Jellemzi őket az előreugró felső rész, mely alján farkasfogas csipkézés kap helyet. Díszítményeik esetében viszont kevésbé tudunk pontos megállapításokat tenni, mivel a megmaradt, kis számú fejfák már nem olvashatóak pontosan. Ami mindenesetre még látható, hogy felső részükön stilizált fűzfá motívum kapott helyett.⁸⁰ Ezeknek a fejfáknak jellegzetessége, hogy halmon állnak, mint az előző két temető esetében is. Az előreugró részen vagy alatt az „ABFRA” felirat olvasható. Ezalatt szintén az „E sírban alussza csendes álmát”, majd az

⁸⁰ Kunt 1983: 46.

a szomorúfűz díszítmény tekinthető az egyetlen ismert, fellelhető fejfadíszítmény alkalmazásnak.⁸¹

AZ EGYKORI SZŐLŐSKERTEK TEMETŐTÖRTÉNETÉRŐL ÉS FEJFAMŰVÉSZETÉRŐL

Az egykori szőlőskerteknek sajátos utat járt be a temetőtörténete, melyekről általános jegyeket is meg lehet fogalmazni. A temetők jelentős része belterületen létesült, kis alapterületen, főként a XIX. század során és a XX. század első felében. Több esetben, kiváltképp Józsan tapasztalható a felekezetenkénti temetkezés erősen és sokáig élő szokása (ez volt a térség legheterogénebb része). A temetőket annak ellenére, hogy a belterületen létesítették, próbálták elhatárolni az élők világától: az árok, (akác)fasor és a kerítés építése jellemezte ezt leginkább. Amennyiben arra lehetőség adódott, akkor a temetőt próbálták magaslatra is építeni (Csúcs-halom, Martinka temetői etc.).

A fejfák jellegzetesen a csónakos alakúak közé sorolandóak a térségben (magasságukban, szélességükben azonban akár temetőnként vagy egy temetőn belül is adódhatnak eltérések). Megtalálható rajtuk az előreugró felső rész és annak alján a farkasfogas barázdálás is.

A szövegezés kapcsán beszélhetünk általános formákról is, mint az „AB-FRA” feliratok megjelenése, és zárósorként a „Béke Poraira” alkalmazása. Teljesen egyedi vagy sajátos eltérése ezeknek az „Áldás, Béke Poraira” Józsa esetén vagy a „Béke Legyen Poraira” formula Bodaszőlő temetőjében. A temetők túlnyomórésztében az „Itt nyugszik” felirat jellemzi a kezdősort, melyben Martinka sajátos eltérést mutat az „E sírban alussza csendes/csendes álmát” kezdetű szövegezéssel. Az elhunyt nevének és vonatkozó adatainak feltüntetése kapcsán a „néhai” megnevezés több helyen jellemző, azonban temetőnként és akár korszakonként is eltérő lehet ezen kívül az adatok megadása. Az újabb tendenciák és érdekességek kapcsán megemlítenéd Alsójózsa néhány betonból készült, fejfát utánzó sírjele, illetve a legújabb temetőkben a mesterségekre, hivatásokra utaló motívumok használata is. Teljesen általános jelenség, hogy napjainkra többségében a fejfákat a kőből készült sírjelek váltják fel, illetve fa sírjelek esetén a kopjafák elterjedése jellemző. Az új józsi és bocskaikerti temetők esetében olyan jelenkori tendenciák figyelhetőek meg, mint a sírhant és környezetének lefedése kavicssal, sóderrel, mulccsal, illetve a fejfát védő alkalmi, műbőr burkolat alkalmazása a csapadékosabb időszakokban.

⁸¹ Takács 1980: 158.

A Debrecentől északra elterülő erdős pusztarészek temetői

A térség meghatározása

A Debrecentől északra elterülő erdőségeket és pusztákat nem sorolhatjuk sem földrajzi, sem történelmi értelemben a megyeszékhelytől keletre elterülő Erdőpusztához, ahogyan az attól északabbra elhelyezkedő egykori szőlőskertekhez sem. Ezalatt a régió alatt a Monostor erdejét, az apafai erdőt és a pallagi pusztákat kell értenünk. Ennek a besorolásnak vannak előzményei is, mivel Ecsedi István majd száz éve – 1924-ben – például az egykori Monostor települést (ma Alsójózsa és Pallag közötti területek), mint „Debrecen erdős pusztarésze” nevezte meg, amely valóban jellemzi napjainkig is a területeket.⁸² Így a térség elkülönítése szempontjából én is erre hagyatkozom, mivel – mint kitűnik majd – valóban sajátos utat járt be temetkezés terén mind Debrecennel, mind Erdőpusztával, mind pedig a környező szőlőskertekkel szemben. Miklós Zsuzsa is hasonló különbséget tesz ezen erdőségek esetében az erdőpusztai tájhoz képest:

„Zárt erdőtestet csak Nagyerdőn, Monostoron, Apafáján, Savóskúton és Ohaton, tehát a város északi és nyugati részén lehetett találni. A keleti területeket csak kisebb-nagyobb foltokban fedte erdő. Mivel az erdők közé ékelődő tisztások semmi hasznót sem hajtottak, már a XVII. században kiosztották őket a polgároknak - Nagyerdő, Apafa, Savóskút és Ohat kivételével.”⁸³

Ebből a megfogalmazásból jól kitűnik, hogy ezek az erdők zártságuk miatt teljesen elkülönültek a környező pusztarészeketől (szemben erdőpusztával, ahol nem váltották egymást a zárt erdős, illetve puszta tömbök), így a város és a polgárok teljesen más módon tudták őket hasznosítani. Ennek következtében ez a terület egy másabb fajta életmódnak és ebből feltételezhetően egy eltérőbb temetkezési kultúra kialakulásának tere is lehetett. A napjainkban idesorolandó külsőségek tehát a következők: Apafa, Dombostanya és Pallag.

⁸² Ecsedi 1924: 72.

⁸³ Miklós 1974: 237.

A Debrecentől északra elterülő egykori erdős pusztaságok közös vonásai

A térség külsőségeinek közös vonása, hogy az Árpád-kor óta lakott helyek, melyek a török pusztítása (XVI–XVII. század) következtében váltak lakatlanná, majd ezután rövidesen Debrecenhez kerültek, amely területüket erdszetileg, illetve legelőként és szántóként hasznosította.⁸⁴ Fejlődésük során sajátos utat jártak be, szemben a környezetükben található szőlőskertekkel, melynek egyik egyedi lenyomata, hogy napjainkig sem rendelkeznek önálló temetővel a török pusztítás óta.

A napjainkban vizsgált külsőségek területei és történelme olyannyira egybeolvadt, hogy elhatárolásuk is nehézkes és ilyen szoros módon nem kötődnek egyik környező, a térségen kívül álló külsőséghez sem.

Az itteni külsőségek összefonódásának kezdetei az Árpád-korra tehető, amikor már lakott területként ismertek, melyben a Gut-Kelend nemzetségnek volt jelentős befolyása. Történetük során további közös vonás, hogy kisebb-nagyobb mértékben, de a Parlaghy család alá tartoztak.⁸⁵ A települések fejlődésének újabb közös állomása, hogy szinte egy időben, a török korban pusztultak és néptelenedtek el, melyet követően Debrecen városa vette őket birtokba.⁸⁶

Az egyes települések pontos elhatárolásának nehézségeit, melyek a közös fejlődésből fakadnak, az alábbiakban szeretném röviden példázni. Ma a területen Apafát, Dombostanyát és Pallagot találjuk meg. A múlt századig azonban Apafa és Dombostanya, mint önálló települések, városrészek nem jellenek meg.⁸⁷ A középkorban viszont számolnunk kell ezen a részen Szalók-Monostor településével, amely mára már elpusztult.

Az egykori és mai települések közül Pallag mindenképp kiemelkedik. Egyrészt centrális elhelyezkedése miatt, másrészt, mivel az Árpád-kor óta – habár elnéptelenedett és elpusztult egy időre – de ma is ismert, mint településrész. Említenék az elhatárolás nehézségére két konkrét példát is. A pallagi Gazdasági Akadémia és a pallagi templomrom eseteit. Mindkettőt Pallaghoz kötjük ma, azonban az előbbi valójában az akkori Monostor földjein,⁸⁸ utóbbi pedig a mai

⁸⁴ Ecsedi 1924: 72–73.

⁸⁵ Ecsedi 1924: 72.

⁸⁶ Ecsedi 1924: 72–73.

⁸⁷ Lásd: Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcnum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=240-9249.642545293%2C6039819.348292529%2C2422138.8364398805%2C6044529.780160603> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 13.)

⁸⁸ Zoltai 1925: 45.

Dombostanya területén fekszik.⁸⁹ A térséget ugyanis évszázadokig csupán pallagi pusztaként, legelőként tartották számon, melynek oka, hogy Monostor és Pallag települések már elpusztultak, de Apafa és Dombostanya még nem alakult ki.⁹⁰

Pallag és Dombostanya története a török időkig

A két külsőséget azért találok érdekesnek egyben tárgyalni, mivel területük történelmileg egybefüggött az előző évszázadig, illetve mindkettő inkább a pusztásabb részekbe sorolandó. Mondhatni, a mai Dombostanya a pallagi területek részét képezte, ott a XX. századig nem ismert önálló Dombostanya nevű (vagy bármilyen előzményének tekinthető) település.⁹¹ Amint fentebb már említettem, a pallagi templomrom is például ma Dombostanya területén helyezkedik el.⁹²

Az alábbiakban tekintsük át Pallag vázlatos történetét. Pallag a Váradi Regestrum szerint 1210-ben már lakott falu volt.⁹³ A települést 1322-től kezdve a gazdag Parlaghy família birtokolta (akik nevüket is innen eredeztették). A korszakban templomos helyként tartották számon, 1332-ben a Váradi Egyházmegyének két garas pápai tizedet fizetett. Pallag községnek 1549-ben 32 adózó portáját tartották számon. A település hanyatlása ezután kezdődött meg. Az 1550. évi török hódítás következtében 1557-ben már 17 elhagyott házat jelentettek innen, amely népessége 1560-ra még tovább csökkent, mivel már csak 11 portát számoltak itt össze. 1570-ben 17 portát, 1572-ben pedig 46 családfőt jegyeztek Pallagon.⁹⁴ 1594-ben tatárdúlás éri a települést, melyet azonban még kihever. A településen ezután is éltek, melyre jó példa, hogy még 1640-ben is tarthatott papot.⁹⁵ Ezekben az időkben azonban a falut folyamatosan hagyták el lakosai és költöztek be feltűnően nagy számban Debrecenbe. A település

⁸⁹ M. Nepper–Sz. Máthé 1993: 115.

⁹⁰ Lásd: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2407342.3653307864%2C60-33995.543627464%2C2420231.559225374%2C6038705.975495539> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 13.)

⁹¹ Lásd például: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század) Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2412714.90-1095964%2C6039505.424576004%2C2419159.4980432577%2C6041860.64051004>. (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 13.)

⁹² Zoltai 1925: 45.

⁹³ É. Kiss 1970: 474.

⁹⁴ Ecsedi 1924: 72–73.

⁹⁵ Zoltai 1925: 48.

végnapját a Szejdi-járás jelentette 1660-ban, amikor is felégette azt.⁹⁶ A kialakult helyzeten nem javított az sem, hogy időközben kihalt a Parlaghy család is, így a falut innentől kezdve pusztaként tartották számon. Pallag zálogba vételét ezután Hadház kezdte meg, minek előtte teljesen üressé vált volna a falu: a Kékedy és Monaky-féle porciókat szerezte meg 1630 körül. Debrecen csak 1666 és 1669-ben jutott Pallagon a Kékedy, Fűlő, Lónyai, majd más részek birtokába.⁹⁷ Innentől számíthatjuk Pallag békésebb időszakát, melynek egyik kiemelkedő pontja, hogy Debrecen itt nyitotta meg a Gazdasági Akadémiáját is. Mindezek ellenére azonban, ahogy a lentebbiekben láthatjuk majd, Pallagnak nem alakult ki saját temetője napjainkig sem a XVII. századtól fogva.

Így Pallag esetében, amennyiben temetkezési helyet keresnénk, a középkori templom körüli temetőt vehetjük számításba.⁹⁸ Magát a templom alapfalait Zoltai Lajos azonosította és tárta fel 1908-ban.⁹⁹ Az általa feltárt templomrom egy XV. századi, tornyos templomé, mely falazata alatt már ő maga is azonosította egy korábbi templom fundamentumait.¹⁰⁰

Amint azt a későbbiekben végzett régészeti feltárások is igazolták, a területen XI–XII. századi temető is megtalálható.¹⁰¹ A régészeti feltárások eddigi eredményei alapján legalább három különböző templom állt itt egykor: az első templom a XIII. század elejére lett datálva, melyet a későbbi időkben átalakítottak és bővítettek. Ezt, az 1300 és 1330 közötti templomot bizonyíthatóan földrengés rombolta le. Emiatt épült meg a harmadik, gótikus templom, melynek falait Zoltai Lajos tárta fel.¹⁰² A templom körül talált leletanyag alapján a temető még a XVI–XVII. században is használatban volt, melyből következtethetünk arra, hogy a falu pusztulásáig ezt használták.¹⁰³

⁹⁶ Ecsedi 1924: 73.

⁹⁷ Zoltai 1925: 48.

⁹⁸ Mesterházy 1982: 83.

⁹⁹ Zoltai 1925: 48.

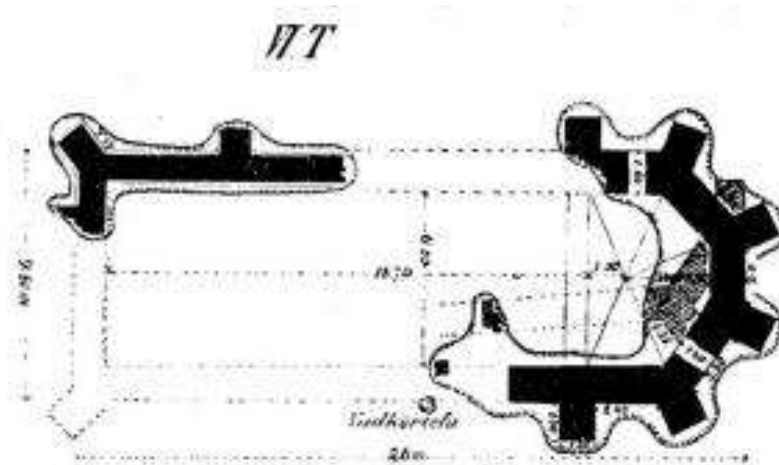
¹⁰⁰ Zoltai 1925: 49.

¹⁰¹ Mesterházy 1975: 223.

¹⁰² M. Nepper–Sz. Máthé 1993: 115–116.

¹⁰³ M. Nepper–Sz. Máthé 1993: 115–116.

Szalók-Monostor és Apafa története Debrecen általi birtokbavételükig

24. kép: A pallagi templomrom. (Kép forrása: Zoltai 1925: 48.)

Az alábbi két települést – habár egy időben sosem léteztek – az Apa fia Istvánhoz való közös tartozás, illetve az erdősebb mivoltuk miatt tárgyalom egyben.

A napjainkra már elpusztult települést egykor Monostornak nevezték. Erdős részeinek nevét ma is őrzi a Monostorerdő neve Alsójózsa mellett, pusztarészeit pedig Mihálylakaként tartották számon.¹⁰⁴ Egyházas hely volt, a monostorát a Nagyerdő alatt 1280 körül a Hont-Pázmány nemzetségből származott Szalók ispán alapította.¹⁰⁵ Ezidőkben Izsák monostori pap 6 garast fizetett a pápai pénztárba.¹⁰⁶ Biztos adatunk 1347-ből, hogy Monostor a Gut-Kelend nemzetségbeli István, Apay vagy Apa fiának birtokaként jelenik meg.¹⁰⁷ Ugyanezen ág birtokolta a mai Apafa területét is, mely szintén erdősebb részeket jelentett és a mai napig őrzi a család nevét.

Apa fia István utód nélkül hunyt el 1340-ben, így birtoka a Berencsiekre szállt. Ezt követően 1543-ban Monostor nagyobb része a Parlaghy családe lett, melynek történelme és sorsa így összefonódik Pallagével is. 1572-ben a török

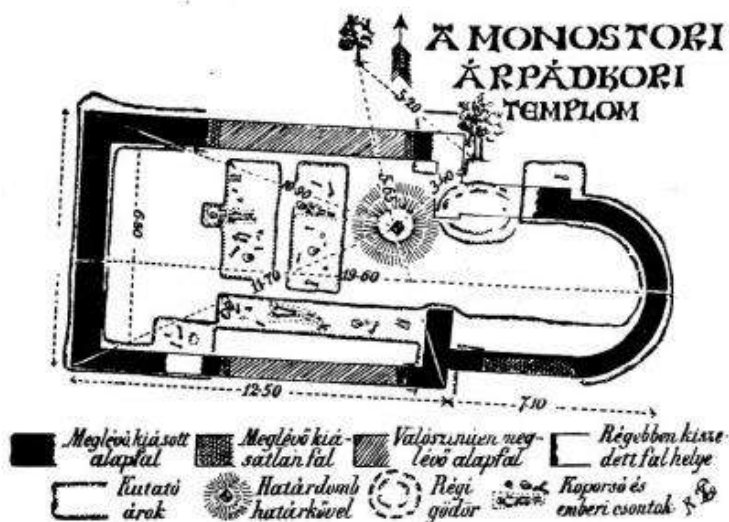
¹⁰⁴ Ecsedi 1924: 72.

¹⁰⁵ Zoltai 1925: 44.

¹⁰⁶ Ecsedi 1924: 72.

¹⁰⁷ Zoltai 1925: 44.

defterben 19 házzal szerepel, majd 1593-ban felégették a tatárok, 1597-ben pedig már, mint pusztát említik és a Váradiak birtokolták.¹⁰⁸ A pusztulás után böszörményi és hatházi hajdúvitézek, illetve a debreceni tanács vette zálogba a területet 1620–70 között.¹⁰⁹ Egészen pontosan Debrecen Monostor felét 1633-ban vette bérbe, majd a többi bérlő folyamatos kiszorításával az 1690-es években a polgári kaszálókat is megváltotta.¹¹⁰ A cívisváros a Gazdasági Akadémiáját is a monostori határon építette meg, tehát az voltaképpen nem Pallagon feküdt.

25. kép: A hajdani Monostor temploma. (Kép forrása: Zoltai 1925: 44.)

Monostor egykori templomát és temetőjét szintén Zoltai Lajos tárta fel 1911-ben. Az egykori templom nem rendelkezett se támfalakkal, se toronnyal, de méretei alapján a középkori Debrecen térségének templomai közül az egyik legnagyobb volt.¹¹¹ A feltárások során Zoltai szétszórta emberi csontok maradványait találta a templom környezetében, így a korabeli szokásoknak megfelelően itt is templom körüli temetkezésre következtethetünk.¹¹²

¹⁰⁸ Ecsedi 1924: 72.

¹⁰⁹ Zoltai 1925: 45.

¹¹⁰ Ecsedi 1924: 72.

¹¹¹ Zoltai 1925: 45.

¹¹² Zoltai 1929: 44.

A környező szőlőskertekkel szembeni eltérő fejlődésről; a temetők hiányáról

A térség az első katonai felmérés tanulsága szerint jóformán lakatlan (amely egyébként hasonlóan jellemzi Józsat, Bodaszőlőt, Bocskaikertet és Martinkát is).¹¹³ Jelentős demográfiai változást tapasztalhatunk azonban a második katonai felmérés alapján, ahol Józsa, Bodaszőlő és Martinka már jelentős épületállománnyal, sőt utcaképpel rendelkezik (Bodaszőlő ebben kivétel), míg Pallag, Apafa és Dombostanya területén elvétve, nagyon ritkásan jelenik meg néhány tanya.¹¹⁴ A XIX. század végére tovább nő a szőlőskertek népessége, melyhez Bocskaikert is gyors ütemben csatlakozott. Ezzel szemben Pallag, Apafa és Dombostanya továbbra is ritkásan lakott térségekként jellemezhető.¹¹⁵ A legfeltűnőbb sajátossága a területnek a telkek méretében figyelhető meg: míg a szőlőskertek területe sűrű, apró parcellákra oszlott, addig a legelők területe nagybirtokszerűen lett felparcellázva, melynek köszönhetően egy átlagos pallagi telek többszörösét tette ki egy józsai teleknek.¹¹⁶ (Itt egyébként elég sokáig a város tulajdonában álló bérföldek, tehát nem magánföldek voltak, ahova életvitelszerűen kevesebben költöztek ki)

A térség népességnövekedése és ezáltal népsűrűségének emelkedése csupán a XX. század közepére indult meg, amikor tanyásodni kezdett az övezet.¹¹⁷ Ettől függetlenül azonban továbbra is jellemző volt a szőlőskertekhez képest a nagyobb birtok és az alacsonyabb népsűrűség ezen külsőségeiben. A tanyavi-

¹¹³ Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=osm%2C147&bbox=2417423.9623174574%-2C6033333.437916271%2C2430313.156212045%2C6038043.869784346> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

¹¹⁴ Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=osm%2C5&bbox=2398770.1962911296%-2C6036516.776513254%2C2424548.5840803054%2C6045937.640249401> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

¹¹⁵ Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2400826.2454327242%2C603-6354.89455324%2C2426604.6332219%2C6045775.758289387> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

¹¹⁶ Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=2399119.5145156253%2C603-6721.536722831%2C2424897.902304801%2C6046142.4004589785> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

¹¹⁷ Magyarország Katonai Felmérése (1941). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=osm%2C29&bbox=2404361.651855222%2C6040456.94089712%-2C2430140.039644398%2C6049877.804633267> (Utolsó megtekintés: 2023. 03. 14.)

lág kibontakozását – és feltehetően az ezzel járó népességnövekedés általi temetőlétesítések igényét – a század közepén megtörte az államosítás és a tanya-központokba telepítés, amely által kialakult a ma is látható településszerkezete ezeknek a külsőségeknek. Ezek a részek napjainkig is a ritkábban lakottak közé tartoznak és nem rendelkeznek saját temetővel, lakosaik leginkább Debrecenbe temetkeznek.

Ennek okaiban a következőket vélem felfedezni: mire ezek a külsőségek elkezdtek újra benépesülni, addigra Debrecennek nagyon régóta, de már a környező szőlőskerteknek is volt temetője. Ezek a temetők mind körbeölelték a térséget, amelynek legtávolabbi pontjától is néhány órányi járásra található volt temető. Mivel mind Debrecen, mind Józsa (Debrecen által) közigazgatási egységet alkotott ezen részekkel, így ebből fakadóan az új temetők létesítése nem tűnt indokoltnak (főleg Debrecen részéről). Meglátásom szerint emiatt használta a lakosság a már kialakult, közelben található temetkezési helyeket és nem alakított ki magának saját temetőket.

26. kép: *Alsójózsa teleksűrűsége és telekméretei*
(Kép forrása: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század).)

27. kép: *Pallag teleksűrűsége és telekméretei azonos nagytás esetén*
(Kép forrása: Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század).)

Amennyiben szeretnénk képet kapni a térség temetkezéséről, akkor ahhoz a régészetet hívhatjuk segítségül, mivel a középkorra vonatkozóan – a falvak elnéptelenedése előtti időkből – jelentős feltárások történtek a múlt évszázad során. Az alább közölt táblázatban jól láthatjuk, hogy a térség még a XXI. század elején is alacsony népességgel rendelkezik.

A helység megnevezése	A népszámlálási lakónépesség	A lakások	A lakott egyéb lakóegységek
	Száma 2011. október 1-jén, a 2022. január 1-jei közigazgatási állapot szerint.		
Apafa	233	193	–
Dombos	287	114	2
Dombostanya	–	–	–
Gáspár Györgykert	925	410	1
Pallag	599	189	–
Pallagi külterület	138	49	–
Szikigyakor	535	316	13
Tornyostanya	89	37	–

A Debrecentől északra elterülő egykori puszták és erdőségek népessége 2011-ben a KSH adatai szerint.

(Forrás: KSH)

Összegzés

A Debrecentől északra elterülő részeket két nagy csoportra lehet osztani: az egykori szőlőskertekre, illetve a zárt erdőkből és az azoktól külön álló pusztarészekből összetevődő erdős pusztaságokra. Fentebb ismertetésre került az egyes külsőségek története, melyből kirajzolódik, hogy az eltérő földrajzi adottságok jelentős eltérést eredményeznek az életmódban, amely a temetkezés terén is kimutatható. A szőlőskerti gazdálkodás, gazdasági lehetőségek vonzották a lakosokat, így viszonylag korán el is kezdtek állandó jelleggel megtelepedni ezeken a helyeken. A szőlőskertek többségében ennek hatására hatalmas népességnövekedés történt, amely például Józsán azzal is együtt járt, hogy a társadalma heterogénné vált. A szőlőskerti földek többsége magántulajdonban állt, ahogyan a kertségeket övező földek is magántulajdonban vagy más városok

tulajdonait képezték. Ezek a birtokviszonyok eredményezték azt a sajátos szőlőskerti temetkezést, melynek kevés példáját találjuk máshol: temetők – Józsa esetében már irreálisan is – nagy száma alakult ki, többségében a belterületeken. A belterületre temetkezés oka abban állhat, hogy a szőlőskerten kívüli értékes földekből feltehetőleg nem kívánt senki sem kiszakítani a lakosok számára a magáéból (sem a városok, sem a magánbirtokosok). A népességnövekedés miatt azonban szükségessé vált az önálló temetők létesítése, melyet így csupán a szőlőskertek belterületén tudtak kialakítani. A temetők kialakításának folyamata, száma érdekes példát tár elénk: a temetők száma magas, de az egyes temetők területe kicsi. Ennek a magyarázata – a folyamat nyomon követésével – egyszerűnek mutatkozik: a temetők nyitása szükséges volt, de a belterületen nem álltak rendelkezésre – vagy senki nem ajánlott fel – nagyobb, összefüggő területet temető létesítésére. A temetők magas számának oka megérthető azáltal is, hogy a heterogénné váló szőlőskertek lakossága a múlt század első feléig őrizte a felekezetenkénti temetkezés szokásait is, illetve vélhetően maguk a lakosok sem számoltak azzal, hogy népességük ekkorát fog nőni és emiatt nagyobb temetőket kellene nyitniuk.

A temetőkben található fejfák alakjukat tekintve illeszkednek a térség hagyományos, csónak lakú fejfáinak világába. Ezen belül alakjuk külsőségenként, korszakonként vagy akár egyes temetőkön belül is eltérő lehet. Elhelyezésüket tekintve sajátosság Bodaszőlő és részben Martinka kapcsán, hogy a fejfák a sírhantnak háttal, az út felé nézve kerültek felállításra. A temetőkben a legjellemzőbb a saját fejfa állításának szokása, ugyanakkor megjelennek páros fejfák is, de ettől valamivel gyakoribb, hogy egy fejfa alá temetkeztek a házastársak, ritkább esetben a családtagok. A fejfák díszítményeit tekintve találhatóak helyi sajátosságok és eltérések, de jóformán általánosnak tartható a stilizált fűzfa motívum ábrázolása (annak változatos formáiban), a farkasfogas csipkészás alkalmazása a fejfa előreugró részének alján, illetve szövegezés tekintetében az „AB-FRA”, az „Itt nyugszik...” kezdősor és a „Béke Poraira” zárósor alkalmazása. A szövegezés tekintetében helyi sajátosság az „E sírban alussza csendes/csöndes álmát...” kezdősor martinkai változata, illetve az „Áldás, béke poraira” zárósor józsai formulája.

Újabb keletű tendencia a térségre nézve – amely Bocskai kert temetőjét szinte teljes mértékben jellemzi – a fa sírjelek háttérbe szorulása a kő sírjelek javára. Amennyiben a jelenkorban pedig fa sírjeleket állítanak, azok többsége nem fejfa, hanem kopjafa. Mindenképp érdemes ilyen helyi sajátossággként

megemlíteni Alsójózsa néhány betonból készült, fejfa alakot viselő sírjelét, melyek a vizsgált térségben ritkaságnak számítanak és a két kor közti átmenetet tárják elénk.

A Debrecentől északra eső erdős pusztarészek a szőlőskertekkel szemben teljesen más utat jártak be. Habár földrajzi a Debrecentől való távolságuk nagyjából azonos a szőlőskertekével, területük más fajta gazdálkodásra és életmódra adott teret. A zárt erdőtestekben erdészeti munkákat, makkoltatást lehetett végezni, a pusztarészekben pedig legeltetni, illetve tanyagazdálkodást folytatni. A birtokviszonyok is másabb módon alakultak ezeken a részeken: Debrecen nem bocsátotta őket eladásra jó darabig, hanem ezeket a területeket bérbe adta. Ennek köszönhetően itt nagyobb méretű, városi bérföldek alakultak ki, alacsonyabb népsűrűséggel és népességgel, mint a szőlőskertekben. Az önálló temetőik nyitásának hiánya pont annyira érthető ezen a részen, mint a szomszédos szőlőskertekben a temetők létesítésének extrém mértéke. Az alacsony népsűrűség és népesség nem indokolta a temetők nyitását, kiváltképp, hogy az itt élők java része debreceni polgár volt, akik alapvetően a cívisvárosból származtak (így családi temetkezési helyük is oda kötötte őket, illetve a bérföldre nem telepedtek le életvitelszerűen tömegesen) vagy ha egy részük nem is debreceni volt, igénybe vehette a város vagy az ahhoz tartozó józsai szőlőskertek temetőit. Ezeken a területeken a város sem törekedett pont ezen okok miatt temetőket nyitni – és saját földjeiből erre kiszakítani – így jóformán a térség lakosainak nagy része napjainkig is Debrecenbe temetkezik. A temetők hiánya értelemszerűen megmagyarázza a fejfák, illetve a temetőkutatások hiányának okát is.

Bibliográfia

- BALASSA Iván
1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina Kiadó.
- BÉNYEI Miklós
2000 A jobbágyfalutól a polgári községig Hajdúsámson 1790–1914. In Gazdag István (szerk.): *Hajdúsámson története és néprajza*. Hajdúsámson: Hajdúsámson Önkormányzata.
- ECSEDI István
1924 Eltűnt pusztafaluk Debrecen határában. *Föld és ember*. IV. évfolyam. II. szám. 65–75.

- É. KISS Sándor
 1970 Hajdúhadház helynevei II. Külsőségi elnevezések. In Módy György (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968*. Debrecen: a Debreceni Déri Múzeum kiadványa. 429–510.
- GAZDAG István
 2000 Hajdúsámson a két világháború között. In Gazdag István (szerk.): *Hajdúsámson története és néprajza*. Hajdúsámson: Hajdúsámson Önkormányzata.
- GECSÉNÉ TAR Imola
 2012 *Történeti temetők Magyarországon* (Doktori értekezés) Budapest. Elérhetősége: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf utolsó megtekintés: 2023.03.13.)
- HORVÁTH Imre
 2000 Temetőkertek művészete. In Angyal László András (szerk.) *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata.
- KUNT Ernő
 1983 *Temetők népművészete*. Budapest: Corvina Kiadó.
- LÉVAI BÉLA
 1981 *Józsa története a földrajzi nevek tükrében*. Debrecen: Különlenyomat a Múzeumi Kurír 37. számából.
 1996a *Lakóhelyünk-Józsa*. Debrecen-Józsa: Gönczy Pál Általános Iskola és a Józsa-kert Utcai Általános Iskola kiadása.
 1996b *Volt egyszer egy falu, a középkori Zelemér krónikája*. Debrecen-Józsa-Bodaszőlő: A Józsa-Szentgyörgy Kőr és a bodaszőlői Zeleméry László Általános Iskola kiadása.
- LŐRINCZ János
 1996 *Bocskaiakert születése*. Hajdúböszörmény: Szabadhajdú Kiadó.
- MESTERHÁZY Károly
 1975 Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II. In Dankó Imre (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Debrecen: Déri Múzeum. 211–263.
 1982 Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlata. In Gazdag István (szerk.): *Hajdú-bihari kéziratos térképek II.* Debrecen: Hajdú-Bihari megyei Levéltár. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei XVIII. szám). 79–90.
- MIKLÓS Zsuzsa
 1974 A debreceni vákáncsosok. In Dankó Imre (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972*. Debrecen: Déri Múzeum. 237–270.
- M. NEPPER Ibolya – SZ. MÁTHÉ Márta
 1993 A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1986–1991. (Leletkataszter). In Gazda László és Módy György (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1991*. Debrecen: Déri Múzeum. 109–140.
- NOVÁK László Ferenc
 2005 *Fejfa monográfia*. Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum.

Vona Zoltán

NYAKAS Miklós

1991 *Hajdú-Bihar megye címerei*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum és Hajdúböszörmény Polgármesteri Hivatala. Hajdúsági Közlemények 16. sz.

RADICS Kálmán

2000 Hajdúsámson 1945–1989 között. In Gazdag István (szerk.): *Hajdúsámson története és néprajza*. Hajdúsámson: Hajdúsámson Önkormányzata.

SÁPI Lajos

1980 Régi temetők Debrecenben. Szöllősi Gyula (főszerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen.

SZÉCSI András

1995 *A Debrecen-Józsai Református Egyház története 1790–1995*. Debrecen-Józsa: Magánkiadás.

1997 *Józsa-Szentgyörgyi életképek*. Debrecen-Józsa: Józsai Hírmondó kiadása.

SZÜCS Ernő (szerk.)

1972 *Józsa nagyközség 100 éve (1872–1972)*. Debrecen: Józsa Nagyközségi Tanács Végrehajtó Bizottsága.

TAKÁCS Béla

1980 A fejfák esztétikája. In Szöllősi Gyula (főszerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen.

TARCALI Zsuzsanna

1997 *A bocskaikerti ökumenikus templom*. Budapest: Kornétás Kiadó.

VARGA Gyula

1999 A népművészet Biharban. In Matolcsi Lajos (szerk.): *Bihari Diéta II*. Debrecen: Ethnica.

2000 Hajdúsámson történeti néprajza. In Gazdag István (szerk.): *Hajdúsámson története és néprajza*. Hajdúsámson: Hajdúsámson Önkormányzata.

ZOLTAI Lajos

1924 Debreczen vidéke a XIII- és XIV-dik században (térkép). *Föld és Ember*. IV. évfolyam. IV. szám. V. melléklet.

1925 *Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban*. Debrecen: Méliusz Könyvkereskedés Könyvkiadó-Vállalata.

1929 *Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1928. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen: Debrecen Szab. Kir. Város Múzeumának (A Déri-Múzeumnak) kiadásában.

Internetes források:

„Bocskaikert igazán vonzó településsé vált”, polgármesteri interjú. Forrás: <https://www.haon.hu/helyi-kozelet/2019/08/bocskaikert-igazan-vonzo-telepulesse-valt> Utolsó megtekintés: 2023.03.14. 17:10.

Központi Statisztikai Hivatal Helységnevtára. Elérhetőség: https://www.ksh.hu/apps/-/hnr.telepules?p_lang=HU&p_id=15130 Utolsó megtekintés: 2023.03.14. 10:53.

- Magyarország (1782-1785) – Első katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=osm%2C147&bbox=23973-77.965140886%2C6027366.990258292%2C2448934.740719238%2C6046208.717730588> (Utolsó megtekintés: 2023.03.13.)
- Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=osm%2C5&bbox=2420271.9548530495%2C6034002.14701518%2C2426716.551800343%2C6036357.362949217> (Utolsó megtekintés: 2023.03.13.)
- Habsburg Birodalom – Katasteri térképek (XIX. század). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=242275-8.557023931%2C6035510.849930812%2C2423564.131642343%2C6035805.251922566> (Utolsó megtekintés: 2023.03.13.)
- Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés (1:25000) Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2409249.642545293%2C6039819.348292529%2C2422138.8364398805%2C6044529.780160603> (Utolsó megtekintés: 2023.03.15.)
- Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés (1:75000). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1900697.477281965%2C6130405.298786671%2C1913586.671176553%2C6135115.730654745> (Utolsó megtekintés: 2023.03.15.)
- Magyarország Katonai Felmérése (1941). Elérhetőség: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2110378.5778111913%2C601917-7.081688217%2C2136156.965600367%2C6028597.945424364> (Utolsó megtekintés: 2023.03.15.)

Papp Bernadett Kitti

Fennmaradt református fejfák az érmelléki településeken

Bevezetés

Tanulmányomban¹ szeretném bemutatni, hogy napjainkban az Érmellék magyarországi részein² fellelhető fejfák milyen állapotban találhatók meg, illetve hordoznak-e magukon sajátos jegyeket, és ha igen, akkor melyek ezek?

Kutatásom különösen a fejfákra, azok típusaira és helyi jellegzetességeire koncentrálok, mivel szakirodalmi forrás is alátámasztja, hogy egyes falvak, mezővárosok önálló, sajátos stílust, típust is alkothatnak.³ Emellett kitérek a települések temetőinek megjelenésére, jellegzetességeire és azok felekezeti felosztására. A terület fejfaművészete azért is különösen érdekes, mivel a nagyobb, át-fogó jellegű szakirodalmak csupán érintik, nem minden esetben térnek ki az egyes falvak jellegzetes vonásaira. A fejfákat minden tanulmány esetében ugyanazon szempontok alapján mutatom be: fejfákra jellemző felirat és a mintakincs felépítése, sorrendje, a rajtuk megjelenő motívumkincs és a fejfák formája.

Napjainkban azért is különösen fontos felmérni és dokumentálni a fejfákat, mivel részben ezek a darabok képezik az egyes települések temetkezési szokásainak tárgyi emlékeit. Továbbá azt is fontos megemlíteni, hogy ezek az emlékek rendkívül gyorsan pusztulnak, mivel egy fából készült fejfán 8–10 éven belül a felirat olvashatlanná válik, 30–60 év múltán elkorhad a lába, ha ezt újból leássák, még körülbelül 20–40 évet nyerhet.⁴ Az időjárás, illetve a természetes pusztulás mellett arról sem lehet megfeledkezni, hogy sok temetőt

¹ Témavezető: Dr. habil. Kavecsánszki Máté egyetemi docens, DE BTK Néprajzi Tanszék. A tanulmányban feltüntetett fotóanyag, kivéve a térképeket, mind saját gyűjtés. (A gyűjtés ideje: 2022.)

² Az Érmellék pontos földrajzi lehatárolását a későbbiekben fogalmazom meg, illetve a vizsgált településeket is ismertetem.

³ Novák 2005: 111.

⁴ Szöllősi 1980: 212.

felszámolnak, sok hozzátartozó szintén elhunyt, így nincs, ki ápolja a sírokat, ezáltal azok állapota szintén romlik. Továbbá elmondható, hogy a rossz állapotú síremlékeket általában a sírba temetik vagy egyes területeken a gazdátlan fejfákat a szegény sorsúak elégetik.⁵ Ennek eredményeképp ezek sem maradnak fenn. Például, a fejfák sírba való betemetésére vonatkozóan, ahogyan Kunt Ernő írja:

„Napokkal; hetekkel előbb, ahogyan az őszi betakarítási munkák engedik, megindul a készülődés a holtak ünnepére. Falumunkájával, közmunkával kitakarítják a temetőt, elégetik a gázt, a kidőlt, elkorhadt sírjeleket a sírba ássák, vagy szintén eltűzelik. A családok hozzátartozóik sírjait felkeresik, megtisztítják a nyáron át elburjánzott gáztól. Helyreállítják a hant formáját. Letisztítják a sírjelet, újrafestik, reparálják.”⁶

Egyúttal meg is említeném részben e szöveg, részben saját kutatómunkám alatt tapasztaltak alapján, hogy nem csupán olyan esetek lelhetőek fel, ahol ezek a síremlékek pusztulnak, hanem olyanok is, ahol ezeket karbantartják, gondozzák. A szakirodalmi leírás alapján, gyakran korommal, szurokkal kenték, ritkábban barnára, kékre, vagy zöldre festették, de (a forrás keletkezésekor) általánosan tekinthető a fekete szín. A szakirodalom említi ezeknek a színeknek a jelentését is.

„A fejfa színének életkorjelző szerepe is lehetett. Így a barna (néhol lila) középkorú, a fekete öreg halottakat jelölt. A fehér és kék újabban sokfelé a fiatal halottak színe. Több helyről származó régi adatok szerint vörösre festették az erőszakos halállal meghaltak fejfáját.”⁷

További források említik, hogy keletkezésükkor az ott felsorolt jelentések tudatos használata (pl.: életkor, halál módja) már azokban a temetőekben is ritka, ahol a fából készült sírjelek állítása még jelen van.⁸ A festés azonban az esztétikai célzat, illetve a valamilyen, üzenetet közvetítő szerepe mellett, az állagmegóvás és védelem tekintetében is fontos részt képzett.⁹ Napjainkban (az általam vizsgált településeken) az a megfigyelhető, hogy a fejfák többségében feketeire vagy barnára vannak festve, vagy nincs rajtuk festés (sem megerősíteni sem cáfolni nem tudom, hogy egykor volt-e rajtuk bármilyen színű festés), sok esetben a festésük megkopott. Mindemellett fontos megemlíteni a fejfák

⁵ Kunt 1983: 52.

⁶ Kunt 2005: 60.

⁷ Pócs 1979: 98–99.

⁸ Balassa 1989: 117.

⁹ Kunt 1982: 50.

fennmaradásának körülményei tekintetében azt is, hogy a temető és a temetőben lévő sírjelek igencsak peremterületének számítanak a műemlékvédelemnek,¹⁰ ha egyáltalán műemléki védelem alá kerül egy-egy temető, temetőrész vagy sírjel.

A vizsgált terület, az Érmellék Kósa László megfogalmazásában:

„A Berettyó és az Ér közötti sík- és dombvidék mintegy 30–35, részben vagy egészben magyarlakta községgel. Nevezetes helységei: Margitta, Érmihályfalva, Székelyhid, Bihardiószeg. Az Érmellék a kora Árpád-kor óta magyarlakta táj, nagy múltú történeti borvidék. A 16. századtól van román lakossága is, ma Romániához tartozik.”¹¹

A vizsgált települések bemutatása

Szeretném bemutatni a települések alapvető adatait, nagyobb hangsúlyt fektetve a lakosság vallási hovatartozására is, mivel (minthogy a fejta református sírjelként van számontartva) a temetkezés tekintetében ezt fontosnak találok.¹²

Az egyház tevékenysége, már az államalapítás korától fontos szerepet játszott a magyar társadalomban. Az idők során a változó történelmi körülményektől függetlenül befolyása vitathatatlan. A hitbéli kérdések mellett nem csak társadalomszervező, de kultúráközvetítő és kultúrateremtő szerepet is játszott. Magyarországon az államalapítás korában többségében a római katolicizmus volt elterjedt, azonban voltak a keletinek is hívei.

„A katolikus történetírás szerint hitszakadásnak, a református szerint hitújításnak tekintett XVI. századtól induló reformáció újabb egyházszervezeti kereteket teremtett.”¹³

A protestánsok 4 egyházkerületet alkottak meg Magyarországon, ebből a Tiszántúli Egyházkerülethez tartozik Hajdú-Bihar. Ez a felosztás bár eltér mind a katolikus egyházmegyéktől mind a nemesi vármegyéktől, azokra épült.

¹⁰ Entz 1980: 75.

¹¹ Kósa 1975: 93.

¹² A vallási és etnikai megoszlás adatainak tekintetében muszáj megjegyezni, miért a 2011-es adatokat használom, ennek oka, hogy bár az új népszámlálás a tanulmány írása alatt, már megkezdődött, eredményei még nem voltak elérhetőek. A cikk írásakor csupán a „Népesség, lakásállomány, terület” adatai elérhetőek 2022-ből, melyeket ez alapján is tüntetek fel.

¹³ Rác 2000: 10.

Hajdú-Bihar térségében a lakosság (ahogy az ország egyéb területein is) a XVI. század közepéig a katolikus vallást követte. A XVI–XVII. században tért át a lakosság többsége a református hitre (történetírói becslések alapján 80–90%). A XVIII. századra az arány azonban változott, a lakosság négy ötöde ismét a katolikus hitet vallotta, ezáltal a lakosságnak csupán az egy ötöde maradt református felekezetű. A reformátusok azonban nem egyenlő arányban voltak jelen az egész országban, többségük a Tiszántúlon, Debrecen környékén élt. Egy számítás szerint (1828-ban), a Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozó Debrecen környéki 50 településen a lakosság 89,2%-a református (a népesség többi része, római illetve görög katolikus, vagy zsidó felekezetű).¹⁴ A református túlsúly meghatározta a terület iskolapolitikáját is, mivel 1868-ig, mikor megalkották a népiskolai törvényt, az „iskolaügy az egyház kezében volt”.¹⁵

BAGAMÉR

Egykor a Gutkeled nemzetség Marcaltövy ágának faluja volt, a tatárjárás során elpusztult, de nem sokkal később újra benépesedett. A területet a család elcserélte a váradi káptalannal (XIV.sz.).¹⁶ A nagyvárad káptalan birtokában lévő község a bihari kishajdúvárosok egyik legjellegzetesebbike lett a XVII. századra. Várad török kézre került után, bár kiváltságait elvesztette és adózni is kellett, nem néptelenedett el. (A későbbiekben ismét a váradi káptalan birtoka lett.)¹⁷ A középkori eredetű református templom mellé 1762-ben építettek egy görögkatolikus templomot is. 1950-től tartozik Hajdú-Bihar megyéhez.¹⁸

Lakónépessége 2022-ben 2 374 fő. A 2011-es népszámlálási adatok alapján a lakosság többségében magyar (90,6%), nagyarányú a cigány (roma) lakosság (15,9%) illetve mellette kis számban jelen vannak románok, lengyelek, németek, szerbek és más nem hazai nemzetiségek, illetve azok, akik nem kívántak válaszolni (9,3%). Elmondható, hogy a lakosság fele református (50%), még a görögkatolikus (7,1%) és római katolikusok (5,6%) vannak nagyobb számban jelen, mellettük evangélikusok (0,1%) és más vallási közösséghez, felekezethez tartozók (2,3%) is élnek a községben. Azoknak a száma, akik vallási közösség-

¹⁴ Rác 2000: 10.

¹⁵ Rác 2000: 11.

¹⁶ Módy 2000: 209.

¹⁷ Nyakas 2000: 209.

¹⁸ Nyakas 2000: 210.

hez, felekezethez nem tartoznak (15,7%) vagy nem kívántak válaszolni (19,2%) szintén arányaiban nagyon tekinthető.¹⁹

ÁLMOSD

A XVI. század közepétől jellegzetes kismemesi településsé vált. Az 1530-as évektől lakói a kálvini reformációt részesítették előnyben. Álmosd többek között Bocskai István szabadságharcának első győztes csatájának helyszínévé jelenik meg a magyar történelemben.²⁰ Emellett még meg kell említeni a település tekintetében a Kölcseyhez való kötődést, hiszen a költő gyermek és fiatalkorát Álmosdon töltötte.

Határ menti elhelyezkedését, ezáltal perifériális helyzetét tovább rontja a vasútvonal hiánya.²¹ A település lakónépessége 2022-ben 1 644 fő. A 2011-es népszámlálási adatok alapján a lakosság többségében magyar (93%), viszonylag nagyarányú a cigány (roma) lakosság (6,3%) illetve mellette kis számban románok (0,7%), németek, ukránok és más nem hazai nemzetiségek is jelen vannak. (A lakosság 6,7%-a nem kívánt válaszolni.) Elmondható, hogy a népesség több mint fele református (52,3%), mellettük még főképp a görög katolikusok (12,9%), de a római katolikusok (5,8%) is jelen vannak a településen, és nagy arányban vannak, akik más vallási felekezetekhez, községekhez nem tartoznak (12,7%).²² Véleményem szerint, bár százalékuk nem kiemelkedően magas, fontos megjegyezni, hogy egyéb vallási felekezethez tartozók is jelen vannak a településen (1,8%), mivel a jelenleg (2023) használatban lévő köztemetőben külön területet képeznek a baptista felekezetűek. (A lakosság 14,3%-a nem kívánt válaszolni.)

KOKAD

Első említése 1219.²³ A község lakossága feltehetőleg az XVI. században térhettek át a református vallásra. A XVII. században nagy nehézségek és

¹⁹ https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=20011 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

²⁰ Vajda 2002: 193.

²¹ Vajda 2002: 193.

²² https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=27641 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

²³ Módy 2000: 348.

átmeneti elnéptelenedés jellemezte a faluban. A XVIII. században ismét, mint döntő többségben református magyar falu van feljegyezve.²⁴

2022-ben a lakónépessége 618 fő. A 2011-es népszámlálási adatok alapján a lakosság többségében magyar (91,8%), nagyarányú a cigány (roma) lakosság (3,1%), illetve mellettük kis számban jelen vannak bolgárok, románok és más nem hazai nemzetiségek, illetve azok, akik nem kívántak válaszolni (8,2%). Elmondható, hogy a lakosság több mint fele szintén református (56,4%), mellettük még a görög (13,2%) és római katolikusok (4,3%) vannak nagyobb számban jelen, továbbá nagy arányban találhatóak meg azok, akik más vallási felekezetekhez, közösségekhez nem tartoznak (12,7%). Akik nem kívántak válaszolni 22,4%-ot tesznek ki.²⁵

A települések temetői és temetőművészete

BAGAMÉR

Napjainkban a helyiek elmondása és a kataszteri, illetve műholdas térképek alapján, két temető lelhető fel: a ma is használatban lévő köztemető (rég református temető) illetve a ma már ritkán használt régi katolikus temető.

A „*rég katolikus temető*” (ahogy a helyiek nevezték), mely a mai Újszőlő utca mentén található, többségében katolikus síroknak ad helyet, ezért mikor a bagaméri fejfákat jellemzem, fontos elmondanom, hogy ebben a temetőben (napjainkban) csupán egy fejfa található, így a gyűjtött anyag és az azokból levonható következtetések többségében a másik temető síremlékeit mutatják be. Az egykori térképek alapján feltételezhető területének csupán kis része található meg napjainkban. Ide már csak akkor temetnek, ha egy hozzátartozó is ott nyugszik, az ide való temetések ritkák.²⁶ A terület dombon helyezkedik el, napjainkban kerítés nem található a területen (csupán olyan, mely egy-egy sírt foglal magába). Ennek a temetőnek az az érdekessége, hogy itt is található egy fejfa, melynek kialakítása megegyezik a köztemetőben fellelhető fejfák általános jegyeivel, illetve közvetlenül a temető keresztje mellett helyezkedik el. Továbbá megjelenik több református jelképpel ellátott síremlék is, azonban számuk elenyésző a katolikus sírjelekével szemben. A tény, miszerint a régi katolikus

²⁴ Nyakas 2000: 348.

²⁵ https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=17455 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

²⁶ Helyiek elmondása alapján (Bagamér 2022.).

Papp Bernadett Kitti

temetőben napjainkban több református sír is megjelenik, arra enged következtetni, hogy a faluban egyre inkább elfogadottá vált a vegyes temetkezés. A temető mai pontos helyzetét csupán a negyedik katonai felmérés (1941) és a XIX. századi kataszteri térképek ábrázolják.

1-2. kép: Bagamér temetői a kataszteri térképen.

3. kép: Magyarország katonai felmérése (1941).

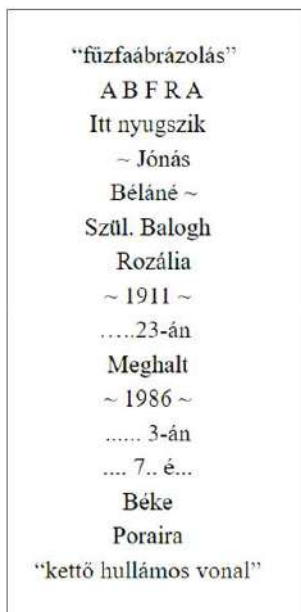
A második katonai felmérésen még egy jóval nagyobb temetőt láthatunk, amelynek a napjainkban fellelhető temető területe feltételezhetőleg egykor része volt. Az ezen a térképen ábrázolt temetőnek a (mai) Újszőlő utca feletti részét napjainkra már kerteknek használják. Ezt a részt a mai temető területe nélkül még további egy térkép, a harmadik katonai felmérés ábrázolja. Ezekből az ábrázolásokból következtetni lehet arra, hogy a területen már a 19. század óta fellelhető volt temető. A napjainkban is használatban lévő *köztemető*be (egykori református temetőbe)²⁷ ma már vegyesen temetkeznek, ugyanakkor jól elkülönül a régi (többségében fejfák jellemezte) és az új rész. A temető egy dombos területen található, napjainkban kerítés veszi körbe. A temető mai pontos helyét csupán a negyedik katonai felmérés ábrázolja. A jelenleg is fellelhető

²⁷ Ezt a tényt a helyiek elmondásai (2022) és a kataszteri térképek is igazolták.

temető régebbi részén rengeteg fejfa és obelisz formájú emlékmű is fennmaradt, ahogy fokozatosan haladtam a régi rész felől az új felé, egyre ritkábban figyelhetők meg fejfák. Egy helyi adatközlő elmondása szerint fejfákat napjainkig készítenek a településen.²⁸ Mind a régi, mind az új részen megfigyelhetők a fejfák mellett kopjafák, az új részen pedig modernebb kivitelezésű síremlékek is.

Felirat és felépítés

Általánosságban elmondható a temető fejfáinak mintakincséről, hogy a felső részén a fűzfa ábrázolás, alatta az „ABFRA” (A Boldog Feltámadás Reménye Alatt) felirat, majd az a bevett pár sor, hogy „Itt nyugszik... szül.” (férjes asszony esetében leánykori név, majd évszám), „Elhunyt...élt...”, ezt követően pedig a „BÉKE PORAIRA” felirat, majd 1, 2 vagy 3 hullámos vonal a jellemző. A fent említett feliratok a szakirodalomban is jól ismertek,²⁹ és a településen is jellegzetesnek tekinthetők.

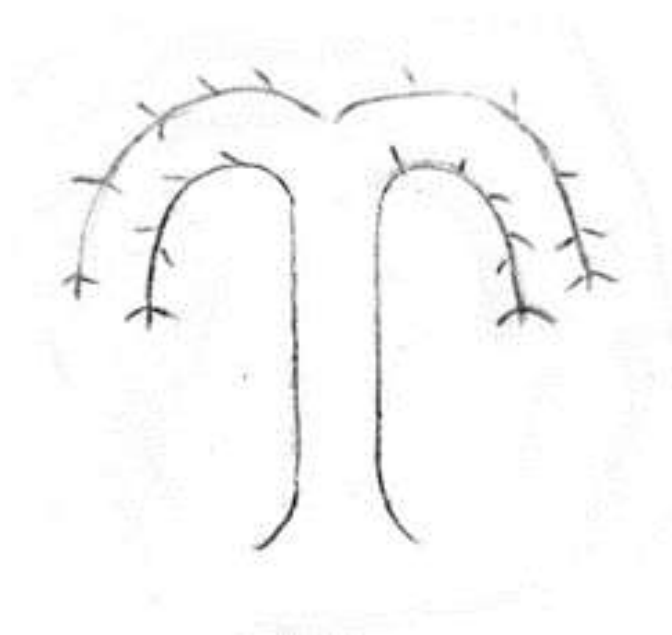
4. kép: *A bagaméri Köztemetőben felgyűjtött egyik fejfa felirata.*

²⁸ Helyiek elmondása alapján (Bagamér 2022.).

²⁹ Kunt 1982: 52.

Mintakincs

Bagamér esetében tehát jellegzetes, a felirat tekintetében az „ABFRA” és a „BÉKE PORAIRA”. A településre mintakincs tekintetében a fűzfák motívum jellemző, illetve a már fentebb említett hullámvonalak.

5. kép: Fűzfa motívum egy bagaméri fejfán.

A fűzfák ábrázolásának módja azonban rendkívüli sokszínűséget mutat, akár több típus is megkülönböztethető. Kutatásaim alapján két jellegzetes ábrázolást tudok elkülöníteni: a cserepest, illetve a cserép nélkülit. Ezeknek mennyi változata lehetséges fel, melyek az alapformától eltérően, kisebb nagyobb változások által válnak rendkívül sokszínűvé. A következőkben ezt a két típust mutatom be. A *cserép nélküli motívum* nagyrészt egységesnek tekinthető, de például gyökérzetében vagy az ágak végeinek díszítettségében, lezárásában eltérhetnek. Rendkívül gyakori a községben. A *cserepes* esetében a cserépnek is több változata lehetséges fel, lehet olyan, mely egyáltalán nem osztott vagy vonalakkal,

akár négyzetráccsal is tagolt. Ebből egy kanyargós, indaminta szerű fűzfaábrázolás nő ki, melynek szintén több változata van, azonban az egy, egyenes, felfele irányuló kanyargós vonal körül futó kisebb indák a leggyakoribbak, de fellelhetőek a díszesebb, cifrább kivitelezések is.

Ezekén felül a temető területén több más motívumkinccsel ellátott fejfa is található, ezeknek a száma azonban csekély.

6. kép: Cserepes fűzfaábrázolás egy bagaméri fejfán.

valamint betűvéső szükségesek. Lévéen ez a legegyszerűbb forma, a magyarlakta területen a reformátusok között általánosan elterjedt. A fatönkös fejfák csoportjába tartoznak a csónak alakú fejfák. Ezeknek felső része három oldalról csapott s hegyes csúcsban végződik. Olykor az előlap homlokrésze plasztikusan tagolt. E típus elnevezését a felső rész csónakorrhoz hasonló formájáról kapta. Változatait a Tisza

Formakincs

A formakincs tekintetében, a településen, ahogy a területen (Hajdú-Bihar) is nagy általánosságban a csónakos fejfatípus az elterjedt.³⁰ A csónak alakú fejfa Ujváry Zoltán jellemzésében

„A sírjel megtartja a farönk eredeti zárt formáját. Az előlapot vízszintes tagolásokkal osztják fel. Az oldalak és a hátlap tagolatlanok. Feladatuk az előlap formai, plasztikai hatásának növelése, melyet néhány hangsúlyos vízszintes osztás tagol. Az előlap fő szerkezeti egységei: a homlok/fej, melyet az eresz/szemöldök/bajusz választ el a törzstől/hastól, melynek alsó része a fatörzs eredeti vastagságának megfelelően kiszélesedve a láb részben súlylyed a földbe. A fatönkös fejfák markáns plasztikai hatását mindenekelőtt formájuk zártsága adja. A felirat és a síkdíszítmények az előlapon helyezkednek el. A készítéshez a legegyszerűbb szerszámok (balta, faragóbárd),

³⁰ Takács 1980: 138.

mentén s Kelet-Magyarországon találjuk meg. Legközismertebb példái Szatmárcsékén (Szabolcs-Szatmár m.) találhatók.”³¹

Ezeknek, ahogy az idézett szövegben is kiderül, szintén több változata fedezhető fel, ebben a temetőben, azonban itt kissé „zömökebb” a forma.³² Ez nem jelenti azt, hogy vékonyabb vagy karcsúbb fejfát nem lehet fellelni. A fejfák kialakításának kisebb részleteit és csúcspdíszét jelen településen egyes szakirodalmak „kígyós”-nak³³ és „madárvágású”-nak jellemzik,³⁴ továbbá azt írják „Sok kuporgó és ágaskodó madár formájú csúcspdísz töredék is mérhető fel. Az áll vonalát jelölő ereszt fölött pálcátág és hullámvonalak rajzolódnak ki.”³⁵ Megfigyelésem alapján napjainkban valóban találhatók madárvágású fejfák a területen a fent említett szakirodalom illusztrációja alapján „kígyós”-nak jellemzett csúcspdíszrel továbbá több „sima élű”³⁶ sírjellel találkoztam. A fent említett hullámvonalak napjainkban is fellelhetők (említettem a mintakincs tekintetében).

A régi református temetőben ezeken felül jellemzőek a *páros*, illetve *családi fejfás sírok* is. A páros síroknál létrejöttek olyanok is, ahol egymás mellett szerepel a fejfa, mint református és a kereszt, mint katolikus jelkép. Az is megfigyelhető, hogy a keresztteken az „ABFRA”, a hullámvonal és a „BÉKE PORAIRA” felirat szintén megjelenik. A szöveg felépítése pedig, sorrendjét tekintve ugyanolyan. Csupán a fűz helyett kereszt ábrázolás jelenik meg. (A megjelenő kereszt ábrázolás a következőképp írható le: a kereszt szárai nem egyenlő hosszúságúak, a lefelé irányuló szár nyújtottabb, a többi körülbelül egyenlő hosszúságú, a keresztnek a körvonala van ábrázolva, nem csupán két egymásra fektetett vonalból áll, kitöltése nincs, minden befelé irányuló derékszöge felől kettő vagy három rövidebb vonal tör ki egymással párhuzamosan.).

Fontos megemlíteni, hogy fából elkészített sírjelként kopjafák a régi temetőrészen is megfigyelhetők, ugyanakkor az új részen gyakoribbak. Díszítésmódjuk gyakran hasonló a fejfákéhoz. Ez egy igen érdekes jelenség napjaink temetőiben, hiszen a térségre a fent említett kopjafák nem voltak jellemzőek (a fejfákkal ellentétben), a közelmúltban (1990-es évek) kezdtek elterjedni, egyfajta magyarságszimbólummá váltak.³⁷ Olyan újabb síremlékek, melyek a régi formát őrzik, szintén találhatók a temetőben. A temetőben fellelhető betonból

³¹ Ujváry 1990: 92.

³² Takács 1980: 139.

³³ Botos 2008: 422.

³⁴ Botos 2008: 421.

³⁵ Botos 2008: 423.

³⁶ Botos 2008

³⁷ Hoppál 2018: 191; Szabó 1996: 140; Novák 2005: 120.

Papp Bernadett Kitti

készített „fejfa” is, és bár ugyanazzal a mintával, de a mintát pontozással elkészített fejfa is.

7. kép: Páros sír, református és katolikus jelképpel.

ÁLMOUSD

Álmosd településen négy temető helyezkedik el. A temetők mindegyikében külön református és katolikus rész volt elkülönítve a kataszteri térképeken.³⁸

8. kép: Álmosd temetői a kataszteri térképen.

A *Miskolczy-kúria mögötti temetőt* ma kerítés veszi körbe, amely jelenleg még nincs befejezve. Egyik határában szántók, földek vannak, másokban a kúria parkja, és egy dombon helyezkedik el. A kataszteri térkép alapján egykor bizonyos oldalait árok vehette körül. A területet, mint a temető területét öt térkép is jelöli.³⁹

³⁸ Habsburg Birodalom - Kataszteri térképek (XIX. század) <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=3%2C4> (Utolsó megtekintés: 2022. 02. 27.)

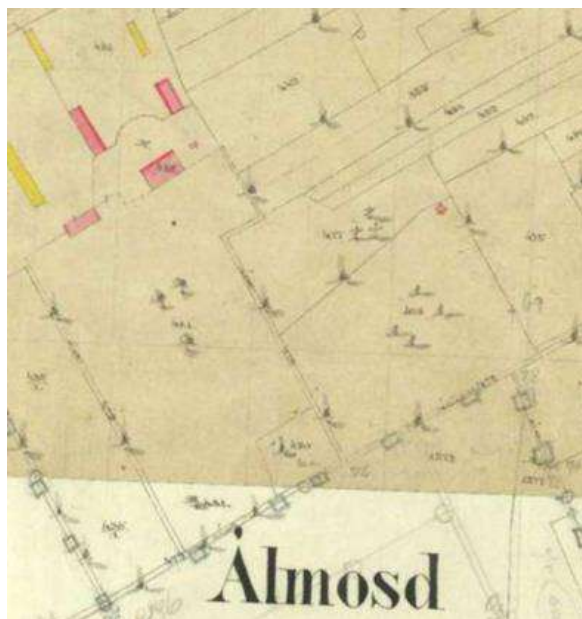
³⁹ <https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=-1&layers=158%2C164> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

<https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-thirdsurvey/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=160%2C166> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=3%2C4> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=43> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

Ezekből a forrásokból kijelenthető, hogy a temető már a 19. század óta megtalálható volt a területen.⁴⁰

9. kép: *Almosd temetői a kataszteri térképen.*

Álmosdon napjainkig számos, nagy történelmi múlttal rendelkező nemesi házat, kúriát találunk. Közéjük tartozik többek között a Kölcseyek kúriája, a két Fráter-ház, és a Miskolczy-kúria és az azt övező park.⁴¹

„A visszafogott homlokzatú klasszicista kúria 1802-ben épült. [...] A Miskolczy család szép és nemes hagyományát őrzi az a hársfacsoport, melynek egyes példányait a fiúgyermek születésének öröme ültette a család. A hatalmassá terebélyesedett fák ugyancsak túléltek az utódokat – nem úgy, mint a kúria parkjában lévő sírkert márvány síremlékei: számos darabjuk az 1989-es rendszerváltást követő időben tűnt el, hogy újracsiszolva idegenek tetemei fölé kerülve hirdessék az élet mulandóságát. Néhány sírjelet, mentőakcióként az önkormányzat hozatott be a Bay–Miskolczy

<https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2432424.5752560114%2C600548-3.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=29>
(Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

⁴⁰ A Miskolczy-kúria mögötti temetőben.

⁴¹ Vajda 2002: 178.

sírkertből az egykori tűzoltószertár udvarára. Az egyik művészi kivételű síremlék, a Bronzangyal, a Bay-kúria kertjében egy platánfa alatt talált menedéket”.⁴²

10. kép: Fejfa a Miskolczi-kúria mögötti temetőben.

A márvány síremlékek pusztulásán túl a helyiekkel folytatott interjúk során az is kiderült, hogy több fejfa is mágnakézen, valakinek az udvarában vagy kertjében lehet.⁴³ Egy másik részlet az álmosdi temető, és azok sírjainak (részleges) leírásához, hogy a helyiek elmondásai alapján a településen található egykori zsidó temetőből egy időben szintén elhordták a síremlékeket, a ma fellelhető zsidó temető egy a felkutatott és megtalált síremlékekből újból felállított temető.

A Miskolczi-kúria mögötti temetőben, napjainkban aránylag jelentős fejfa állomány található, ugyanakkor kifejezetten sok rossz állapotban van. Írásuk olvashatatlan, a természetben ötte. A temetőben több

monumentális kőből, betontól készült sír is található, például a Miskolczi családé. Ma az egyik oldalon, a kerítésen kívül további görögkatolikus sírok találhatóak.

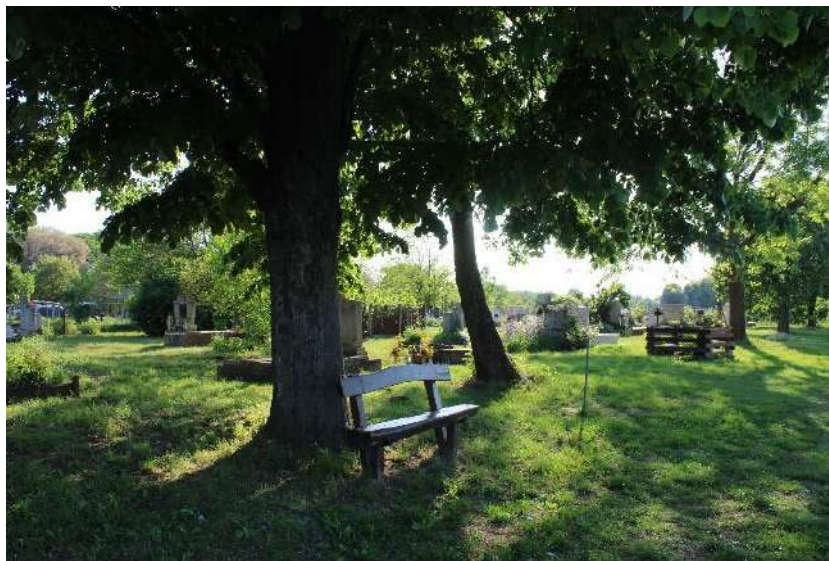
Egy a térképek által jelölt régi *temető*, a (mai) *köztemető alatt egy utcával* helyezkedik el (ma két oldalról az Irinyi út és a Szőlőskert út fogja közre). Egy erdős területen, több kőből, illetve betontól készült sír is fellelhető, azonban fejfa nem található. Az itt elhelyezkedő temetőt több térkép is ábrázolja. A legkorábbi megjelenése az Európa a XVIII. században⁴⁴ című térképen található,

⁴² Vajda 2002: 178.

⁴³ Az interjúk a köztemetőre vonatkoztak.

⁴⁴ <https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-18century-firstsurvey/?bbox=2432424.5752560-114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=163%2C165> (Utolsó megnézés: 2023.02. 27.)

míg a legutolsó a Magyarország Katonai Felmérése (1941)⁴⁵. Ebből feltételezhető, hogy a temető egészen a 18. századtól az 1941-es évig biztosan fellelhető volt.

11. kép: Köztemető, Álmosd.

A *köztemető*, mely a Széchenyi utcán található, ma szintén kerítéssel védett, rendezett terület. A helyiek elmondása szerint három részre különül el: református, katolikus és baptista (ez a legújabb és legkisebb rész), a temető kapujától hátrafele haladva. A területeket elválasztó egykor kisebb földutaknak vagy ösvényeknek ma már csupán maradványai látszódnak, élesen nem különülnek el. Az elbeszélések alapján a fejfákat bagaméri mesterember készítette. Ez motívumkincsükben, stílusukban is megfigyelhető. Pontos területét térképek a 18. századtól az 1941-es évekig nem jelölik. (Napjainkban jelölve van.)

Felirat és felépítés

Az álmosdi fejfaművészet rendkívül hasonló a bagamérihoz, napjainkban nagy számban jelennek meg az ott fellelhető sajátosságok, ez nem ismeretlen a

⁴⁵ <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2432424.5752560114%2C6005-483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=29>
(Utolsó meglátogatás: 2023. 02. 27.)

kutatás számára: az egymás mellett elhelyezkedő falvak vagy mezővárosok jellegzetes jegyei megegyezhetnek, hasonulhatnak.⁴⁶

A fejfa díszítésének felépítése a következő: fűzfaábrázolás, „ABFRA” felirat, alatta az elhunyt adatai, majd a „BÉKE PORAIRA” felirat és a hullámos vonal vagy vonalak. Ugyanakkor jelen vannak kokadi példák is, melyeknek jellegzetességeit a későbbiekben mutatom be. Azokon a fejfákon, melyeken a felirat nem látszódik, vagy rossz állapotban vannak, megjelennek a felirat helyét szolgáló táblák, melyek sematikus formájukban nem jellegzetesek (szinte minden temetőben ugyanúgy jelennek meg, a többi településen is fellelhetők, egyszerű geometrikus alakzatok).

12. kép: *Fejfa az álmosdi köztemetőben.*

⁴⁶ Novák 2005: 111.

Formakincs

Korábbi kutatások már megállapították, hogy itt „hasasabb” a fejfák formája, előlnézetből tökéletes csónakformát alkotnak, oldalnézetből pedig a felső él hullámvonalasan tagolt, az egyetlen vésett motívum pedig a szomorúfűz.⁴⁷ Álmosdra más munkákban úgy utalnak, mint ahol a „madaras”, „madárvégű” fejfák az elterjedtek, továbbá ahol „Mintaszerű temetőjében jól látható a madaras csúcsdíz eredeti formája is”.⁴⁸

A Miskolczi-kúria mögötti temetőben betonból készített „fejfát” is felleltem, mely hasonló a fából készült formához és mintakincshez. Ami ezeken felül itt is megfigyelhető, az pedig az, hogy a kopjafák szintén jelen vannak a temetőben, melyek feltehetően itt is egyfajta magyarságszimbólumként jelentek meg.

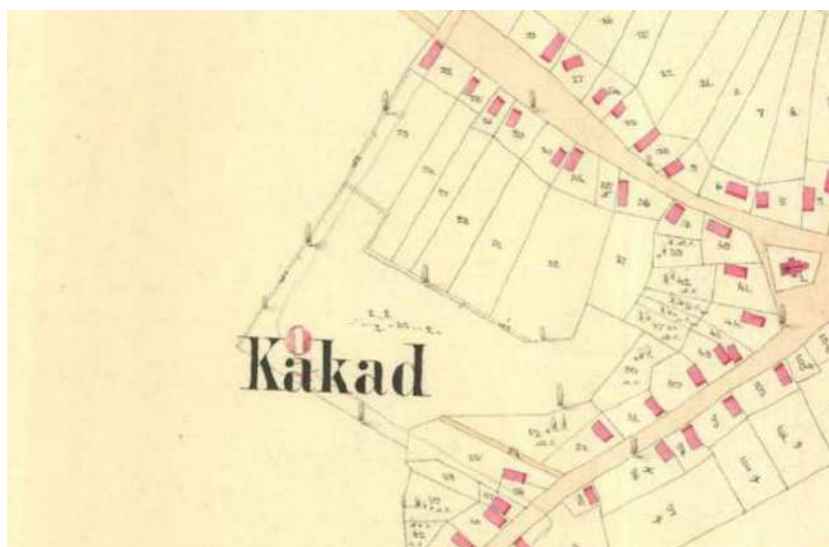
13. kép: *Fejfa csúcsdíszszel.*

⁴⁷ Takács 1980: 158.

⁴⁸ Botos 2008: 421, 422, 423.

KOKAD

Kokadon két temető helyezkedik el: egy a *ma is használatban lévő köztemető*, ezen felül pedig (a kataszteri térképek, és a napjainkban fellelhető sírok alapján) a *katolikus temető*.

14. kép: Kokad temetői XIX. századi kataszteri térképeken.

A *katolikus temető*höz egy, a Kossuth Lajos utcáról leágazó (névtelen) földúton lehet bemenni. Az út egy kisebb, talán tisztásnak nevezhető lankás részhez vezet, ahonnan további ösvényeken lehet eljutni a sírokhoz, melyek többségben kő vagy beton síremlékek, fából készült keresztek. A fakeresztek érdekessége, hogy a fejfákon fellelhető, jellegzetes „BP” (Béke Poraira) felirat, illetve a fűzfa jelenik meg rajtuk. Ez eltér a Bagamérban megfigyelhető példáktól, mivel jelen esetben nem kereszt motívumot jelenítenek meg. A területen fejfa nem volt található. A temető két oldalát egykor árok szegélyezhette, és a térképek alapján már a 19. század óta létezik.

15. kép: *Kakad temetői XIX. századi kataszteri térképeken.*

16. kép: *Kakad, köztemető.*

A *köztemető* (a Vörösmarty Mihály utcán található), melynek egyes részei ma is használatban vannak, egy dombon helyezkedik el. A dombot kettévágja egy erdős terület, mely egykor szintén a temető lehetett, az erdőt két oldalról is jól gondozott síremlékek veszik körbe. A két rendezett rész és az erdő találkozásakor azonban még felfedezhetők régebbi, benőtt sírok is, melyek között több fejfa is található. A temető területét hosszában egy autóval is járható útszeli keresztbe. A temetőt egykor szintén árok vehette körül és a térképek alapján legkésőbb a 19. század óta létezik.

Felirat és felépítés

A mintakincsről általánosságban elmondható, hogy a településre jellegzetes fűzfaábrázolás valamelyikét követően, az elhunyt nevét, születési és halálzási dátumát tartalmazó szöveg következik, ezt pedig a „Gyászolják/ Emlékét őrzi”, majd a „BP” felirat zárja.

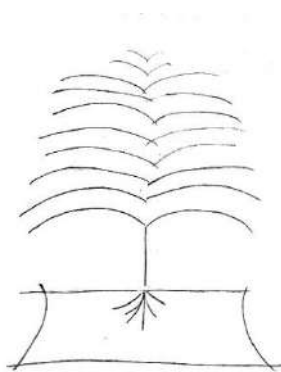

17. kép: A Kokadon felgyűjtött egyik fejfa felirata.

Mintakincs

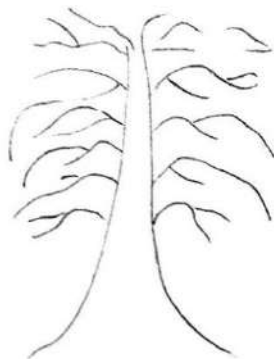
Ezen a településen 3 fűzfaábrázolás mondható gyakorinak ebből kettő van jelen túlnyomó részt. Az egyik, ahol a *fűzfa gyökérzet és cserép nélkül van* ábrázolva. A másik, mikor a *fűzfa cserépben, gyökérzettel* van. Itt szintén, ahogy például Bagamérban is, vannak eltérések. A *harmadik* az előző kettőnél sokkal ritkábban előforduló forma. Ez egy általában két szintes, szimmetrikus lefelé omló vonalakkal ábrázolt fűzfa, melynek tetejéből kisebb vonalak törnek ki. A szakirodalom itt említi a gyakori tulipán motívumokat is, továbbá olyan fejfákat, amelyeken

boroskancsó, pohár, létra, kehely vagy nyitott Biblia ábrázolás található.⁴⁹ Ilyen ábrázolást napjainkban nem találtam a temetőben.

18. kép: *Fűzfa cserépből, gyökérzettel.*

Formakincs

19. kép: *Fűzfa gyökérzet és cserép nélküli.*

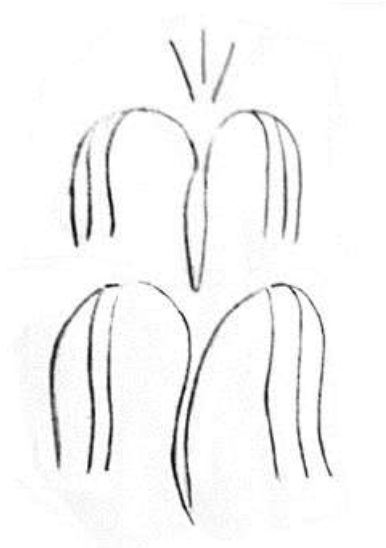
A településen az egyszerű, sima csónakformán túl, amik például Bagamérban megfigyelhetők, egy érdekes faragási elem is jelen van. A „csónak” nyaka itt be van vágva. Ez különböző módokon is jelen van, de nem minden esetben megfigyelhető. A szakirodalom említi továbbá, hogy a fejfák csúcsos kialakításúak, csónak alakúak és az antropomorf jelleg is megnyilvánul rajtuk.⁵⁰ Kokad esetében jellegzetes az „eb” alakú csúcsdísz, és a „madárvégű” formát. „[...] magas, élére vágott, lépcsős nyakbefűződéses fejfák találhatók. Csúcsdíszük vastos, kushadó kutyára emlékeztet.”⁵¹

⁴⁹ Takács 1980: 163.

⁵⁰ Novák 2005: 101.

⁵¹ Botos 2008: 421, 422, 426.

Fennmaradt református fejfák...

20. kép: Két szintes, szimmetrikus, lefelé omló ágakkal ábrázolt fűzfő.

21. kép: Fejfa Kokadon.

Összegzés

Ahogyan a temetés folyamatának, úgy az azt övező hagyományoknak, a fejfák elkészítésének is van egyfajta szabályrendszere, mely jellemez egy-egy települést, térséget vagy mestert. Ebben a tanulmányban azt mutattam be, miképp határozhatók meg Bagamér, Álmosd és Kokad fejfaművészetének jellegzetességei.

Mindhárom vizsgált településen több temető is fellelhető, melyeket általában kerítés szegélyez, dombra vagy dombos, lankás területre lettek elhelyezve, és a református részeiken fellelhetők a fejfák. Többségében a települések szélén vagy kiesőbb részén helyezkednek el. A még fellelhető fejfák alapján képet alkothatunk a településekre jellemző mintakincsről, formavilágról. Az egyes településeken talált fejfák alapján (illetve a helyiek elmondásaira támaszkodva) következtetni lehet, hogy milyen hatásai lehetnek egymás temető kultúrájára a közeli közösségek. Mindegyik temetőről elmondható, hogy találhatóak benne olyan sírjelek, melyeket újból leástak, illetve olyanok melyekre táblát erősítettek, hogy az esetlegesen megsérült felirat szövegét pótolja, vagy kiegészítse. Olyan fejfák is megjelennek ezeken a településeken, melyeket kerítés véd és különít el a többitől. Találhatóak továbbá páros és családi sírok is egyes temetőkben. Álmosdon olyan sírjelet is sikerült dokumentálni, ahol a régi fejfa be van építve az újabb beton vagy kő síremlékbe. Álmosdon és Bagaméron betonból vagy kőből készített fejfa is előkerült. A vizsgált terület legáltalánosabb jegyei: a fejfák csónak alakja, a két településen is jellemző nyak bevágás (melynek eltérő formái lelhetők fel) és a csúcscrész szintén több helyen megtalálható díszítése. További jellegzetesség a szöveg, (ABFRA, Béke Poraira...), illetve a fűzfamotívum. Bagamér és Kokad esetében kiemelem továbbá a hullámvonalas díszítést is.

Napjainkban egyre kevesebb ilyen sírjelet állítanak, a most elterjedt „szabvány” kő vagy beton síremlékeken kívül a kopjafák azok, melyek jelentős részben megjelennek. Teljességében azonban az sem jelenthető ki, hogy a fejfák állításának hagyománya teljesen megszűnt volna, azonban számuk napjainkban igencsak csekély.

Bibliográfia

- BALASSA Iván
1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina kiadó.
- BOTOS László (főszerk.)
2008 *Magyarságtudományi Tanulmányok*. Budapest: HUN-idea Szellemi Hagományörző Műhely
- ENTZ Géza
1980 Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In Szöllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács
- HOPPÁL Mihály
2018 *Folkloristica varietas*. Válogatott tanulmányok II. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Európai Folklor Intézet.
- KÓSA László
1975 Érmellék. In Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 93.
- KUNT Ernő
1983 *A temető népművészete*. Budapest: Corvina Kiadó
2005 *Az utolsó átváltozás*. Budapest: Neumann Kht.
- NOVÁK László Ferenc
2005 *Fejfa monográfia*. Nagykőrös: Az Arany János Múzeum közleményei 16.
- PÓCS Éva
1979 Fejfa, fütül való fa, gombfa, kopjafa. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II*. Budapest: Akadémia Kiadó. 97–107.
- RÁCZ István
2000 Előszó. In Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata. 7–12.
- MÓDY György – NYAKAS Miklós – RÁCZ Zoltán
2000 A megye településeinek története és építészeti emlékei. In Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen. 203–472.
- RUSZOLY József
2006 *Bagamér múltjából*. Bagamér: Bagaméri kör
- SZABÓ László
1996 *Társadalom, etnikum, identitás* (Előadások a Népi kultúra tárgyköreiből). Debrecen: KLTE.
- SZÖLLŐSI Gyula (szerk.)
1980 *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács.
- TAKÁCS Béla
1980 A fejfák esztétikája. In Szöllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*, Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács.
- UJVÁRY Zoltán
1990 Fatönkös fejfák. In Hoppál Mihály – Dömötör Tekla – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VII.*, Budapest: Akadémiai Kiadó. 92.

Papp Bernadett Kitti

VAJDA Mária

2002 *Álmosd*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.

Források

Európa a XVIII. században című térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-18century-firstsurvey/?bbox=2432424.57-52560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=163%2C165> (Utolsó megtekintés: 2023.02. 27.)

Magyarország Katonai Felmérése (1941) című térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=29> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

Európa a XIX. században című térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=158%2C164> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

<https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-thirdsurvey/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=160%2C166> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

Habsburg Birodalom - Katasteri térképek (XIX. század) című térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=3%2C4> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

Habsburg Birodalom (1869-1887) - Harmadik Katonai Felmérés (1:75000) című térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?bbox=2432424.5752560114%2C6005483.910271774%2C2461451.5367473075%2C6015822.018347344&map-list=1&layers=43> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

Központi Statisztikai Hivatal:

https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=17455 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2418108.96490-5249%2C6007596.713976048%2C2476162.88788784%2C6028272.930127189> (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 27.)

https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=20011 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=27641 (Utolsó megtekintés: 2023. 02. 03.)

Nagy Gergő

Álmosd településszerkezeti változásai a középkortól a jelenkorig

Álmosd nagyközség a történeti Bihar vármegye északnyugati csücskében, a mai Hajdú-Bihar megye keleti szélén, közvetlen a magyar-román határ mellett, Debrecentől 38 km-re található. Környező települések észak, északkeletről Bagamér, északnyugatról Újléta, nyugatról Kokad és kis érintkezéssel, de dél felől Létavértessel is határos. A román oldalról, keletről Érselind, délkeletről Székelyhíddal határos.

Fekvését tekintve tájféldrajzi szempontok alapján az Alföld nagytájhoz tartozó Nyírség, azon belül is a Dél-Nyírség kistájhoz sorolja a kutatás. Igazából a település északnyugati része tartozik ide, a népnyelven Homokként vagy Homoki-oldalként emlegetik még mai napig. A déli fele a településnek a népnyelvén Feketeföldnek nevezett terület természetföldrajzilag már az Érmelléki löszös-hát nevű szubrégióhoz tartozik.¹

A történeti kutatás és történeti hagyomány a települést az Érmellékhez sorolja. A szűkebben vett Érmellékhez az Ér folyó vagy „árok” közvetlen közelében fekvő településeket sorolhatjuk. Erre utal többek között a terület első megemlítése 1445-ben.² A történeti hagyomány azonban jóval kiterjedtebbnek határozza meg. Itt az Ér vízgyűjtő területét és a Kék-Kállótól kelet, délkeletre fekvő területet is ide sorolja.

Bél Mátyás az Érmellék fontosabb településeit sorolta fel.³ Jakó Zsigmond a területet a Középnyr vidékével és a Csereháttal együtt tárgyalta.⁴ Varga Gyula a térség szőlőkultúráját feldolgozó munkájában az Ér és a Berettyó által

¹ Vajda 2002.

² Az Érmellék első említése Éradony határának leírásakor tűnik fel „*Ermellek terrae arabilis*” formában. Települései: Érszentkirály, Érmindszent, Érgirald, Gencs, Terem, Vezend, Portelek, Dengeleg, Endréd, Piskolt, Érkörtvélyes, Érmihályfalva, Érsemjén, Érselind, Érkenéz, Diószeg, Érszakácsi, Szántó, Érkőrös, Pér, Érbogyoszló, Érolaszi, Kőbökkút, Nagykágya, Félégyháza. In Benedek 1996: 10.

³ Álmosd, Bagamér, Nagyléta és Pocsaj természetesen közte van. Bél 1978: 94–95.

⁴ Így a minket érintő Vértes (melyet a terület szélére helyez, a sáréti járásba), Nagyléta, Álmosd, Kokad, Bagamér, Pocsaj településeket is ide sorolja. In Jakó 1940: 34.

közbezárt szöveget, illetve a bihari síkság és dombvidék találkozásánál fekvő területet is ide sorolta. Így Álmosdot, Bagamért, Kokadot, Nagylétát és Újlétát is a vidékhez tartozónak említette, megjegyezve, hogy a vértesi, monostorpályi és hosszúpályi szőlősök is ehhez a vidékhez tartoznak.⁵ Az említett helységek többsége az érmelléki járás részét képezték.

A mai települést ketté szeli a Bagamér felől érkező Bagaméri-ér, régebbi nevén Nagyrét (Nagy-ér, Nagyrét-ér). A falu két fele az ér két magaspartjára épült, ahol természetes gázló is rendelkezésre állt a két part összeköttetésében.

A település történetéről és néprajzáról kisebb monográfiát állított össze Vajda Mária,⁶ ezt követte Köteles István Álmosdról szólóm rövid kiadványa,⁷ illetve a település régészeti értékeinek összegzése is megjelent 2018-ban.⁸ Ezen összegzőnek tekinthető művek ellenére egy-egy témában mélyebben folyó kutatás és annak részletes kiadása még nem történt meg.

A település etnikai és felekezeti összetételével minden munka csak érintőlegesen foglalkozik, csak egy-egy mondatban, röviden mutatja be főként történeti megjelenésük tényét. A csoportok térszerkezete, térformáló hatásuk és struktúrájuk bemutatása az elsődleges célom, egy hosszabb időintervallumban vizsgálva. A középkortól a jelen korig próbálok bemutatni a felekezeti és nemzetiségi összetételt; történeti, régészeti, néprajzi és földrajzi szempontok alapján.

A vizsgálat forrása a történeti térképek, levéltári dokumentumok és eddig megjelent forrásközlések, illetve forrásértékekkel szolgáló tanulmányok, monográfiák. A források értékelését a fent megjelölt tudományterületek módszertanára építem. A néprajzi és történeti földrajzi szemléletében főképp Keményfi Róbert munkásságát vettem alapul.⁹ A régészeti megfigyelések a történeti ismeretek alátámasztásául szolgálnak.¹⁰ Szóbeli közléseket az újkori és legújabb kori változások vizsgálatához használok fel.¹¹ Továbbá a településen működő múzeum,¹² könyvtár és Értéktár Bizottság által felállított Álmosdi Digitális Adattárban szereplő forrásanyagokat használtam fel.¹³

⁵ Varga 1973: 3.

⁶ Vajda 2002.

⁷ Köteles 2010.

⁸ Nagy 2018.

⁹ Keményfi 1998; Keményfi 2004.

¹⁰ Nagy 2015; Nagy 2017; Nagy 2018.

¹¹ Itt szeretnék köszönetet mondani a legtöbb adattal szolgáló Győri Jánosné (Mudra Erzsébet) 88 éves lakosnak; egyben nagymamámnak a szíves segítségért!

¹² Kölcsény Ferenc Emlékház és Álmosdi Kiállítóhelyek

¹³ Későbbiekben: ÁDA (jelenleg csak a település Falumúzeumában és könyvtárában érhető el).

Jelen tanulmány célja az Álmosdon élt és élő etnikumok és vallási felekezetek térszervező, térszerkesztő szerepének feldolgozása, valamint a település szerkezeti változásait eredményező történeti, gazdasági, társadalmi és természeti tényezők komplex számbavétele. A vizsgálathoz a Friedrich Barth által megfogalmazott szinteket (mikro-, mezo-, makro-)¹⁴ vettem alapul,¹⁵ emellett azonban további két értelmezési szintet emelek be kutatásomba. A nano- és pikoszintek segítségével ugyanis jobban értelmezhető a társadalmi- és településszerkezet. A falu lokális vallási és etnikai térelemei ezekkel a szintekkel vizsgálható leginkább.

Álmosd aktivitásterei is fontos részét képezik a szerkezeti térképezésnek, a településen belüli lakosság térbeli mozgását, térbeli tevékenységét takarja, amelyeket lehet makro-, nano- vagy pikoszinten is elemezni. A település határain belül (makro-), az udvar (nano-) vagy annak egy részén (pikoszint) is végezhető a kutatás.

A széles időmetszetben a mindennapi és ünnepi térhasználatok elkülönítése, és annak térpályáinak kijelölésére is próbálkozást teszek. Ezt az ember és annak élete, cselekményei hozzák létre, mozgásával kiemelve azt környezetéből.¹⁶

A szakrális és etnikai térszerkezetek sokkalta stabilabbak az aktivitásterek-nél.¹⁷ A környezet kultúrára gyakorolt hatását, illetve a kultúra környezetformáló hatását nevezzük kulturális ökológiának¹⁸, a kultúrát és annak közvetlen környezetét, annak kölcsönhatását az ökológiai antropológia vizsgálja.¹⁹ Bartha Elek ökológiai megközelítése a vallási néprajzban a vallásrendszerek meghatározott természeti feltételek között jelennek meg, azt át is formálják.²⁰ A vallás által formált táj a szakrális táj (tér), amely nem csak ökológiai, hanem mentális szállal is rendelkezik.²¹

Ezen szempontok alkalmazásával próbálom tanulmányomban Álmosd településszerkezeti változásainak részleteit feltárni a középkortól a jelen korig.

¹⁴ Barth 1996: 13.

¹⁵ Barth 1996: 14; Keményfi 2004: 153.

¹⁶ Cséfalvay 1986: 22; Keményfi 2004: 153–154.

¹⁷ Bartha 1992: 75.

¹⁸ Bohannan-Glazer 1997: 442–456; Keményfi 2004: 155.

¹⁹ Boros 2001: 9, 17. és Keményfi 2004: 155.

²⁰ Bartha 1992.

²¹ Bartha 1995: 11.

Történeti, társadalmi, gazdasági és ökológiai viszonyok a X–XVI. század között

A mai településen keresztülfolyó patak magaspartjait az Árpád-kort megelőző kultúrák is megszállták. A neolitikumtól a középkorig minden korszak képviseli magát egy-egy kultúra leleteivel. Ezeket a magaspartokat szállta meg az Árpád-kori lakosság is.²²

A településszerveződés szempontjából figyelembe kell venni az itt élt avarokat is, akiknek gazdasági-társadalmi szerveződése már igazodott a földrajzi tényezőkhöz. A késő avar és kora Árpád-kori települések kapcsolatára már korábban László Gyula és Váczy Péter kutatásai is felhívták a figyelmet.²³ Véleményük szerint települési rendünkre hatást gyakorolt az itt élt késő avar lakosság, ha ezzel számolunk, akkor a település magjában található avar telep közvetlen előzménynek is tekinthető. Az avar lakosság az Ér mellett sorakozó magaspartokat szállta meg.²⁴

Álmosd első írásos említése 1261-ből való, Almus alakban kerül elénk a forrásban. István ifjabb király, Álmosd fiát Cyrill ispánt földbirtokában megerősítette.²⁵ Az etimológiai vizsgálat szerint a település nevének keletkezése a XII–XIII. század fordulójára tehető.²⁶

Az viszont bizonyos, hogy a XIII. század második felében egyre többet kerül elő a forrásokból a település neve. 1281-ben a falut Selénd és Báránpüspöki, 1292-ben Selind és Bagamér határosaként említették.²⁷

Az eddigi kutatások szerint a település a bihari térségben megjelenő első nemzetség, az Ákosok birtoka volt, s később a tőlük származó Csire család birtokolta. Bunyitay és a későbbi kutatás a Csire család őseit, Csirét Cyrill ispánnal azonosította. Györffy György azon a véleményen van, hogy ez a generációs eltérés miatt nem lehetséges.²⁸

Jakó Zsigmond szerint a település a XII. században keletkezett és feltehetően a királyi hatalom, vagyis a bihari dukátus hívta életre és a XIII. század első felében kerülhetett a Csire család birtokába. A falu teljes lakossága magyar volt.²⁹

²² Nagy 2018.

²³ László 1944. és Váczy 1975: 1041–1061.

²⁴ Nagy 2018.

²⁵ Szirmai 1810: 22. Vö.: Jakó 1940: 36, 200; Györffy 1960: 593–594; Bárány 2004.

²⁶ Györffy 1960.

²⁷ Jakó 1940: 200; Györffy 1960: 593–594.

²⁸ Györffy 1960.

²⁹ Jakó 1940: 36, 200; Nagy 2017; Nagy 2018.

A nemzetségi birtokszervezeteken kívül eső földek kb. kétharmada a várispánságok birtokában álltak a X–XI. században. Az ilyen birtokok többségén hospesek éltek, akiknek saját kultúrájuk volt, nem alkottak gazdasági egységet, sokkal inkább a katonai szervezetbe voltak sorolhatók, várjobbágyoknak tekinthetők. Adományozás révén a várispánságok, Bihar esetében a dukátus birtokainak egy része magánföldesúri hatalom alá kerültek. A várjobbágyok egy része serviens, más részük lesüllyedt, s később a jobbágyság sorába olvadt. A serviensek egy része így a XIII. században nemesi jogállásba került. A nemeség ezen része képezhette a kismemesi falvak egyik alapját, kevés szolgáló réteggel, egytelkes vagyis kuriális nemesek lettek.³⁰

A település temploma a XIII–XIV. század fordulóján épült, feltehetően a Csire család által építtetett a *Nagyret-ér (Bagaméri-ér)* természetes réve mellett, az úgynevezett *Templomdombon*. A néphagyomány³¹ és a kutatások egy része is az álmosdi Csire-ág temetkező helyének tekinti.³² Bár a Csire család feltehetően az Ákos-nemből vált külön, az Ákosoknak volt nemzetségi monostoruk Monostorpályiban.³³ Ettől eltekintve elképzelhető, hogy a család álmosdi ágának egy része a települést és az épített templomot választotta temetkező helyévé, ezt próbálja igazolni több irodalom is.³⁴ Az tény, hogy a templom és környéke temetkezési helyül szolgált, mert a beruházások és földmunkák során léptenyomon embercsontokba akad az ember.³⁵

A település korabeli viszonylagos méretére, a Csirék birtokszervezetében való helyére a korabeli forrásokból következtethetünk. A XIII–XIV. századból két ilyen forrás áll rendelkezésre: az 1285–1291 közötti váradi tizedjegyzék, illetve a 1332–37-es pápai tizedjegyzék.

A váradi tizedjegyzék alapján a település hat kepe gabonadézsmát fizetett a püspöknek, amely a környező településekhez képest kevésnek mondható. Balassa Iván a történeti korokban egy képét négy keresztnek határoz meg, a térségre jellemző 18 kérés keresztet igazolja dolgozata és egy személyes közlés is.³⁶ Szabó István az Árpád-kori falusi népességet olyan 100–200 fő között határoz meg.³⁷

³⁰ Szabó 1971: 92–96.

³¹ ÁDA.

³² Vajda 2004; Nagy 2018.

³³ Vajda 2004.

³⁴ Vende 1901. Vö.: Bárány 2004.

³⁵ Nagy 2018.

³⁶ Balassa 1956. és Győri Jánosné 88 éves személyes közlése: „Aratás után a gabonát úgy mondtuk keresztbe raktuk. Egy kereszt 18 kéve vót.” (2019).

³⁷ Szabó 1971.

A pápai tizedjegyzék adatai szerint jelentősége a XIV. században nem emelkedett, ugyanis csak 5 garast fizetett.³⁸

A XIII–XVI. század között a település birtokosai az Álmosdi Csirék voltak, azonban 1538-ra a család férfi ága kihalt. A birtokok nőágon öröklődtek, illetve királyi adomány révén Tahy Ferenc királyi lovász, majd vétel révén Dobó Istvánra szállott.

A korszak meghatározó eseménye volt a település életében az 1530-as években a katolikus hívek református hitre való áttérése. A reformáció felvétele gyökeresen megváltoztatta a település társadalmát.

A XVI. században az 1552-es összeírás huszonhárom portával számol a településen. A település birtokosai ekkor: Erdőhegyi Imre, Sombory István, özvegy Sarmasághy Lászlóné egy-egy, Pekry Miklós, Bethlen Gergely két-két, Bethlen Farkas és Valkay Miklós három-három, míg Somlyay Mihály tíz portát bír.

Királyi adományozás révén 1554-ben további földesurak is megjelentek: Petrovich Péter földjei a felségárulás miatt Csáki Miklósé lesz, illetve anyja, Somlyai Anna révén Veér II. Mihály örököl birtokokat.

1572-es szolnoki szandzsák debreceni nahijének adóösszeírásban huszonhárom portát írnak össze, ez az 1552-es összeíráshoz képest nem növekedett, illetve nem is csökkent. A település urai mellett a töröknek is adózott 1566-ot követően. A török előrenyomulás bár fejlődését megrekesztette adói miatt, de ekkor még nem kezdődik meg lakosságának jelentős elvesztése.

A településközpont változása a XV–XVI. század között

Egyértelmű településszerkezetről nem beszélhetünk. A település központi része a templom volt, s a település a templom köré szerveződött. A település Árpád-kori jelentéktelen lakosságával számolva kb. 100 fő, megközelítően 25 házzal és 10–15 portával számolhatunk a késő Árpád-kor időszakban. A település oldalirányban a Nagyrét-ér mellett végighúzóódó magaspartokon terült el. A régészeti emlékek is erről tanúskodnak.³⁹

A településtől északnyugatra elterülő Bögő, Gatyülep, illetve Berek határ-rész ekkor még vizenyős, nádas terület révén alkalmatlan lehetett a település

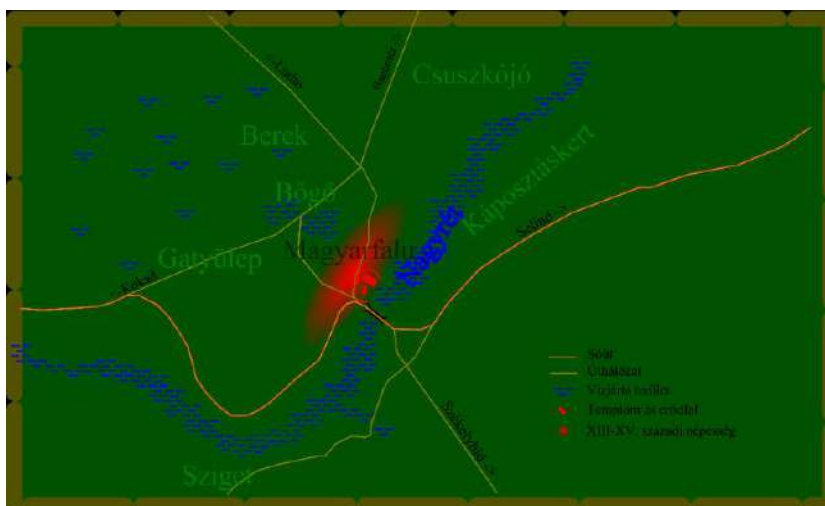
³⁸ Viszonyításul: Kokad 4, Konyár 8, Vértes 10, Nagyléta 15.

³⁹ Nagy 2018.

ilyen irányú bővülésére. A néphagyomány megőrzött két változatban is egy történetet:

„Álmosd lakossága a tatár pusztítás előtt a Bógó nevű mocsárban lelt menedéket, az itt található magas nád jól elrejtette a lakosságot a támadók előtt, azonban egy éhes tehén elbőgte magát és elárulta a bujdosó álmosdi lakosok helyét.”⁴⁰

Ezt hol a mongol-tatár, hol a török-tatár időkre teszik a megkérdozettek. Ez azonban jól mutatja a térség természeti környezetét a XIII. századtól a XVI–XVII. századig. A település szerkezetében így ezen természeti tényezők játszottak jelentős szerepet, illetve a településen keresztülvezető Sóút és kisebb hadiút. Illetve jelentősen befolyásolta a falu temploma.

1. térkép: Álmosd középkori települési puffere (saját szerkesztés).

A kérdéses időintervallum vizsgálatához a Barth által megfogalmazott hármas (mikro-, mezo-, makro-)⁴¹ szint mellett az általam felvetett két értelmezési szinttel (nano- és pikoszint) egészítettem ki vizsgálatomat. Ezzel jobban értelmezhető a falu társadalma, egyúttal településszerkezete. Ezekkel a szintekkel vizsgálhatóak a település lokális vallási és etnikai tételei.

A mezoszint a közösség-szervező alkalmak helyszíne, a mikroszintű vizsgálatok alkalmával pedig az egyén akciótereit elemezhetjük.⁴²

⁴⁰ Álmosi Digitális Archívum (ÁDA).

⁴¹ Barth 1996: 13.

⁴² Barth 1996: 14.

Keményfi Róbert szerint az ismétlődő, céltudatos, funkcionális helyváltoztatások viszonyát a néprajzi-antropológiai aktivitástér vizsgálja. A földrajzi szemléletmódban az ismertetett fogalom alatt annak térbefolyásoló, térrendező hatását értik.⁴³

Ilyen ismétlődő céltudatos tevékenységek közé tartozik a település piaca, mely aktivitási térként egyben reakciós területként is funkcionál. Hasonló helyszínek többek között a határban található földek, esetleges munkaalkalmak etc., ahová a település lakói eljárnak. Ezen aktivitási terek egyben szolgálhattak reakciós területként is, itt kapcsolatba léphettek a település más társadalmi rétegeivel. A falu szempontjából ilyen terület volt a piac, amely a középkori gyakorlat értelmében a templom környezetében, tehát a település központi területén volt megtalálható.

Az ismertetett térpályák lehetőséget biztosítanak egy közösség tagjainak mindennapjaiba betekinteni, ezáltal a lakosság egy-egy tagjának, csoportjának vagy akár etnikumának tagjai milyen területeit látogatják a településnek mikro-, nano- vagy pikoszinten.

Az aktivitástereknél sokkalta stabilabbak az állandósult szakrális és etnikai térszerkezetek.⁴⁴ A környezet kultúrára gyakorolt hatása, illetve a kultúra környezetformáló hatását nevezzük kulturális ökológiának⁴⁵, míg a kultúrát és környezetet kölcsönhatásában az ökológiai antropológia vizsgálja.⁴⁶

Bartha Elek ökológiai megközelítése alapján a vallási néprajzban a vallásrendszerek meghatározott természeti feltételek között jelennek meg, és át is formálják környezetüket. Így a vallás által átformált táj a szakrális táj (tér), amely már nem csak ökológiai, hanem mentális szállal is rendelkezik.⁴⁷

A település földrajzi viszonyai (domborzat, vízrajz) jelentősen meghatározzák a vallásgyakorlás térszerkezetét. A vallásos élet a szakrális központ (templom) köré szerveződik.⁴⁸

A falu középkori életében egy ilyen építmény volt a mai református templom, amely középkori alapokkal rendelkezik. A reformátusság 1530-as években történő megjelenéséig a szakralitást katolikus minták szerint végezték, majd gyökeres átváltozás történt az új hitvallás megjelenésével.

A katolikus és később a református egyház térszerveződése a település központjában álló templom és annak környezete köré szerveződött. Egyházi

⁴³ Keményfi 2004: 154.

⁴⁴ Bartha 1993: 75.

⁴⁵ Bohannan–Glazer (szerk.) 1997: 442–456. és Keményfi 2004: 155.

⁴⁶ Borsos 2001: 9, 17. és Keményfi 2004: 155.

⁴⁷ Bartha 1992.

⁴⁸ Bartha 1995: 11.

és magán ünnepek, életeseemények egy jelentős része a templom köré összpontosult. Ez a két aktivitás tér a középkor idején mikroszinten vizsgálva kulcsszerkezetet töltött be szakrális és profán életük alakulásában. Így a település szerkezetének alapját szolgálta. A jobbágyság megszerveződésével a korábbi laza telepszerkezet sűrűsödhetett. A munkafolyamatok egy jelentős része a nanoszinten összpontosult.

Történeti, társadalmi, gazdasági és ökológiai viszonyok a XVII–XVIII. század között

Az ország három részre szakadásával a Partium és vele együtt az Érmellék is az erdélyi fejedelem kezébe került. A XVI. századtól teret nyert Bihar vármegyében a reformáció, annak is a kálvini tanai terjedtek. A reformáció gerince az alsópapság volt.⁴⁹

A falusi közösségek szerepe megnőtt az egyházi életben. A XVI. század közepére a partiumi lakosság többsége a reformáció híve lett. A falvak jelentős része ekkor magyar volt, csak helyenként keveredett más etnikummal, pl. Ráczfaluban délszláv lakosságot telepítettek le.⁵⁰

Bihar vármegyében a XVI. században a népesség 1/3-a román,⁵¹ természetesen a románság mellett jelentős lehetett a délről érkező szláv lakosság jelenléte is, de ezek később a magyar lakosságba olvadtak, már csak vezetéknevében őrizte felmenőinek etnikai hovatartozását. A korszak végén és a XVII. század fordulóján megjelennek a hajdúk is a térségben. Az önszervező alakulatnak köszönhetően különböző vallási és etnikai elemeket olvasztott magába: magyarok, szerbek, románok és cigányok egyaránt katonák lehetett. Jó példa erre Bocskai cigány származású hajdúkapitánya Lippai Balázs⁵², másik példaként a délszláv eredetű hajdúdorogi hajdúkat is említhetnénk, akik ortodoxok lévén később Rómával egyesültek és görögkatolikus hitre tértek.⁵³

Bocskai István 1604. október 15-én Álmosd határában verte szét a hozzá csatlakozott hajdúk segítségével a Habsburg csapatokat, ezzel kezdetét vette a Bocskai-szabadságharc. Ezt követően Bocskai Korponán 1605-ben adomány-

⁴⁹ Dienes 2017: 26. és Nagy 2019: 10.

⁵⁰ Nagy 2019: 10.

⁵¹ Jakó 1940.

⁵² Mezey 1986: 119–122.

⁵³ Janka 2014: 11.

levelet állított ki a hajdúk részére, s egy részét letelepítette.⁵⁴ A későbbi fejedelmek is hasonlóan jártak el, de a magánföldesurak is követték példájukat saját érdekeik védelme érdekében. Így kerültek hajdúk Bagamérba⁵⁵, Álmosdra⁵⁶ és Nagylétára⁵⁷.

A fent említett példák jól tükrözik, hogy a magyar református népesség mellett megjelenik a letelepített hajdúk vegyes népessége, akik később alkalmazkodtak az itt élő lakosság vallásához, vagy eleve reformátusokként kerültek a településre. Érdekes, hogy Álmosdon a XVII. században a források oláh, azaz román származású reformátusokról beszélnek, ezek feltehetően a korábbi hajdúk lehetnek.⁵⁸

A szabadságharcot követő telepítések volt az Álmosddal szomszédos Bagamér is, ami eleve Bocskai birtok volt, de kiváltságlevelét Báthori Gábortól kapta 1611. január 17-én.⁵⁹ Álmosd és Nagyléta esetében is feltehetően ekkor jelentek meg a hajdúk, de kiváltságlevelük vagy nem volt vagy nem ismert. Az azonban biztos, hogy hajdú települések között sorolják fel őket szabolcsi fosztogatósaik miatt és többek között a térség rossz közbiztonsága miatt is ők feltek.⁶⁰

A betelepülő hajdúk feltehetően jelentősen átalakították a település szerkezetét, hogy az könnyebben védhető legyen, amelynek egyik fontos tényezője a *Templomdombon* található erődjellegű templom és fala Álmosdon, és feltehetően korábban Bagamérban is így lehetett (2. térkép).⁶¹

A felszabadító háborúk egyik kiemelkedő eseménye a térségben Várad 1692-es felszabadítása, ekkor szakad ki a térség a török hódoltságból. Visszaáll részben a korábbi birtoklási rendszer, egyházi, kamarai, magánbirtokok és kiváltságos települések birtokolták a bihari területeket. A településekről – és jelen esetben Álmosdról – elmenekült lakosság is visszatér otthonaiba, az elpusztult munkaerő pótlására tervezett és spontán betelepülők érkeznek.⁶² A szatmári és más településekről érkező magyar telepesek mellett kevés ruszin és román népesség is érkezett településünkre, számuk ekkor még csekély lehetett.⁶³

⁵⁴ Rác 1957.

⁵⁵ Ruszoly 2006: 20–23.

⁵⁶ Vajda 2002: 25–26.

⁵⁷ Tokai 1992: 37; Szabó 1993: 52–53.

⁵⁸ Bunyitay 1892: 33. és Nagy 2019: 11.

⁵⁹ Ruszoly 2006: 20–23.

⁶⁰ Vajda 2002: 25–26; Tokai 1992: 37.

⁶¹ Nagy 2019: 11.

⁶² Bársony 2004: 11.

⁶³ Nagy 2019: 12.

Az 1692-es kamarai összeírás nélkülözhetetlen a vizsgálat szempontjából. Mezősi Károly elméleteit a közelmúltig a kutatás elfogadta, mára azonban forráskritikával kezelendő,⁶⁴ hiszen a *conscriptio* által leírtak szerint Bihar vármegye lakossága 12564 fő lehetett, ez viszont igen kevésnek tekinthető.

Kováts Zoltán⁶⁵ és Dávid Zoltán elemzései teljesen új megvilágításba helyezték az összeírást.⁶⁶ A *deserta* szó Dávid elképzelése szerint az adózásra képtelen falvakat jelölte, amelyek ekkor a harcok következtében lehanyaglottak. A tömeges pusztasodás, amely azokat a területeket érintette, ahol a harc nem is dúlt, az összeírók nem is jártak, bemondás útján írták össze őket. A két kutató eredményeiket más módszerekkel nyerték, de végül is összegzésük egyértelmű: a számadatok bizonytalanok, ennél jóval nagyobb lélekszámmal kell számolnunk Biharban.

A XVII. század másik nagy összeírása az 1696-os portális összeírás, amelynek adatai szintén nagy bizonytalanságról árulkodik. Későbbi forrásokkal, az 1715–1720. évi országos összeírás és az 1726-ban készített urbárium adataival összevetve használhatatlan az 1696-os forrás, akárcsak az 1692-es.⁶⁷

A korszak bizonytalan adatait igazolja az időszak rendezetlensége, amelyből fakadt az összeírás nehézsége is. Az adatok mellett szinte elképzelhetetlen, hogy négy év leforgása alatt 106 település népesülhetett volna újra. Ezek az összeírások a lejegyzők hitelességét kérdőjelezzik meg, hiszen ezek alapján nem látogattak el minden településre. A könnyű vályog vagy vesszőházakat a lakosság elhagyta, majd azokat újra építette a veszély elültével és visszatért a településre. A veszteségek pótlását, a visszaköltözést és betelepedést nehezítette az 1693-as török betörés és az 1697-es tatár pusztítás.⁶⁸

Az elnéptelenedés nem jelentett teljes pusztulást, erre jó példát szolgáltat maga az 1692-es összeírás. Kabán Sásról, Bárádon Keresztesről, Bajomban Dancsházáról beköltözött jobbágyok tartózkodnak.⁶⁹

Álmosdon az 1715-ös összeírás tanúsága szerint 22 közül 19 taksás, szabados, 3 zsellér, 1720-ban 1 nemes 41 jobbágy él a településen.⁷⁰ Ezek alapján jól látható, hogy a települések lélekszáma növekedő tendenciát mutat. A lakossága lassan visszatér, más településekről átköltöznek jobbágyok. A növekedés a XVIII. században csak a nagy pestisjárványig tarthatott.

⁶⁴ Mezősi 1943. Vö.: Kováts 1972; Dávid 1982; Bársony 2004.

⁶⁵ Kováts 1972.

⁶⁶ Dávid 1982.

⁶⁷ Dávid 1982.

⁶⁸ Bársony 2004: 12.

⁶⁹ Mezősi 1943.

⁷⁰ Mezősi 1943: 258.

A pestisjárványnak az időszakban két nagy hulláma volt, az 1738/1740-es és az 1742/1743-as. Az első időszakban Álmosdról nincs adat, ezzel szemben a második hullámban 468 személy vesztette életét.⁷¹

A pestisjárvány előtt is számolnunk kell a magyarság mellett a román és ruszin népességgel is. Erre több adat áll rendelkezésre a térségből, amelyek arra engednek következtetni, hogy az 1710–1730 közötti időszakban már térségünkben és településünkön is megjelentek. Álmosd esetében Iszka település urbáriuma értesít minket arról, hogy bérkaszasok járnak le Álmosdra a Verhovinai-havasok tövében lévő településről Teleki László gróf jóvoltából. Később az ő nevéhez kötődik a románok betelepítése is a településre: az 1750-es évektől nő meg létszámuk.⁷²

A XVIII. században Bihar megye 71,1%-a, azaz 332 település lett jelentős többségben román nemzetiségi településsé. Az Érmellék 71 településéből 32 vált román többségűvé, azaz 45%-a.⁷³

A népességarányok változása nem jelentette a magyarság gazdasági, kulturális, művelődési szerepének változását. A falvakban és mezővárosokban jelentős többségű magyarság élt. Az iskolamesterek és tanítók többsége is magyar volt.⁷⁴

A románság telepedett meg a településen nagyobb arányban, kisebb arányban ruszinok. Érdekes, hogy az Álmosdra és Bagamérba érkező telepések már ekkor két, vagy csak magyar nyelvűek lehettek.⁷⁵ A román és ruszin telepések feltehetően korábban magyar környezetben éltek, nagy valószínűséggel a beköltözés idején már kétnyelvűek.⁷⁶

A nyelvészeti kutatás igazolta, hogy az Érmelléki települések román lakossága a XVIII. században és azt követően is a Fekete-Körös vidékén élő bihari nyelvjárást beszélte.⁷⁷ Az érmelléki román családnevek eredete is erre utal (Gírdán-Gírdan, a Gírda de Sus nevű helységből származó családot takar).⁷⁸

Az 1785-ös helységnévtár tanúsága szerint Álmosd a közbirtokosság tulajdonát képezte. Ezzel szemben a környező települések többsége a diószegi uradalom részét képezte, vagy káptalani birtok volt.⁷⁹

⁷¹ Nagy 2019: 14.

⁷² Nagy 2019: 15.

⁷³ Bársony 2004: 15.

⁷⁴ Bársony 2004: 16.

⁷⁵ Nagy 2019: 20.

⁷⁶ Petrusan–Martyin–Kozma 2001: 6.

⁷⁷ Petrusan–Martyin–Kozma 2001: 58–61.

⁷⁸ Petrusan–Martyin–Kozma 2001: 58–59.

⁷⁹ Major–Radics–Szasztkóné Sin 1990.

A XVIII. században betelepülők jelentős többségben a jobbágyság sorába tartozott, de megjelenésüket követően demográfiai gyarodás figyelhető meg a XVIII–XIX. század fordulóján. Az úrbéri iratok tanúsága szerint 1771. és 1828. évi adatok szemléltetik leginkább a fejlődés menetét.⁸⁰

A rutén telepesek egy része már 1711-ben Szabolcs és Hajdú vármegye településein élhetett. Feltehetően a Rákóczi-szabadságharcban Rákóczi telepíti le a birtokain. Ezeknek száma azonban csekély lehetett. Álmosd esetében csak öt család említhető, de ez az adat is későbbi, 1810-ből való.⁸¹

Az 1777-es parókiális összeírás adatai szerint Álmosdon az egyházközség alapítása az 1760-as és 1770-es évek közé tehető, az viszont bizonyos, hogy 1777-ben már fatemplommal rendelkezik a község görögkatolikus népessége.⁸²

A település életében II. József türelmi rendelete nyomán változás következett be. A településre költözött és szegregáltan letelepített románság és ruszinság külön igazgatás alá tartozott. Az álmosdi Magyarfalut és Oláhfalut külön-külön bíró irányította, ahogy az Nagyléta esetében is történt (Magyar Léta és Oláh Léta). 1767-ben a földesúr választott egy bírót a magyarok és egyet a görögkatolikusok közül.⁸³

Mária Terézia Urbáriuma lehetőséget teremtett a magyar és betelepült lakosság között a békés együttélésre, nem csökkentették a református hívek birtokainak számát, külön földeket kaptak.⁸⁴ A szegregáció ennek ellenére igen jelentős volt. A vallási és kulturális életükben elkülönülő lakosság csak saját felekezeten belül házasodott, református a reformátussal, magyar görögkatolikus a magyar görögkatolikkal, román a románnal etc. Azokban a településekben, ahol nagyobb volt a tolerancia, ott a XIX. századtól meg-meg esik egy-egy házasság más felekezeti tagok között is.⁸⁵

A település belső telkein élő görögkatolikusok közé nem keveredtek a románok, ruszinok és magyarok közzé reformátusok, illetve fordítva.⁸⁶

A XVIII. században azonban a magyarországi Érmellékre, ahogy az 1785-ös összeírás mutatja, nem csak román és ruszin népesség érkezett, hanem az izraelita és a roma közösség is megjelent. Ezeknek többsége a települések forrásaiban a század közepén-végén jelenik meg.

⁸⁰ Petrusan–Martyin–Kozma 2001: 13–15.

⁸¹ Vajda 2002: 44.

⁸² Végheő–Terdik–Majchrics–Földvári–Lágner 2016: 145.

⁸³ Nagy 2019: 26.

⁸⁴ Nagy 2019: 27.

⁸⁵ Nagy 2019: 27.

⁸⁶ Nagy 2019: 27.

Az izraelita vagy zsidó csoportok az ország északkeleti vármegyéiben is feltűnnek a XVII–XVIII. században. Ezeken a területeken Lengyelországból betelepülő lakosokkal találkozunk, később ezek a csoportok és a Balkánról a nyugati országrészekbe beköltözött izraeliták telepednek meg Bihar vármegyében is.⁸⁷

Magyarországon, így Bihar megyében a XVIII. században történő betelepítések nyomán az etnikai kép jelentősen megváltozott. Az erdélyi fejedelemség részét képezte a megye, így feltehető, hogy a XVII. század folyamán már zsidó kereskedők megjelentek a települések többségében rövidebb-hosszabb időre.

A zsidó családnevek németes hangzása II. József egyik rendelete miatt alakult. A császár és államapparátusa komoly pénzbüntetéseket szabott ki azokra, akik nem vettek fel német vezetéknevét. A családfő szabadon választhatta vezetéknevét, de sok esetben az is előfordult, hogy a hatóságok valamilyen gúnynévként használt névvel látták el az adott személyt.⁸⁸

Mária Terézia és II. József rendeletei előírták a zsidóság letelepedését, megakadályozva a kóborlást, de ez igaz volt a cigányságra is. Szorgalmazták a földesurakat a cigányok és zsidók befogadására és jobbágyi sorba süllyesztésére.⁸⁹

Az 1764-es Váradi összeírás csak három település zsidó lakosságáról tartalmaz adatokat, ez azonban nem zárja ki a településeken ekkor, vagy korábban megjelenő családokat. Az bizonyosan állítható, hogy az 1829. szeptember 20-án Csokaly községben készült összeírás tanúsága szerint Álmosdon élt ekkor az Érmelléki járás zsidóságának jelentős része, még tanítót is feljegyeztek. A többi településen pár családot, vagy csak 1 főt említenek.⁹⁰

A cigány lakosság bihari részeken történő megjelenésére a XVIII. századtól szaporodnak meg az adatok. Ugyanis ekkortól törvény kötelezte őket a letelepedésre. A XVIII. században betelepülő cigányok többsége iparos vagy zenész. Az iparosok között a kovácsok és vályogvetők voltak többségben. Ezt az etnikumot a települések szélén telepítették le, erről árulkodik a bagaméri Cigány-rét, ahol ideiglenes szállásaikat felhúzták és vályogot vetettek, vagy épp a szénégető cigányok tábora, ahol tölgyfából szenet égettek. Álmosdon, mint kovácsokat a Oláhfaluban telepítették le. A településen már a 1742/1743-as

⁸⁷ Radics 1997: 9.

⁸⁸ Újvári 1929: 179.

⁸⁹ Tóth 2006: 48–57.

⁹⁰ Radics 1997: 10.

pestisjárvány áldozatai között is találunk cigányokat. Az 1768-as Bihar megyei cigány összeíráskor Álmosdon három családot írnak össze.⁹¹

A bővülés folyamata a XVII–XVIII. században

A XVII. századot megelőző lakosság a településmag, vagyis a templom körül szerveződő település pufferben élt. Az itt élő, többségében magyar lakosságra telepszik a hajdúk egy része, amely a fenti történeti körülmények következtében feltehetően magánföldesúri betelepítéssel történhetett.

A településre történő hajdú telepítés eredménye lehet a településmag erősített halmazos szerkezete. Az épületek jól láthatóan körbeveszik a település belsőségét, és az erősített fallal ellátott templomot. Bár a falat a néphagyomány és kutatás részben Dobó István nevéhez köti,⁹² elképzelhető a hajdúk szerepe is.

A településmagból kiindulva később a XVIII. század első felében jött létre az *Újsor* és *Nagysor* (vagy *Nagy utca*), amelyek követték a *Nagyret* magaspartjait. A nagysor mellett párhuzamosan létre jött a *Kissor* (vagy *Kis utca*).

A magyar lakta településmag és a később kialakult két oldalszárny (*Újsor*, *Nagy-* és *Kissor*) együttesen alkotta a magyar többséggel és feltehetően reformátussággal a *Magyarfalut*.

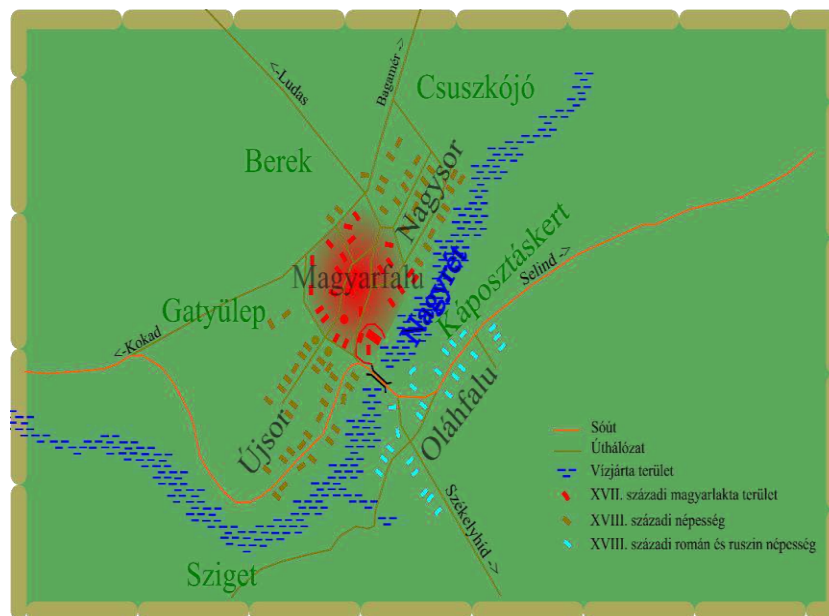
Az I. katonai felmérés (1. kép) lapjai alapján szerkesztett térképemen (2. térkép) jól látható az ekkor még egy-egy épület a *Gatyülep* és *Berek* határészen. Ezeknek kiépülése a XIX. század második felére tehető, hiszen a II. katonai felmérés sem mutat, csak részleges fejlődést.

A település Gáton túli része, a Káposztáskert és Sziget között jött létre az ún. *Oláhfalú*, ahová a településre érkező ruszin, román és részben magyar görögkatolikusságot telepítették le. Ekkor még egy utcából, az *Oláhisorból* állt.

A település magyarlakta részének északi részére, a *Jeruzsálemsorra* (a későbbi *Piactér*) területére telepedtek az ide érkező izraelita lakosok. Ez az utca vagy köz a Bagamér felé vezető út, a Kissor és Nagysor között jött létre. Ez később a település lakosságának nyelvén gyakran Jeruzsálemfalú néven élt.

⁹¹ Vajda 2002: 42–44.

⁹² Vajda 2002.

2. térkép: *Almosd településszerkezete a XVII–XVIII. században* (saját szerkesztés).

A református egyház makroszintű térszerveződése a település központjában álló templomuk és parókiájuk köré szerveződik. A *Magyarfalva* vallási élete ezen szakrális centrum köré szerveződött. A hívek jelentős része a Magyarfalvából való volt, ide sorolható a később kiépült *Nagy- Kis- és Újsor*. Egyházi ünnepeik, mind a templomi, mind a magán, ezeken a területeken összpontosult.

A görögkatolikus egyház a település Oláhfalva részében épült ki, ide települt a XVIII. században a görögkatolikus ruszin, román és feltehetőleg magyar lakosság. Vallási ünnepeik a templomban és annak környezetében összpontosultak. A települési körmenetek azonban a település temetőit is megcélozva a Magyarfalvárészen keresztül is átvezetett, de igaz volt ez a református népességre is, ugyanis több temető működött a településen, természetesen ekkor még felekezeti elkülönüléssel.

A zsidó közösség hétköznapijai és ünnepei a Jeruzsálem-teleprészen (Piactéren) koncentráltak. Itt voltak üzleteik, műhelyeik és maga a közösség későbbi imaháza is, azt megelőzően feltehetően egy megadott házhelynél található épületben tartották meg összejöveteleiket.

A templom mellett ilyen fontosságú aktivitástér mikroszinten a település piaca, azaz a Piactér, amely ekkora már a Jeruzsálemfalva területére tevődött át a templom környezetéből. De ilyen térszervező erővel bírtak a zsidó boltok mellett az izraelita iparosok üzletei és a cigány kovácsműhelyek is.

A nano- és pikosintű térpályák, hasonlóan a középkor időszakához, jelentősen nagy szerepet játszottak ekkor az emberek életében, a munkafolyamatok nagy része itt folyt.

Történeti, társadalmi, gazdasági és ökológiai viszonyok a XIX–XX. század között

Az 1836. évi törvények jelentős változásokat eszközöltek a település életében. Az álmosdi jobbágyság és zsellérség a földesúr majorságán házhelyből részesült, az úrbéri szolgáltatások betartását, a számukra legmegfelelőbb gyakorlat szerinti teljesítését szorgalmazták.⁹³

A település demográfiai növekedésével szükségessé vált a telekhiány orvoslása is, amelyre a határrendezés és tagosítás megoldást jelenthetett. 1837 március hónapjában Diószeghy Sámuel, a falu jegyzője kérelemmel fordul az úriszékhez, amelyben a földnélkülieknek megoldást kér. A településen ekkor 23 személy folyamodott házhelyért.⁹⁴

A törvény VI., V., XII. cikke a birtokrendezésről, az úrbéri elkülönítésről, arányosításról és tagosításról rendelkezett. A tulajdonlásban az újraosztást, a földközösség rendszerét és a háromnyomásos művelést hangsúlyozta. A tagosítás együtt járt az egész határ felmérésével, az arányosítás kulcsának megállapításával, illetve az úrbéri elkülönítéssel, azaz a majorsági és úrbéres földek szétválasztásával.⁹⁵

Az arányosítás a birtokosság egyhangú akarata szerint történt. A Veér Mihálynak Kornis Annától származó öt gyermeke között oszlott meg és ezeknek leszármazottjai vagy képviselői között oszlik meg a korszakban is.⁹⁶

A törvény értelmében a közbirtokosság bármelyik tagjának joga volt a tagosítás kezdeményezése. Álmosdon Péchy Ferenc volt, aki követként részt vett az 1832–36. évi országgyűlésen. Neki volt ezek mellett még köszönhető, hogy feszültség, ellenségeskedés és gáncsoskodás nélkül végezheték el, s Benedekfalvi Detrich Miklós ispáni hatalommal felruházott bíró gondos és gyors eljárása révén 1838. november 26-án be is fejeződött a tagosítás Álmosdonon.⁹⁷

⁹³ Vajda 2002: 52.

⁹⁴ Vajda 2002: 52–53.

⁹⁵ Vajda 2002: 53.

⁹⁶ Vajda 2002: 53.

⁹⁷ Vajda 2002: 54.

A XIX. század közepére épül ki a Gatyülep vagy Gatyület, a későbbi Kis-Gatyülep, amely a Kokad felé vezető út bal oldalán épül ki. Természetesen csirájában már az első katonai felmérésen is látható, hogy a település milyen irányba bővül a későbbiekben.⁹⁸ Ennek oka a 1848-as törvényekben keresendő, amelyeknek következtében a zsellérség és jobbágyság megválthatta földjeit és házhelyeit földesurától.⁹⁹

Álmosd lakossága 1851-ben 1723 fő volt, a református többség mellett 10 római katolikus, 180 görögkatolikus és 227 zsidó vallású ember is élt a faluban.¹⁰⁰ A település lakossága 1870-ben 2020 fő, az ezt követő évtizedre a lakosságlétszám csökkenő tendenciát mutat, amelynek legfőbb oka a természetes szaporulat negatív értéke és a születés mértékétől nagyobb elhalálozásból adódik, illetve igen magas, 216 fő kivándorol a településről. Az 1870-es népszámlálásból nem ismerjük a felekezeti megoszlást.¹⁰¹

1871-ban Álmosd az ez évi törvény értelmében nagyközség lett. 1873-ban készítették el szabályrendeletét, amely 34 pontból állt. A település minden intézkedése a képviselő testület feladata volt, amelyet a megyei bizottmány hagyott jóvá.¹⁰² 1890-ben a település népessége 1839 fő, 1900-ban 2046 fő, 1910-ben 2134 fő. A háborút követően a lakosság lélekszáma 1920-ban 2239 fő.

A későbbi népszámlálások idején azonban már rendelkezünk felekezeti adatokkal, itt is, mint korábban, a reformátusság képezte a lakosság döntő részét, bár a századforduló idején kis mértékben csökken, akárcsak a zsidóság aránya. A századforduló idején megjelennek a településen a baptisták is.

Az izraeliták arányának csökkenése mögött az addig megélhetést jelentő huszárság távozása volt. Az élelmezés és ellátás jó forrással szolgált az itt élő kereskedőknek. Egy 1940-es irat értelmében Löblovics Géza és felesége Rosenfeld Lenke 1888. szeptemberétől 1894 augusztusáig látta el az itt állomásozó katonákat.¹⁰³

⁹⁸ Katonai felmérések összevetése: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2423682.090145895%2C6001958.252342121%2C2470194.021857424%2C6019347.676276998> <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2423682.090145895%2C6001958.252342121%2C2470194.021857424%2C6019347.676276998>

<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2423682.090145895%2C6001958.252342121%2C2470194.021857424%2C6019347.676276998>

⁹⁹ Vajda 2002: 58–67.

¹⁰⁰ Fényes 1851.

¹⁰¹ Vajda 2002: 63.

¹⁰² Vajda 2002: 59.

¹⁰³ Vajda 2002: 64.

Az oktatás ellátásáról, a tanítók fizetéséről, az iskolai kiadásokról az egyházak gondoskodtak.

1910-ben a népszámlálás adatainak tükrében a település agrár jelleget tükröz. A 2136 fős lakosságából 736 fő mezőgazdaságban dolgozó, 78 fő iparos, 28 fő kereskedő, 30 fő cseléd, 21 fő ismeretlen foglalkozású, 2 csendőr, közlekedéssel 7 ember, a többi az előbbieket tartotta.¹⁰⁴

Az első világháborúra a település lakosságának közel fele, 600 fő a frontra kerül, ebből 101-en vesztik életüket és 40 személy válik rokkanttá.¹⁰⁵ Bihar vármegye veszteséglistájában rögzített adatok között hősi halált halt: 26, megsebesül: 89.¹⁰⁶

A rokkantak, hadiárva és özvegyek és frontviselt katonák jelentős nehezégekbe ütköztek. Az 1919-től megkezdődő telekosztások csaknem 1941-ig elhúzódtak. Elsőként természetesen a rokkantak, majd az özvegyek és árva kaptak házhelyet. Itt számtalan országos politikai tényező nehezítette a rászoruló földhöz juttatását, az alábbiakban párat felsorolva:

1918. októberének végén a Károlyi-kormány széleskörű földreformot hirdetett a frontokról hazakerülő parasztkatonák megnyugtatására. A „földművelő nép földhöz juttatásáról” szóló, XVIII. néptörvényt azonban 1919. február 19-én fogadta el a kormány. Ebben az 500 holdon felüli világi és 200 holdon felüli egyházi birtokok kisajátítását tette lehetővé kártalanítás ellenében. A jogosultak között első helyen a hadirokkantak, hadiözvegyek, a katonai szolgálatot teljesítő szegényparasztok és a nincstelenek voltak.¹⁰⁷

1918. tavaszán a fagy a vetemény jelentős részét elvitte, így a lakosság jelentős része kenyér nélkül maradt. Székelyhídi Béla református lelkész vezetésével a bihardíószegi Weisz-malomból a katonai lisztkészletből vételeztek 1800 mázsát november első napjaiban, majd ezt kiosztották havonta kétszer jegyre a rászorultaknak.¹⁰⁸

1918 novemberében a település vezetőségének távoznia kellett a felgyülemlett elégedetlenség miatt, ebben többek között a telekínség is közrejátszott, de nem volt másodlagos a búzahiány sem.¹⁰⁹

A kormány 1919. február 23-án kezdett a végrehajtásba. Az Országos Birtokrendező Tanács vezetése alatt erre a célra felkészített földmérnök, jogász és gazdatiszt kezdte meg országsszerte a földosztást. Ez a földosztás igen gyorsan

¹⁰⁴ Vajda 2002: 64.

¹⁰⁵ Székelyhídi B. kézirat: TTREL I. 8. c. 1. vö. Vajda 2002: 67. és Köteles (szerk.) 2011: 26.

¹⁰⁶ Ilyés 2018a. és Ilyés 2018b.

¹⁰⁷ Sipos é.n.

¹⁰⁸ Vajda 2002: 67.

¹⁰⁹ Vajda 2002: 67.

lezajlott.¹¹⁰ 1919. márciustól a településen a Tanácsköztársaság időszaka következett, április 7-én feltehetően megalakult a Községi Tanács. De a földosztások elmaradtak.¹¹¹ 1919. április 24-én azonban a földosztások nehézségekbe ütköztek a települést megszálló román csapatok miatt.¹¹²

Az 1920. évi XXIX. törvényt szeptember 24-én fogadták el. Ennek következtében 600 négyszögöles építési telket kaptak, ahová felépíthették házukat. A törvénnyel és a telekosztásokkal a háborús és forradalmi időszakban a parasztság körében kialakuló konfliktusokat mérsékelhették.¹¹³

A második világháború kitörése előtt álmossd lakossága ismét telekínségben szenvedett. Feltehetően a településen is az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA) segítségével épültek házak az Oláhfalú részén. Az 1940/23. törvény rendelkezett a támogatásról és jogosultakról.¹¹⁴

Az 1960-as években a település további új településrészekkel bővült a lakosság helyben tartására és a kialakuló földhiány következtében. 1960-ban a településen már 696 lakóépület, 715 lakás található, ebből 272 épült a háborút követően. Ezek az új teleprésze az Újtelepként vagy Újfaluként ismert Szabadságtelep és Dózsa teleprész.¹¹⁵

A bővülés folyamata a XIX–XX. században

A falu vizsgált időintervallumában a reformátusok és görögkatolikusok rendelkeztek templommal, a zsidók egy imaházzal. Az ortodox és római katolikus hívek a görögkatolikus templomot látogatták. Érdekességként elmondható, hogy a templomot római katolikus szokás szerint fa szobrokkal is díszítették ebben az időben, amely a görögkatolikus szokásokban kevésbé ismert. A baptisták ekkor még nem rendelkeztek imaházzal, otthoni környezetben tartják istentiszteleteiket, majd 1900-ban egy telket vásárolnak, később erre épül imaházuk.¹¹⁶

A református egyház térszerveződése a település központjában álló templomuk és parókiájuk köré összpontosul. A Magyarfalú vallási élete ezen szakrális centrum köré szerveződött. A hívek jelentős része a Magyarfaluból való

¹¹⁰ Sipos é.n. és Sipos 2009: 200–219.

¹¹¹ Farkas 1965. 81., 84–85.

¹¹² Vajda 2002: 67.

¹¹³ Sipos é.n.

¹¹⁴ Tamáska 2013.

¹¹⁵ Vajda 165.

¹¹⁶ Vajda 2002. és Köteles (szerk.) 2011.

volt, ide sorolható a később kiépült Nagy-, Kis-, és Újsor és később a Kis-Gatyülep. Egyházi ünnepeik, mind a templomi, mind a magán, ezeken a területeken összpontosult.

A görögkatolikus egyház vallási ünnepei a templomban és annak környezetében összpontosultak. A települési körmenetek azonban a település temetőit is megcélozva a Magyarfalurészen keresztül is átvezetett, de igaz volt ez a református népességre is, ugyanis több temető működött a településen, természetesen ekkor még felekezeti elkülönüléssel.

A zsidó közösség hétköznapi és ünnepei a Jeruzsálem-teleprészen (Piac téren) koncentráltak. Itt voltak üzleteik, műhelyeik és maga a közösség imaháza is.

A baptisták saját közösségeik körében szerveződtek, ünnepeltek. A szakrális tereik így a magánházakba, a Kissor (Kis utca) sarkán lévő Jendrek-féle házba és az 1900-ban vásárolt Nagysor és Jeruzsálem utca sarkán lévő házhely köré összpontosultak később.

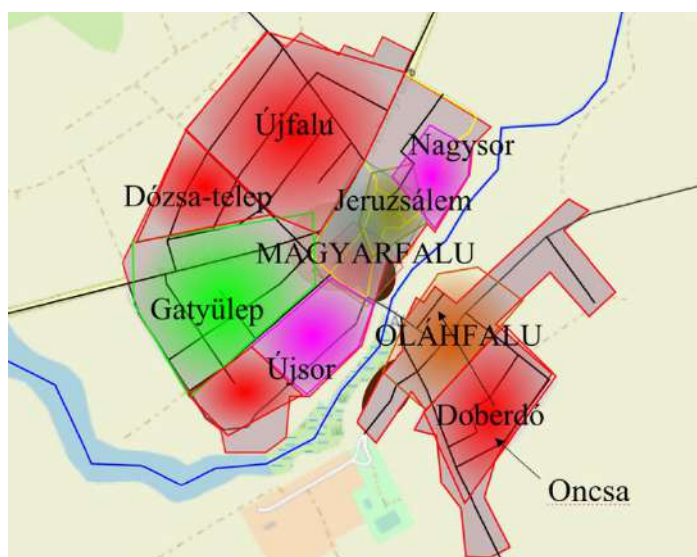
A humán ökológia kutatásai alapján a ki- és bevándorlások, versengések és alkalmazkodási folyamatok elemzése kulcsot ad az etnikai viszonyok megértéséhez. Ennek természetesen térbeli lenyomatai is vannak. A versengés révén konfliktus alakul, amely szegregálódáshoz vezet, de ennek bomlása csökkenti az etnikai konfliktusokat, és elősegíti az alkalmazkodást.¹¹⁷

Erre jó példa a fentebb ismertetett Doberdó- és Gatyülep-teleprész. Itt ugyanis a beköltöző vegyes felekezeti-etnikai közösségek oldódásnak indultak. Az álmosdi felekezeti anyakönyvek szerint az egyes közösségek közötti házasságkötések, közös összefogások (első világháborús emlékmű) egyre gyakoribbakká váltak. Ezekkel a vegyes felekezeti településrészrel oldódásnak indult az addigi feszült – bár részben a településrészek más etnikai elemeket is tartalmazott – etnikai szegregálódás.

A település etnikai és vallási szegregálódása a XIX. század folyamán, ahogy látható, oldódásnak indult, a kötött teleprészekre más vallású és etnikumú lakosok telepednek, illetve az újonnan kialakított telephelyeken vegyesen telepedtek le. Ezek mellett fontos kiemelni a település 1922-ben létrehozott emlékhelyét, az első világháborús emlékművet. Az emlékmű, mely tartalmazta az első világháborúban elesett áldozatok névsorát, az országban elsőként állított ilyen jellegű emlékmű. Eredetileg a református áldozatoknak kezdeményezték, de Székelyhídi Béla álmosdi református lelkész felekezettől függetlenül felrótta az áldozatok nevét az emlékműre, amelyet a református templom

¹¹⁷ Olzak 1993: 159, 163–164. és Keményfi 2004: 160.

udvarán helyeztek el. A faragó művésztől csak annyit tudni, hogy olasz hadifogoly volt, és Nagyváradon faragta ki az emlékművet. A Trianont követő határzárlaton Krausz Sándor álmosdi izraelita lakos segítségével került haza,¹¹⁸ amely még inkább segítette a településen lakó etnikai-felekezeti elemek feszültségének elsimításában. Ez a térszervezés a nemzeti emlékművek kategóriájába sorolható, mely szimbolikus és asszociatív elemeket is takar.¹¹⁹ További asszociatív térszerkezeti elemeket is említhetnénk a településen: Névtelen hajdú szobor, II. világháborús emlékmű, Millenniumi Emléktábla és Kölcsey Emlékház, amelyek mára minden felekezet és etnikum számára kiemelten fontos szimbolikus térpálya

3. térkép: *Almosd településszerkezete a legújabb korban* (saját szerkesztés)

¹¹⁸ TTREL I. 8. c. 1. vö. Vajda 2002: 7172. és Köteles (szerk.) 2011: 26.

¹¹⁹ Keményfi 2004: 164.

Bibliográfia

- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
 1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- BÁRÁNY Attila
 2004 Egy bihari család, az Álmosdi Csirék története. *Turul* 77 (2004/3-4.) 99–115.
- BÁRSONY István
 2004 Az etnikai viszonyok változásai az Érmelléken a XVII–XVIII. században In Pántya Julianna – Radványi Réka (szerk.): *Bocskai Napok az Érmelléken*. Debrecen. 10-16.
- BÁRSONY István – PAPP Klára
 2014 *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején*. Debrecen.
- BARTH, Fredrich
 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*. 7. évf. 1. sz. 3–35.
- BARTHA Elek
 1992 *Vallásökológia*. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen.
 1995 A szakrális tér néprajza. In Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építéset ma hazánkban*. Szombathely. 11–24.
- BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.)
 1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem.
- BOROVSKY Samu
 1901 *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Budapest.
- BORSOS Balázs
 2001 Populáció – ökoszisztéma – niche. Az ökológia helye és szerepe az ökológiai antropológiában. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom* XX. Ethnológiai Tanulmányok. Budapest. 9–36.
- DÁVID Zoltán
 1982 Az 1692. évi összeírás forrásértéke In Szabados István (szerk.) *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve* IX. Debrecen.
- DIENES Dénes
 2017 Reformáció a hétköznapokban. In Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István (szerk.): *Reformátorok nyomában, fejezetek a magyarországi reformáció századából*. Sárospatak. 26–36.
- ERDEI Ferenc
 1940 *Magyar falu*. Budapest: Athenaeum.
- GYÓRFFY György
 1960 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- JAKÓ Zsigmond
 1940 *Bihar vármegye a török pusztítás után*. Budapest.
- JANKA György
 2014 *100 éves Hajdúdorogi Egyházmegye története*. Nyíregyháza: Hajdúdorogi Egyházmegye.

Nagy Gergő

- KEMÉNYFI Róbert – ILYÉS Zoltán (szerk.)
2000 *Tiszteletadás Szabó Józsefnek*. Debrecen.
- KEMÉNYFI Róbert
1998 *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza, etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék.
2004 *Földrajzi Szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁTS Zoltán
1972 *A magyar népességfejlődés a bonfoglalástól 1870-ig*. Szeged.
- KÖTELES István
2010 *Álmosd*. Álmosd.
- KUNT Ernő – SZABADFALVI József – VIGA Gyula (szerk.)
1965 *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- MAJOR Zoltán – RADICS Kálmán – SZASZKÓNÉ Sin Aranka (szerk.)
1990 *Magyarország történeti helységnevtára*. Bihar vármegye és Hajdúság (1773–1808). Budapest.
- MAKSAY Ferenc
1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MENDÖL Tibor
1963 *Általános településföldrajz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MEZEY Barna
1986 *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest.
- MEZŐSI Károly
1943 *Bihar vármegye a török uralom megszűnésé idejében*. Budapest,
- NAGY Gergő
2015 *Álmosd régészeti lelőhelyei és korszakai*. Bocskai István Múzeum Évkönyve II. Hajdúszoboszló.
2017 Árpád- és középkori telepnymok Álmosdon és annak közigazgatási határain belül. In *Új Nézőpont*. 5. évf. 2. sz. 47–61.
2018 *ALMUS TERRA, avagy Álmosd földben rejlő története*. Álmosd: Magánkiadás.
2019 Az etnikai viszonyok alakulása a magyarországi Érmelléken, különös tekintettel a görögkatolikus népességre a XVIII. században. In Erdéi Gábor (szerk.): *Az érmelléki görögkatolikus egyházak nemzetiségi kapcsolatai, különös tekintettel Nagylétára*. Nagyléta: Líceum-Art Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft. 7–36.
- PESTY Frigyes
1996 *Bihar vármegye I*. Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- PETRUSÁN György – MARTYIN Emília – KOZMA Mihály
2001 *A magyarországi románok*. Budapest: Változó Világ.
- RÁCZ István
1957 *A hajdúság története*. Budapest: Hazafias Népfront.
- RÁCZ Lajos
2016 Mi a kis jégkorszak? *Földrajzi Közlemények* 2016/4. 15–46.

- RADICS Kálmán
1997 *A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai.* Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.
- RUSZOLY József
2006 *Bagamér múltjából.* Bagamér.
- SZABÓ Gyula
1993 *Vértesi Krónika.* Létavértes.
- SZABÓ István
1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAMÁSKA Máté
2013 *Falvak az uradalom helyén.* Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- TOKAI Gyula
1992 *Nagyléta földje és népe.* Létavértes.
- TÓTH Zoltán
1997 *A települések világa.* Pécs: Ponte Press Kiadó.
- VAJDA Mária
2002 *Száz magyar falu könyvesháza.* Álmosd.
- VÉGHSEŐ Tamás (szerk.)
2014 *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez.* Nyíregyháza.